

Monika Murzyn-Kupisz | Dominika Hołuj | Jarosław Działek

Dziedzictwo kulturowe w badaniach

Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego

Stan badań oraz perspektywy
i potrzeby badawcze w kontekście polskim

**Dziedzictwo
kulturowe
w badaniach
TOM III**

**Spółeczno-ekonomiczne
oddziaływanie
dziedzictwa kulturowego**

Stan badań oraz perspektywy
i potrzeby badawcze
w kontekście polskim

Narodowy
Instytut
Dziedzictwa

UNIwersytet JAGIELLOŃSKI
W KRAKOWIE

Recenzent naukowy:

dr Katarzyna Jagodzińska

Konsultacja ze strony NID:

Anna Koziół

Autorzy:

Monika Murzyn-Kupisz, Dominika Hołuj, Jarosław Działek

Redakcja i korekta:

Józefa Kunicka-Synowiec, Magdalena Cicha-Kłak

Zdjęcia na okładce:

Tomasz Maria Prokop (archiwum NID)

Projekt okładki, projekt graficzny, skład:

Dorota Bryja-Wiśniewska

Seria wydawnicza:

Dziedzictwo kulturowe w badaniach

Tom 3: *Spoleczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego.*

Stan badań oraz perspektywy i potrzeby badawcze w kontekście polskim

ISBN:

978-83-66160-72-9 (NID)

978-83-64089-67-1 (UJ)

© Narodowy Instytut Dziedzictwa,

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński

Warszawa–Kraków 2022

Wydawca:

Narodowy Instytut Dziedzictwa

ul. M. Kopernika 36/40, 00-924 Warszawa

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński

ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

**Dziedzictwo
kulturowe
w badaniach
TOM III**

**Spółeczno-ekonomiczne
oddziaływanie
dziedzictwa kulturowego**

Stan badań oraz perspektywy
i potrzeby badawcze
w kontekście polskim

Spis treści

Wstęp | 7

Rozdział 1.

Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego jako tematyka badawcza w kontekście polskim | 15

Rozdział 2.

Wymiary oddziaływania dziedzictwa kulturowego w polskich publikacjach naukowych | 21

- 2.1. Dziedzictwo kulturowe a rozwój gospodarczy | 21
 - 2.1.1. Bezpośrednie i pośrednie oddziaływanie ekonomiczne dziedzictwa kulturowego | 21
 - 2.1.2. Wpływ dziedzictwa kulturowego na przyciąganie inwestorów i nowych mieszkańców | 27
 - 2.1.3. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego dla potrzeb turystyki | 28
 - 2.1.4. Oddziaływanie dziedzictwa kulturowego na funkcjonowanie i rozwój sektora kreatywnego | 36
 - 2.1.5. Publiczne finansowanie i rola władz publicznych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym | 38
- 2.2. Społeczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego | 41
 - 2.2.1. Dziedzictwo kulturowe a poziom i jakość życia | 41
 - 2.2.2. Dziedzictwo kulturowe a kapitał społeczny | 42
 - 2.2.3. Dziedzictwo kulturowe a poczucie tożsamości i identyfikacja z miejscem zamieszkania | 43
 - 2.2.4. Partycypacja społeczna, rola wolontariatu i trzeciego sektora oraz firm społecznych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym | 45
- 2.3. Dziedzictwo kulturowe jako składowa marki i wizerunku regionu | 47
- 2.4. Dziedzictwo kulturowe a ochrona środowiska przyrodniczego | 49
- 2.5. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w procesach rewitalizacji | 50
- 2.6. Inne powiązane zagadnienia | 52
 - 2.6.1. Postawy społeczne wobec zabytków | 52
 - 2.6.2. Interpretacja dziedzictwa kulturowego | 54

Rozdział 3.

Dane i opracowania mogące posłużyć do analiz społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego w Polsce | 57

- 3.1. Opracowania i dane gromadzone przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego | 57
 - 3.1.1. Potencjał dziedzictwa kulturowego w ogólnych dokumentach strategicznych na poziomie państwa | 57

- 3.1.2 Dane statystyczne i istniejące opracowania powstałe pod egidą Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego | 63
- 3.1.3 Wymogi sprawozdawcze wobec beneficjentów Programów Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego | 70
- 3.2. Opracowania i dane gromadzone przez Narodowy Instytut Dziedzictwa | 71
- 3.2.1 Badania dotyczące postaw wobec dziedzictwa kulturowego oraz możliwości jego społeczno-ekonomicznego oddziaływania | 72
- 3.2.2 Badania dotyczące stanu zachowania oraz wydatków publicznych na dziedzictwo kulturowe | 76
- 3.2.3 Badania dotyczące działań samorządów terytorialnych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami | 77
- 3.2.4 Badania dotyczące sytuacji organizacji pozarządowych oraz ich współpracy z samorządami na rzecz dziedzictwa kulturowego | 77
- 3.2.5 Tzw. raporty autostradowe dotyczące prac archeologicznych podejmowanych w związku z budową autostrad | 77
- 3.2.6 Analizy efektów wdrażania parków kulturowych | 77
- 3.3. Opracowania i inicjatywy Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów | 78
- 3.4. Opracowania i dane gromadzone przez Główny Urząd Statystyczny | 79
- 3.5. Analizy Najwyższej Izby Kontroli | 85
- 3.6. Badania Centrum Badania Opinii Społecznej | 88
- 3.7. Opracowania powstałe pod egidą Narodowego Centrum Kultury | 92
- 3.8. Opracowania i przedsięwzięcia badawcze pozostałych instytucji i organizacji | 94

Rozdział 4.

Zagraniczne doświadczenia badawcze jako inspiracja dla analiz w Polsce | 97

- 4.1. Opracowania przeglądowe i projekty międzynarodowe o zasięgu europejskim | 97
- 4.2. Doświadczenia brytyjskie | 103
- 4.3. Doświadczenia francuskie | 119
- 4.4. Doświadczenia krajów skandynawskich | 122
- 4.5. Doświadczenia pozaeuropejskich krajów anglosaskich | 127

Spostrzeżenia końcowe | 130

Spis rycin | 138

Spis tabel | 138

Bibliografia | 139

Wstęp

Na początku 2021 r. w Polsce w rejestrze zabytków znajdowało się 78,6 tys. obiektów nieruchomych¹ oraz 7,8 tys. zabytków archeologicznych². Prawną ochroną z tytułu wpisu do rejestru objętych było też 268,9 tys. obiektów ruchomych – w rezultacie 16,4 tys. decyzji konserwatorskich³. Do tego „oficjalnie rozpoznanego” zasobu dziedzictwa materialnego naszego kraju trzeba jeszcze dodać wiele tysięcy obiektów uwzględnionych jako zabytki w ewidencji konserwatorskiej na poziomie gmin oraz obiekty i artefakty stanowiące zasób w ramach kolekcji muzealnych, a także liczne instytucje muzealne i paramuzealne. W 2019 r. – zgodnie z danymi GUS – w Polsce funkcjonowało 959 placówek muzealnych wraz z oddziałami, posiadających w kolekcjach 22,6 mln muzealiów, oraz 157 instytucji paramuzealnych⁴. Osobną kwestią są zróżnicowane, niezwykle bogate, lecz znacznie trudniejsze do ujęcia w kategoriach liczbowych zasoby dziedzictwa niematerialnego⁵. Ten bogaty i różnorodny zasób jest godny zachowania i ochrony ze względu na wielość składających się na niego wartości kulturowych, tj. wartości artystyczne i estetyczne, historyczne, naukowe, duchowe oraz symboliczne budujące poczucie wspólnoty na poziomie lokalnym, narodowym i ponadnarodowym⁶.

Przekonująca argumentacja na rzecz ochrony zabytków i zachowania dziedzictwa niematerialnego, uzasadniająca wydatkowanie środków publicznych i stymulująca działania podmiotów prywatnych, wymaga jednak współcześnie szerszego niż konwencjonalne spojrzenia na korzyści o charakterze społeczno-ekonomicznym, powstające w różnych skalach

przestrzennych, dzięki zachowaniu, odnowie i współczesnemu wykorzystaniu zabytkowych obiektów czy kultywowaniu historycznych tradycji i umiejętności. Oszacowanie takich korzyści jest też niezwykle przydatne zarówno w procesie formułowania celów i wyboru narzędzi polityki publicznej oraz decyzji co do rozdysponowywania środków publicznych, jak i w ocenie rezultatów wdrażanych działań i inwestycji dotyczących dziedzictwa kulturowego oraz przekazywaniu informacji o nich społeczeństwu. Pozwala również na pokazanie i lepsze zrozumienie pojawiających się szans i zagrożeń dotyczących spuścizny kulturowej i jej wykorzystania, związanych ze współczesnymi przemianami społeczno-gospodarczymi.

Dziedzictwo kulturowe coraz częściej ujmuje się w kategorii kapitału terytorialnego o dużym potencjale bezpośredniego i pośredniego wpływu na rozwój w skali lokalnej i regionalnej⁷. Za zwróceniem większej uwagi na dziedzictwo jako zasób rozwojowy przemawiają przy tym ogólne tendencje w gospodarce europejskiej i światowej, takie jak przechodzenie od tradycyjnej działalności produkcyjnej do działalności usługowej oraz działalności, w ramach których dużą rolę odgrywają innowacyjność i kreatywność⁸. Wśród istotnych aktualnych kwestii, które wiążą się z rozwojem społeczno-ekonomicznym, a jednocześnie zwiększają zainteresowanie dziedzictwem jako zasobem rozwojowym, wymienić można m.in.:

- potrzebę utrzymania istniejących i tworzenia nowych miejsc pracy;
- presję konkurencyjną na poziomie narodowym i międzynarodowym, prowadzącą do konieczności stałego

¹ Zob. <https://dane.gov.pl/pl/dataset/1130> (dostęp: 10.02.2021).

² Zob. <https://dane.gov.pl/pl/dataset/210> (dostęp: 10.02.2021).

³ Zob. <https://dane.gov.pl/pl/dataset/223,zestawienie-danych-statystycznych-z-rejestru-zabytkow-zabytki-ruchome> (dostęp: 10.02.2021).

⁴ GUS, *Kultura w 2019 r.*, GUS, Warszawa–Kraków 2020.

⁵ Działania związane z ich bardziej uporządkowaną identyfikacją zostały podjęte dopiero stosunkowo niedawno, m.in. w ramach prac NID. Zob. A. Marconi-Betka, K. Sadowska-Mazur, J. Włodarczyk, *Niematerialne dziedzictwo kulturowe*, NID, Warszawa 2014.

⁶ E. Avrami, R. Mason, M. de la Torre, *Values and heritage conservation*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2000; B. Szmygin (red.), *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Lublin–Warszawa 2015.

⁷ R. Camagni et al., *The cultural heritage – territorial capital nexus: theory and empirics*, [w:] *Il nesso tra patrimonio culturale e capitale territoriale: teoria ed evidenza empirica*, „Il capitale culturale”, Supplementi 11, 2020, s. 33–59; E. Bertacchini, *Urban heritage as cultural capital, district, and commons: an economic perspective*, [w:] E. Macri et al. (red.), *Cultural commons and urban dynamics: a multidisciplinary perspective*, Springer, Cham 2020, s. 25–36.

⁸ S. Cerisola, *Cultural heritage, creativity and economic development*, Edward Elgar, Cheltenham 2019; R. Capello et al., *Cultural heritage, creativity, and local development: a scientific research program*, [w:] S. Della Torre et al. (red.), *Regeneration of the built environment from a circular economy perspective*, Springer, Cham 2020, s. 11–18.

podkreślania oryginalności i wyjątkowości oraz wysokiej jakości produktów i usług w zglobalizowanej gospodarce⁹;

- przemiany na rynku turystycznym, związane zarówno z tendencjami przechodzenia od zapewniania prostego, masowego produktu turystycznego do sprzedaży złożonych doświadczeń¹⁰, jak i z zagrożeniami, jakie dla dziedzictwa kulturowego niesie nadmierny rozwój turystyki (m.in. zjawisko tzw. *overtourism*)¹¹;
- potrzebę wzmocnienia partycypacji społecznej i aktywności obywatelskiej, spójności społecznej i integracji społecznej – rozwoju zasobów kapitału społecznego na danym obszarze, widzianych jako jeden z istotnych współczesnych czynników rozwoju¹²;
- potrzebę efektywnego pod względem korzyści społecznych i ekonomicznych zagospodarowania obszarów problemowych i zdegradowanych (procesy rewitalizacji);
- wyzwania antropocenu: zainteresowanie odnową i adaptacją obiektów dziedzictwa kulturowego z perspektywy gospodarki zamkniętego obiegu (tzw. gospodarki cyrkularnej)¹³ oraz możliwości elastycznego reagowania i odporności na współczesne wyzwania, m.in. klimatyczne¹⁴.

Autorzy opracowań i dezyderatów dotyczących rozwoju – formułowanych w ostatnich latach na poziomie państwa – wyraźnie dostrzegają potencjał kultury i dziedzictwa kulturowego w stymulowaniu rozwoju gospodarczego (bezpośredniego, w szczególności w przyciąganiu ruchu turystycznego i zwiększaniu wydatków turystów oraz poprzez inspirowa-

nie innowacyjności i kreatywności), a także jego wspólnotowórczą i więziotwórczą rolę (kapitał społeczny, jakość życia, włączenie społeczne)¹⁵. Stanowiące ich podstawę diagnozy związane z dziedzictwem kulturowym opierają się jednak na ogólnej wiedzy teoretycznej na temat czynników rozwoju oraz bardzo wąskim, w niewielkim stopniu poddanym analizie, zakresie danych empirycznych (z reguły ogólnodostępne dane GUS oraz dane dotyczące wydatków z budżetu państwa). Opracowania te nie zawierały dotychczas także precyzyjnych wskazówek, jak ów potencjał rozwojowy kultury i dziedzictwa kulturowego mierzyć. Trzeba więc wypracować lepsze narzędzia diagnozowania istniejącej sytuacji oraz monitorowania postępów we wdrażaniu strategii rozwoju opartych na wartościach kulturowych.

Niniejsza publikacja jest zaktualizowaną, uwzględniającą nowsze publikacje i dane, znacząco zmienioną i poszerzoną wersją raportu – naukowej diagnozy dla potrzeb krajowego programu badań nad dziedzictwem kulturowym, która powstała na zamówienie Narodowego Instytutu Dziedzictwa w 2017 r.

Celem opracowania jest:

- przedstawienie aktualnego stanu badań: przegląd istniejących ilościowych i jakościowych opracowań dotyczących polskiego dziedzictwa kulturowego w kontekście jego wpływu na rozwój społeczno-gospodarczy;
- pokazanie wybranych, ciekawych zagranicznych przykładów gromadzenia i opracowywania danych statystycznych oraz prowadzenia tego typu badań dotyczących dziedzictwa kulturowego;
- pokazanie możliwych źródeł danych, w tym danych statystycznych, odnoszących się do dziedzictwa kulturowego, gromadzonych przez rozmaite, przede wszystkim publiczne instytucje;
- wskazanie obiecujących kierunków przyszłych badań dotyczących wykorzystania dziedzictwa kulturowego jako

⁹ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2012; K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga (red.), *Dziedzictwo kulturowe ma znaczenie dla Europy. Skrót raportu*, MCK, Kraków 2015; J. Sanetra-Szeliga, K. Jagodzińska (red.), *Potencjał dziedzictwa. Społeczno-gospodarcze przykłady z Europy Środkowej*, MCK, Kraków 2017.

¹⁰ R. Pawłusiński, M. Kubal, *A new take on an old structure? Creative and slow tourism in Krakow (Poland)*, „Journal of Tourism and Cultural Change”, t. 16, nr 3, 2018, s. 265–285.

¹¹ C. Milano, *Overtourism and tourismphobia: global trends and local contexts*, Ostelea School of Tourism and Hospitality, Barcelona 2017.

¹² M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Cultural heritage in building and enhancing social capital*, „Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development”, nr 1, 2013, s. 35–54; K. van Balen, A. Vandesande (red.), *Community involvement in heritage*, Garant, Antwerp 2015.

¹³ S. Della Torre et al. (red.), *Regeneration of the built environment from a circular economy perspective*, Springer, Cham 2020.

¹⁴ R. Jigyasu et al., *Heritage and resilience: issues and opportunities for reducing disaster risks*, UNESCO, ICOMOS-ICORP, ICCROM, UNDRR, Geneva 2013; M.-T. Albert (red.), *Perceptions of sustainability in heritage studies*, De Gruyter, Berlin 2015; J. Brewer, F. Riede, *Cultural heritage and climate adaptation: a cultural evolutionary perspective for the Anthropocene*, „World Archaeology”, t. 50, nr 4, 2018, s. 554–569.

¹⁵ Przykładem może być dokument tego typu przyjęty przez Radę Ministrów w lutym 2017 r. Por. *Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.). Dokument przyjęty uchwałą Rady Ministrów w dniu 14 lutego 2017 r.*, Ministerstwo Rozwoju, Warszawa 2017. O ochronie krajobrazu (przyrodniczego i kulturowego) powiedziano w nim m.in.: „Podstawą jest zbudowanie bazy informacyjnej, umożliwiającej identyfikację i ustalenie norm zarządzania krajobrazami cennymi ze względu na wartości przyrodnicze czy dziedzictwo kulturowe, elementami i strukturami przestrzennymi obszarów przemysłowych, zurbanizowanych, mniej eksponowanymi krajobrazami, decydującymi o jakości życia społeczności lokalnych, a często także o możliwościach i kierunkach rozwoju lokalnego” (s. 348).

zasobu w rozwoju społeczno-ekonomicznym oraz uwarunkowań tego wykorzystania w kontekście polskim.

Przygotowując niniejszy przegląd literatury, autorzy postawili sobie następujące pytania badawcze:

- W jakim stopniu i w odniesieniu do jakich wymiarów i sposobów oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy tematyka ta obecna była w publikacjach naukowych z dziedziny nauk społecznych opublikowanych w Polsce w ostatnich dwóch dekadach?¹⁶
- Jakiego typu obiektów i miejsc zabytkowych oraz innych rodzajów dziedzictwa dotyczyły podejmowane badania i wydawane publikacje?
- Jakich opracowań i analiz brakuje w kontekście polskim?
- W jakim stopniu zagraniczne opracowania oraz wzorce gromadzenia i analizy danych dotyczących społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego mogą być przydatne w kontekście polskim?
- Z jakich źródeł danych, w tym danych statystycznych, odnoszących się do dziedzictwa kulturowego w Polsce, korzystania z niego oraz działań z nim związanych, gromadzonych przez rozmaite, przede wszystkim publiczne instytucje, można korzystać i w praktyce publikacyjnej korzystano w ostatnich latach?

Analizując dorobek naukowy dotyczący dziedzictwa kulturowego i jego wpływu na rozwój społeczno-gospodarczy w Polsce, przyjęto następujące założenia terminologiczne i metodologiczne:

- W kontekście raportu rozwój społeczno-gospodarczy jest rozumiany jako proces pozytywnych zmian dotyczących określonego układu terytorialnego (lokalnego, regionalnego, narodowego), o charakterze zarówno ilościowym, jak i jakościowym, zachodzący w różnych sferach funkcjonowania danego układu (ekonomicznej, społecznej, przestrzennej, ekologicznej i kulturowej), przy wykorzystaniu różnorodnych zasobów, na skutek czynników endogenicznych oraz egzogenicznych. Jest on odzwierciedlony w trzech podstawowych wymiarach, którymi są zmiany poziomu dochodów (mieszkańców, przedsiębiorców, samorządów), zmiany strukturalne w gospodarce oraz zmiany poziomu i jakości życia mieszkańców¹⁷.

¹⁶ W uzasadnionych wypadkach uwzględniono również publikacje polskich autorów w czołowych czasopismach zagranicznych podejmujących omawianą tematykę.

¹⁷ Por. M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, op. cit.

- Dziedzictwo kulturowe ujmowane jest jako całościowa spuścizna kulturowa stworzona przez poprzednie pokolenia, dostępna współcześnie żyjącym jednostkom, społecznościom lokalnym i regionalnym, narodom i społeczeństwom. Tak rozumiane dziedzictwo kulturowe obejmuje z jednej strony dziedzictwo materialne – zabytki i miejsca zabytkowe precyzyjnie zdefiniowane pod względem typologicznym w *Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*¹⁸, z drugiej – dziedzictwo niematerialne zdefiniowane w *Konwencji UNESCO w sprawie niematerialnego dziedzictwa kulturowego*¹⁹.

W opracowaniach naukowych powstałych w ostatnich dekadach wyróżnia się zazwyczaj kilka podstawowych wymiarów oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy w różnych skalach przestrzennych (rys. 1), które wzajemnie na siebie wpływają, tworząc swoisty ekosystem dziedzictwa kulturowego (rys. 2)²⁰. Poszczególne sfery wpływu dziedzictwa są też szczegółowo doprecyzowywane i definiowane (np. wpływ ekonomiczny²¹, wpływ w zakresie budowania i wzmacniania kapitału społecznego)²². Podobne podejście stosuje się obecnie w nowszych propozycjach analizowania wpływu muzeów na rozwój lokalny i regionalny, zwracając uwagę na ich potencjał stymulowania innowacji oraz kreatywności, powstawania skupisk działalności kreatywnych, angażowania się w planowanie przestrzenne, wzmacniania procesów rewitalizacji, partycypacji społecznej oraz poprawę jakości życia i zdrowotności społeczeństwa²³.

¹⁸ Zob. *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, Dz.U. nr 162, poz. 1568, 2003 z późn. zmianami (ostatnia nowelizacja Dz.U. 2017, poz. 2187); *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*, Dz.U. 1976, nr 32, poz. 190.

¹⁹ *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, Dz.U. 2011, nr 172, poz. 1016.

²⁰ Zob. np. M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, op. cit.; A. Kozioł, M. Trelka, P. Florjanowicz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych*, NID, Warszawa 2013; K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga (red.), *Dziedzictwo kulturowe ma znaczenie dla Europy...*, op. cit.; J. Sanetra-Szeliga, K. Jagodzińska (red.), *Potencjał dziedzictwa...*, op. cit.

²¹ E. Bowitz, K. Ibenholt, *Economic impacts of cultural heritage. Research and perspectives*, „Journal of Cultural Heritage”, nr 10, 2009; X. Greffe, *Is heritage an asset or a liability?*, „Journal of Cultural Heritage”, nr 3, 2004, s. 1–8; M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, op. cit.

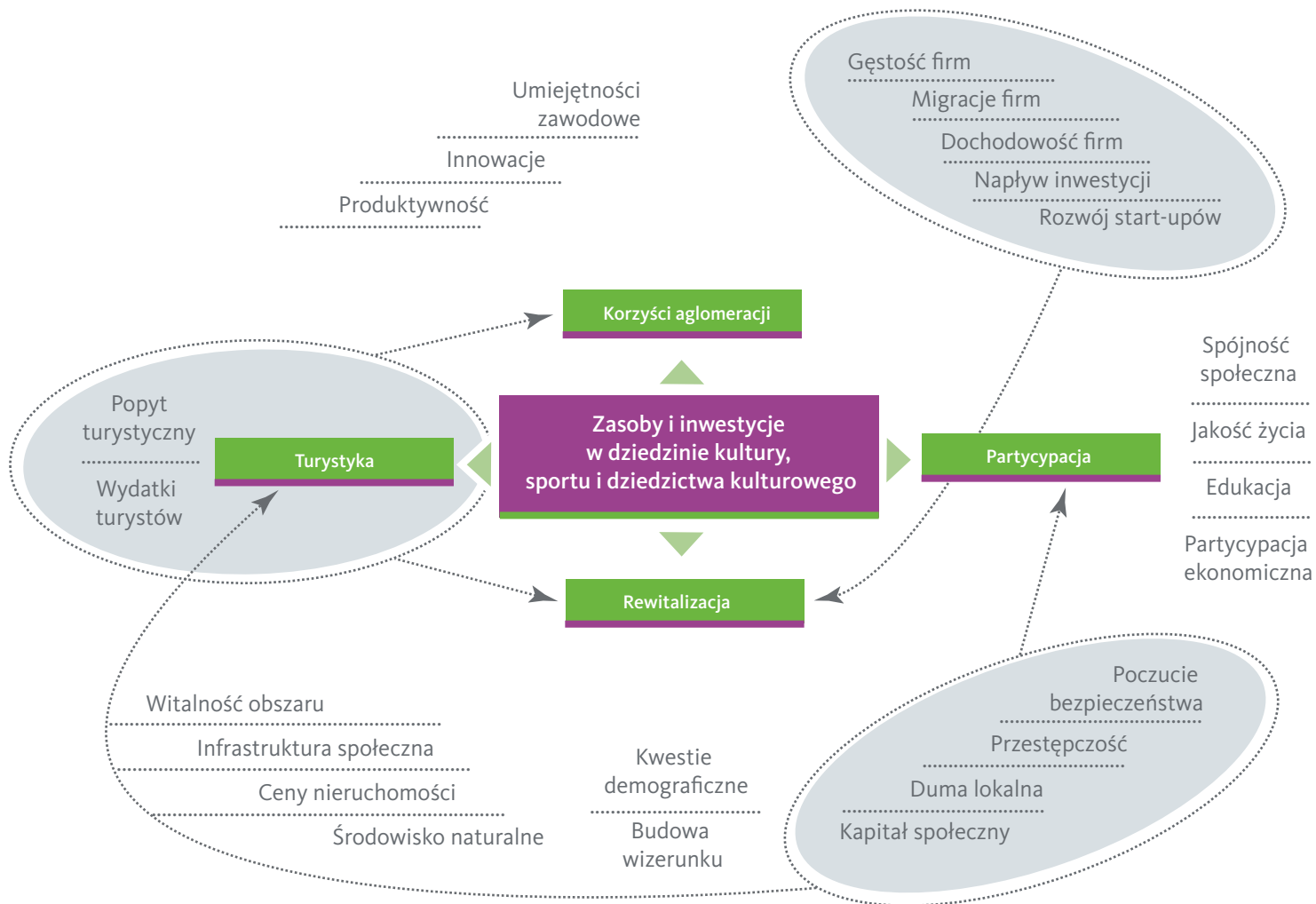
²² M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Cultural heritage in building and enhancing social capital*, op. cit.

²³ Por. OECD, ICOM, *Culture and local development: maximising impact. Guide for local governments, communities and museums*, OECD, Paris 2018.

Rys. 1. Płaszczyzny oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy

Źródło: M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków 2012, s. 82.

Rys. 2. Ekosystem wpływu dziedzictwa

Źródło: A. Graves et al., *The role of culture, sport and heritage in place shaping*, Trends Business Research Ltd (TBR), NEF Consulting Ltd and Middlesex University, October 2016, s. 13.

Sporządzając przegląd istniejących opracowań dotyczących wpływu dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy w Polsce, pod uwagę wzięto wcześniej wspomniane wymiary potencjalnego oddziaływania dziedzictwa oraz trzy inne istotne przekroje analizy:

- skala prowadzonych analiz: krajowa, regionalna (skala województwa), lokalna (studium przypadku obiektu zabytkowego, określonej dzielnicy lub miasta/gminy);
- zakres czasowy prowadzonych badań (badania prowadzone w ostatnich dwóch dekadach, badania określonego punktu w czasie lub uwzględniające dłuższą perspektywę czasową);
- ukierunkowanie opracowania: publikacje o charakterze teoretycznym oraz publikacje o charakterze empirycznym, w tym studia przypadku, publikacje zwracające uwagę na problemy i wyzwania w wykorzystaniu dziedzictwa kulturowego dla potrzeb rozwoju lokalnego i regionalnego.

Osobnym typem analiz uwzględnionych w przeglądzie istniejącej literatury były badania i raporty dotyczące społecznego odbioru i postaw społecznych wobec dziedzictwa oraz form i częstotliwości konsumpcji kulturalnej. Nie pokazują one wartości dziedzictwa bezpośrednio, lecz są bardzo ważną wskazówką co do stopnia akceptacji przez społeczeństwo publicznej i prywatnej odpowiedzialności za zabytki, potrzeby ich zachowania dla przyszłych pokoleń oraz motywacji do podejmowania działań z nim związanych, odwiedzania i doświadczania go oraz innych korzyści czerpanych z niego współcześnie, a także wyzwań w komunikowaniu społeczeństwu wartości dziedzictwa i oczekiwań społeczeństwa wobec publicznej polityki dotyczącej dziedzictwa kulturowego.

Trzeba również zauważyć, iż poszczególne obiekty dziedzictwa kulturowego i historyczne obszary oraz rodzaje inwestycji charakteryzują się różnym potencjałem oddziaływania ekonomicznego i społecznego (np. zróżnicowana ranga obiektów zabytkowych, możliwości generowania dochodów i efektów mnożnikowych, odmienne funkcje w kontekście lokalnym). Wielkie atrakcje turystyczne mogą generować znaczące efekty ekonomiczne, lecz negatywnie oddziaływać na lokalną społeczność (np. w zakresie więzi społecznych, jakości życia czy cen podstawowych dóbr i usług oraz cen mieszkań), mniejsze obiekty i inwestycje mogą mieć znikome znaczenie ekonomiczne, lecz być bardzo istotne ze względów społecznych, w tym więziotwórczych i tożsamościowych. Analizy oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy powinny zatem uwzględniać nie tylko jego pozytywny wkład

w procesy rozwojowe, ale także możliwe problemy i wyzwania oraz koszty wykorzystywania zasobu dziedzictwa kulturowego z perspektywy różnych interesariuszy. Innym rodzajem kosztów tego typu są koszty (społeczne i ekonomiczne) utraty pewnych zasobów wskutek niedostatecznej dbałości o nie (np. zanik różnorodności form wyrazu kulturowego). Kwestie te zostały również wzięte pod uwagę w analizie istniejących opracowań.

Dla potrzeb książki dokonano kompleksowej kwerendy i analizy treści następujących opracowań i zbiorów danych, biorąc pod uwagę przede wszystkim publikacje, które ukazały się w Polsce w ostatnich dwóch dekadach (2000–2020)²⁴:

- monografie i opracowania zbiorowe wydawnictw uniwersyteckich i innych polskich wydawnictw naukowych;
- opracowania powstałe pod egidą specjalistycznych organizacji pozarządowych działających w obszarze dziedzictwa kulturowego (ICOMOS, Stowarzyszenie Konserwatorów Polskich);
- przegląd publikacji w wybranych, merytorycznie uzasadnionych, recenzowanych czasopismach naukowych (do 2018 r. tzw. lista B Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego)²⁵, w tym:
 - czasopisma ukierunkowane na kwestie rozwoju społeczno-gospodarczego, rozwoju miast, funkcjonowanie sektora turystycznego, zarządzanie w kulturze, zarządzanie publiczne, planowanie przestrzenne itp.: „Studia KPZK PAN”, „Biuletyn KPZK PAN”, „Studia Regionalne i Lokalne”; „Studia Miejskie”, „Zarządzanie Publiczne” (UJ), „Zarządzanie Publiczne” (UEK), „Studia Regionalia”, „Turystyka Kulturowa”, „Zarządzanie w Kulturze”, „European Spatial Research and Policy”, „Studia Geographica”, „Kultura i Rozwój”, zeszyty i inne czasopisma naukowe uniwersytetów ekonomicznych i wydziałów ekonomicznych (Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Uniwersyte-

²⁴ Publikacje, które ukazały się drukiem do połowy 2020 r. i dotyczyły kwestii teoretycznych lub studiów empirycznych z terenu Polski.

²⁵ Pod uwagę wzięto m.in. artykuły znajdujące się w bazie ECON, zbierającej informacje o polskich publikacjach naukowych z zakresu nauk ekonomicznych, zob. <https://bazekon.uek.krakow.pl/> (dostęp: 31.07.2020). Identyfikując wpisujące się w temat publikacje, posłużono się dodatkowo wyszukiwarką Google Scholar (hasła: „dziedzictwo kulturowe a rozwój”, „zabytki a rozwój”), przy czym skupiono się na publikacjach autorstwa ekonomistów i geografów społeczno-ekonomicznych.

tu Ekonomicznego w Poznaniu, Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Uniwersytetu Szczecińskiego, Politechniki Krakowskiej, Politechniki Śląskiej, Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie)²⁶;

- czasopisma naukowe o charakterze specjalistycznym związanym z dziedzictwem kulturowym: „Ochrona Zabytków”²⁷, „Kurier Konserwatorski”;
- wybrane artykuły prezentujące studia przypadku z terenu Polski lub publikowane przez polskich badaczy teksty o charakterze teoretycznym w wiodących czasopismach naukowych poświęconych dziedzictwu kulturowemu (np. „Journal of Cultural Heritage”, „Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development”);
- inne publikacje: CBOS, raporty powstałe na zlecenie władz samorządowych w poszczególnych regionach;
- opracowania zagraniczne: opracowania przeglądowe i projekty o zasięgu międzynarodowym, przede wszystkim europejskim (w tym raporty ESPON, *Cultural heritage counts for Europe*); przegląd opracowań brytyjskich (w szczególności raportów Heritage Lottery Fund oraz Historic England), francuskich, skandynawskich, innych krajów europejskich oraz pozaeuropejskich krajów anglosaskich.
- opracowania i raporty powstałe na zlecenie lub stworzone przez publiczne instytucje specjalistyczne: NID, NIMOZ, NCK, GUS, NIK, MCK, IRMiR, NIAiU oraz MKiDN.

Struktura opracowania

Po wstępie, który zarysowuje cel i charakter opracowania, w pierwszym rozdziale książki przedstawiono ogólne spostrzeżenia dotyczące obecności problematyki społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego jako zagadnienia badawczego podejmowanego przez polskich naukowców.

²⁶ Pod uwagę brano również inne związane z dziedzictwem kulturowym regularnie ukazujące się periodyki (np. „Wiadomości Konserwatorskie”, „Herito”, „Autoportret”, „Architektura & Business”), zawarte w nich niezmiernie ciekawe teksty dotyczące wartości kulturowych dziedzictwa oraz problemów konserwatorskich i rozwiązań technologicznych czy prawnych nie były jednak przydatne do dalszych analiz w kontekście tematyki niniejszego raportu. Dwa spośród wspomnianych wyżej czasopism nie są też recenzowanymi periodykami naukowymi.

²⁷ Przykładowo w wypadku tego czasopisma analizowano jego roczniki za lata 2003–2020, uwzględniając teksty, które poruszały w jakiś sposób kwestie ekonomicznego i społecznego oddziaływania dziedzictwa, powołując się także na przykłady z terenu Polski.

Drugi rozdział opracowania porządkuje i analizuje omawianą literaturę naukową z uwzględnieniem najważniejszych potencjalnych sfer oddziaływania dziedzictwa kulturowego²⁸. Najpierw omówiono zatem zawartość publikacji poświęconych relacji między dziedzictwem kulturowym a rozwojem gospodarczym, biorąc pod uwagę jego bezpośrednie i pośrednie oddziaływanie ekonomiczne, wpływ na przyciąganie inwestorów i nowych mieszkańców, wykorzystanie dla potrzeb turystyki, oddziaływanie na rozwój sektora kreatywnego, a także rolę władz publicznych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym. Następnie wyróżniono opracowania dotyczące społecznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego, zwracając uwagę na takie tematy, jak jego wpływ na poziom i jakość życia, kapitał społeczny, poczucie tożsamości i identyfikację z miejscem zamieszkania oraz rolę trzeciego sektora, wolontariatu i firm społecznych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym. W kolejnych sekcjach tego rozdziału skupiono się na wykorzystaniu dziedzictwa kulturowego w tworzeniu marki i wizerunku jednostek terytorialnych, powiązaniu i wzajemnych oddziaływaniach pomiędzy działaniami związanymi z dziedzictwem kulturowym a ochroną środowiska przyrodniczego oraz wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego w procesach rewitalizacji. W rozdziale drugim zwrócono także uwagę na publikacje traktujące o istotnych dla realizacji oraz powodzenia przedsięwzięć dotyczących dziedzictwa kulturowego zagadnieniach powiązanych, takich jak postawy społeczne wobec zabytków oraz interpretacja dziedzictwa kulturowego.

Prowadzenie analiz społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa wiąże się z możliwościami i wyzwaniem w zakresie pozyskiwania, dostępności i jakości danych, w tym danych statystycznych, którymi badacze mogą się posłużyć. Stąd w trzecim rozdziale książki omówione zostały zasoby danych generowanych (lub potencjalnie możliwych do wygenerowania) oraz opracowania tworzone przez rozmaite instytucje (szczebla centralnego) funkcjonujące w Polsce. Pokazano, iż oprócz wyspecjalizowanych jednostek skupiających swą działalność na problematyce kultury i dziedzictwa kulturowego, takich jak Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Narodowe Centrum Kultury i Międzynarodowe Centrum Kultury, przydatne informacje i dane

²⁸ Ponieważ niektóre publikacje wpisują się w więcej niż jeden wymiar oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój, w analizie w rozdziale 2 przywoływane są w różnych miejscach.

gromadzone są i udostępniane przez inne jednostki o bardziej ogólnym charakterze, takie jak Główny Urząd Statystyczny, Najwyższa Izba Kontroli w ramach jej działań kontrolnych czy agencje badania opinii publicznej, takie jak CBOS.

Inspiracją dla analiz oddziaływania dziedzictwa kulturowego prowadzonych w Polsce mogą być doświadczenia tego typu badań w innych kontekstach narodowych i kulturowych. Dlatego w rozdziale czwartym odniesiono się do doświadczeń międzynarodowych inicjatyw oraz wybranych krajów w tym zakresie (Wielka Brytania, Francja, kraje skandynawskie, pozaeuropejskie kraje anglosaskie). Wielka Brytania jest krajem, w którym najwcześniej rozpoczęto poszerzanie sprawozdawczości z rezultatów dofinansowanych publicznie przedsięwzięć dotyczących dziedzictwa kulturowego o dane i wyniki badań jakościowych na temat społecznego wymiaru funkcjonowania miejsc i obiektów dziedzictwa kulturowego (m.in. uwypuklenie takich kwestii, jak wpływ dziedzictwa na więzi społeczne i dobrostan jednostek oraz społeczności), a także zainicjowano regularne publikowanie całłościowych raportów pokazujących istotność dziedzictwa kulturowego jako potencjału rozwojowego dostępnych dla szerokiej publiczności. Inne kraje anglosa-

skie naśladują działania angielskie, ale też wypracowują własne podejścia (m.in. ciekawe modele szacowania ekonomicznego dziedzictwa w kontekście amerykańskim i kanadyjskim). Kraje skandynawskie wybrano z uwagi na bogate doświadczenia w zakresie włączania dziedzictwa kulturowego w proces uczenia się przez całe życie oraz interesujących rozwiązań dotyczących wykorzystania dziedzictwa kulturowego do uporania się z problemami ekonomicznymi i społecznymi. Sięgając do opracowań francuskich, autorzy chcieli natomiast wyjść poza krąg publikacji w języku angielskim, poprzez uwzględnienie doświadczeń kraju niezwykle bogatego w zasoby dziedzictwa. Ponadto ze wspomnianych państw wywodzi się wielu liczących się badaczy społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa (np. Xavier Greffe, Terje Nypan).

Na zakończenie opracowania zaprezentowano wnioski odnośnie do dostrzeżonych braków i luk badaniach oraz obiecujących perspektyw badawczych, a także sformułowano rekomendacje w zakresie rozwinięcia i dostępności publicznych danych i statystyk na temat dziedzictwa kulturowego, które pozwoliłyby na wzbogacenie i pogłębienie istniejących analiz w kontekście polskim.

Spółeczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego jako tematyka badawcza w kontekście polskim

Ostatnie dwie dekady, w szczególności okres po 2004 r., wydają się przełomowe, jeśli chodzi o dostrzeżenie wielowymiarowości potencjalnego oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy oraz zainicjowanie analiz tego zjawiska w Polsce, zarówno przez środowisko naukowe, jak i władze publiczne szczebla centralnego, a także podległe im specjalistyczne instytucje skupione na dziedzictwie kulturowym (NID, NIMOZ, NCK) lub gromadzeniu danych statystycznych (GUS). Dziedzictwo kulturowe stało się, w znacznie większym stopniu niż dotychczas, uznanym przedmiotem opisu i analiz przedstawicieli nauk społecznych (ekonomiści, geografowie, socjologowie, specjaliści z zakresu zarządzania). Obrazuje to rosnąca liczba publikacji dotyczących współczesnego wykorzystania dziedzictwa kulturowego w rozwoju miast i terenów wiejskich oraz regionów, w turystyce i rewitalizacji.

Po pierwsze, oprócz wielu artykułów w czasopismach i rozdziałów w książkach ukazało się kilka szerszych opracowań książkowych o charakterze teoretycznym lub poradnikowym, całościowo ujmujących możliwości wpływu dziedzictwa na współczesne procesy rozwojowe. Pozycje te mogą stanowić dobrą bazę wyjściową do prowadzenia pogłębionych analiz empirycznych²⁹. Stanowiły one kontynuację i rozwinięcie pierwszych opracowań tego typu, które sygnalizowały temat³⁰. Równolegle

odnotować trzeba ukazanie się kilku ciekawych podręczników akademickich oraz poradników zbierających i systematyzujących wiedzę na ogólne tematy związane z ochroną dziedzictwa kulturowego³¹, w tym kwestię zarządzania obiektami i miejscami wpisanymi na listę UNESCO³² oraz kwestię systemu ochrony zabytków w Polsce³³.

Poszerzono, uaktualniono bądź zainicjowano programy zbierania danych dotyczących wybranych sfer i aspektów związanych z ochroną i wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego (dyskusja nad zawartością i zakresem badań GUS oraz ich modyfikacje, prowadzenie aktualnych baz danych i weryfikacja wpisów do rejestru zabytków przez NID³⁴, program „Statystyka muzeów” NIMOZ³⁵, poszerzenie zbioru danych

M. Murzyn, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój miasta*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 587, 2002, s. 65–80; J. Purchla, *Dziedzictwo a transformacja*, MCK, MSAP, Kraków 2005; K. Broński, *Rola dziedzictwa kulturowego w rozwoju lokalnym. Doświadczenia polskie doby transformacji (po 1989 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 706, 2006, s. 7–26.

²⁹ B. Szymgin (red.), *Systemy wartościowania dziedzictwa...*, op. cit.; Ł. Gawęł, W. Pokojska, A. Pudelko (red.), *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, Attyka, Kraków 2016; A. Chabiera, A. Kozioł, B. Skaldawski, *Dziedzictwo obok Mnie: poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach*, NID, Warszawa 2016.

³⁰ B. Szymgin (red.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, NID, ICOMOS, Warszawa 2011; J. Purchla (red.), *Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa w Polsce i w Norwegii*, MCK, Kraków 2011; B. Szymgin (red.), *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa 2015; B. Szymgin, *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO: charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2016.

³¹ B. Szymgin (red.), *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2011; B. Szymgin (red.), *Założenia systemu służb konserwatorskich w Polsce*, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2016; B. Szymgin (red.), *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2016.

³² NID, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, NID, Warszawa 2017.

³³ K. Skomorucha-Figiel (red.), *Muzea w Polsce: raporty na podstawie danych z projektu Statystyka muzeów (2013–2015)*, NIMOZ, Warszawa 2016 oraz kolejne tomy z serii „Statystyka Muzeów” wydane w latach 2017–2020.

²⁹ Zob. m.in. M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, op. cit.; A. Kozioł, M. Trelka, P. Florjanowicz, *Spółeczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.; K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga (red.), *Dziedzictwo kulturowe ma znaczenie dla Europy...*, op. cit.; J. Sanetra-Szeliga, K. Jagodzińska (red.), *Potencjał dziedzictwa...*, op. cit.

³⁰ Wśród najwcześniej opublikowanych w Polsce opracowań na ten temat odnotować można m.in. J. Purchla (red.), *Dziedzictwo a turystyka*, MCK, Kraków 1999; K. Gutowska, Z. Kobyliński (red.), *Zabytki i społeczeństwo: czynnik społeczny w ochronie zabytków w warunkach reformy samorządowej*, Res Publica Multiethnica, Warszawa 1999; K. Gutowska (red.), *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*, Res Publica Multiethnica, Warszawa 2000; *Dziedzictwo a rozwój. Doświadczenie Krakowa*, SKOZK, MCK, Kraków 2001; K. Pawłowska, M. Swarczewska, *Ochrona dziedzictwa kulturowego: zarządzanie i partycypacja społeczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002;

publikowanych w dorocznym opracowaniu statystycznym GUS o kulturze o większy zakres informacji na temat zabytków i dziedzictwa kulturowego³⁶).

W skali ogólnopolskiej na uwagę zasługują pierwsze całościowe opracowania i raporty powstałe po 2000 r. na zlecenie władz publicznych dotyczące (kolejność chronologiczna – zgodnie z datą publikacji): rynku pracy przy konserwacji obiektów w rejestrze zabytków (2002)³⁷, rynku pracy w kulturze z uwzględnieniem zatrudnienia w muzeach i archiwach (2005)³⁸, stanu zachowania zabytków nieruchomości (2005)³⁹, systemu ochrony dziedzictwa kulturowego wraz z szacunkami dotyczącymi potrzeb finansowych w zakresie nakładów na ochronę zabytków (2009)⁴⁰, postaw i potrzeb Polaków odnoszących się do estetyki otoczenia i jakości architektury, w tym przyjemności czerpanej z oglądania dobrze zachowanych zabytkowych budynków (2010)⁴¹, stanu edukacji muzealnej (2012)⁴², postaw społecznych wobec zabytków (2013)⁴³, organizacji pozarządowych skupiających się na dziedzictwie kulturowym i pracujących dla nich wolontariuszy (2015)⁴⁴, muzeów (2016)⁴⁵, szlaków kulturowych (2016),⁴⁶ wskaźnika

atrakcyjności turystycznej poszczególnych powiatów (2015)⁴⁷, stanu własnościowego, stanu zachowania zabytków i wydatków na zabytki z budżetu państwa, w tym programów Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, środków unijnych i środków NMF/EOG (2017)⁴⁸ oraz postaw Polaków wobec dziedzictwa kulturowego⁴⁹. Całościowy obraz (w skali kraju) dotyczący określonej problematyki związanej ze współczesnym wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego uzyskiwano też niekiedy przy okazji szerszych indywidualnych programów badawczych niezależnych badaczy, np. dotyczących promocji polskich miast (2008)⁵⁰, szlaków kulturowych (2011)⁵¹, ekonomii muzeów (2016)⁵² czy dziedzictwa archeologicznego (2016)⁵³. Na uwagę zasługują ponadto coraz częstsze inicjatywy środowiska muzealnego podejmujące dyskusję na temat roli i funkcji muzeów w otoczeniu⁵⁴.

Drugim ważnym nurtem są bardzo liczne, podejmowane przez instytucje publiczne (m.in. pod egidą NID, MCK, władz regionów) oraz indywidualnych badaczy i ich zespoły, studia przypadku (szczegółowa analiza z podziałem na sfery wpływu dziedzictwa – zob. rozdział 2). Różnią się one jednak od siebie znacząco zakresem uwzględnianych wymiarów oddziaływania dziedzictwa kulturowego i głębokością analiz. Choć nie brak wśród nich ciekawych opracowań, często są to rozważania o charakterze opisowym, dość powierzchowne, nieoparte kompleksowymi badaniami empirycznymi, czy to jakościowy-

³⁶ Zob. GUS, *Kultura w 2016 r.*, GUS, Warszawa 2017.

³⁷ P. Jaskanis, P. Kościelecki, *Poziom i czas zatrudnienia w pracach konserwatorskich przy zabytkach oraz w pracach archeologicznych: wstępne oszacowanie liczby miejsc pracy w 2000 r. na podstawie danych Służby Ochrony Zabytków*, Urząd Generalnego Konserwatora Zabytków, Akapit, Warszawa–Toruń 2002.

³⁸ T. Słaby, *Rynek pracy w kulturze 1998–2002*, Instytut im. A. Mickiewicza, Warszawa 2005.

³⁹ Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomości*, KOBiDZ, Warszawa 2005. Aktualizacja raportu por. NID, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomości w Polsce...*, op. cit.

⁴⁰ J. Purchla (red.), *Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, NCK, Warszawa 2009.

⁴¹ CBOS, *Polacy o architekturze*, „Komunikat z Badań”, nr BS/134/2010, 2010.

⁴² M. Szeląg (red.), *Edukacja muzealna w Polsce: sytuacja, kontekst, perspektywy rozwoju: raport o stanie edukacji muzealnej w Polsce*, NIMOZ, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012.

⁴³ A. Koziół, M. Trelka, P. Florjanowicz, *Spoleczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.

⁴⁴ P. Adamiak, B. Charycka, *Działania organizacji pozarządowych oraz samorządów w obszarze dziedzictwa kulturowego: współpraca, potrzeby, zaangażowanie wolontariuszy*, Klon/Jawor, NID, Warszawa 2015.

⁴⁵ K. Skomorucha-Figiel (red.), *Muzea w Polsce: raporty na podstawie danych z projektu Statystyka muzeów (2013–2015)*, op. cit.

⁴⁶ E. Bogacz-Wojtanowska, Ł. Gaweł, A. Góral, *Szlaki kulturowe jako medium zmian w kulturze*, Stowarzyszenie Gmin i Powiatów Małopolski, Kraków 2016.

⁴⁷ P. Łyson et al., *Analiza walorów turystycznych powiatów i ich bezpośredniego otoczenia na podstawie danych statystycznych m.in. z zakresu bazy noclegowej, kultury i dziedzictwa narodowego oraz przyrodniczych obszarów chronionych. Końcowy raport metodologiczny z wynikami analizy*, Centrum Badań i Edukacji Statystycznej GUS, Warszawa 2015.

⁴⁸ NID, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomości w Polsce...*, op. cit.; zob. też: K. Kubiszewska, *Regionalne zróżnicowanie wydatków gmin na odnowę zabytków w Polsce*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2015, s. 213–227.

⁴⁹ A. Chabiera et al., *Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych*, „Dziedzictwo kulturowe w badaniach”, t. 1, NID, UJ, Warszawa–Kraków 2017.

⁵⁰ A. Stanowicka-Traczyk, *Kształtowanie wizerunku miasta na przykładzie miast polskich*, Branta, Bydgoszcz 2008.

⁵¹ Ł. Gaweł, *Szlaki dziedzictwa kulturowego: teoria i praktyka zarządzania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.

⁵² M. Murzyn-Kupisz, *Instytucje muzealne z perspektywy ekonomii kultury*, Universitas, Kraków 2016.

⁵³ M. Pawleta, *Przeszłość we współczesności. Studium metodologiczne archeologicznie kreowanej przeszłości w przestrzeni społecznej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016.

⁵⁴ D. Folga-Januszewska (red.), *Extended museum in its milieu*, Universitas, Kraków 2018; K. Barańska, M. Murzyn-Kupisz, J. Święch (red.), *Muzea na wolnym powietrzu: antycypacje*, Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagellonica”, Kolbuszowa–Kraków 2020.

mi czy ilościowymi, lub też opracowania opierające się na wąskim zestawie ogólnodostępnych danych GUS czy założeniach przyjmowanych w dokumentach strategicznych jednostek terytorialnych, bez krytycznej analizy ich zasadności oraz rezultatów wdrażania. Najczęściej przytacza się zamierzone (np. w dokumentacji projektowej), a nie rzeczywiste efekty wdrażanych inwestycji (analiza efektywności inwestycji wydaje się sprawą drugorzędną). Bardzo rzadko w ramach studiów przypadków wykorzystywane są dane liczbowe, takie jak szacunki bezpośredniego i pośredniego oddziaływania ekonomicznego dziedzictwa kulturowego (dochody, miejsca pracy, efekty mnożnikowe, liczba turystów i ich wydatki)⁵⁵. Równie rzadkie są empiryczne badania dotyczące społecznych postaw wobec dziedzictwa kulturowego⁵⁶ oraz jego społecznego oddziaływania (kapitał społeczny)⁵⁷, a także wykorzystania dziedzictwa kulturowego przez sektor kreatywny⁵⁸ i jego wpływu na kre-

⁵⁵ M. Murzyn-Kupisz, K. Gwosdz (red.), *Analiza wpływu inwestycji w infrastrukturę kultury i turystyki dofinansowanych z funduszy strukturalnych na rozwój społeczno-gospodarczy poszczególnych gmin/powiatów województwa śląskiego*, Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego, Katowice 2010; M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *The socio-economic impact of heritage projects conducted by private investors*, „Journal of Cultural Heritage”, t. 14, nr 2, 2013, s. 156–162; M. Murzyn-Kupisz, *Společno-ekonomické uwarunkovania zarządzania obszarami historycznych śródmieść wpisanych na listę UNESCO oraz możliwości finansowania prac konserwatorskich na ich terenie*, [w:] B. Szmygin (red.), *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, PKN ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa 2015, s. 127–146.

⁵⁶ Z. Kobyliński, A. Paczuska, *Poglądy młodzieży liceów warszawskich na temat zabytków: czy teorie konserwatorskie są zgodne z oczekiwaniami społecznymi?*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2007, s. 81–92; A. Kozioł, M. Trelka, P. Florjanowicz, *Společno-ekonomické oddziaływanie dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.; M. Murzyn, J. Działek, *Wartościowanie muzeów przez potencjalnych i rzeczywistych odwiedzających: studium przypadku Muzeum Zamku w Łańcutcie oraz Muzeum Zamkowego w Pszczynie*, [w:] M. Murzyn-Kupisz, *Instytucje muzealne z perspektywy ekonomii kultury*, (współpraca J. Działek), Universitas, Kraków 2016, s. 203–307; K. Obłąkowska-Kubiak, *Znajomość, zachowania i emocje wobec zabytkowych budynków w perspektywie ich potencjału turystycznego*, „Zeszyty Naukowe Turystyka i Rekreacja”, nr 19, 2017, s. 73–89.

⁵⁷ M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Společne funkcje muzeów: kapitał społeczny a praktyka działalności muzealnej w Małopolsce*, [w:] M. Murzyn-Kupisz, *Instytucje muzealne z perspektywy ekonomii kultury*, op. cit., s. 309–341.

⁵⁸ A. Fiń, K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga, *Společno-ekonomický vplyv dziedzictwa kulturowego. Diagnoza wykorzystania dziedzictwa kulturowego przez branżę kreatywną na przykładzie OFF Piotrkowskiej w Łodzi. Raport z badań*, MCK, Kraków 2016; W. Pokojaska, *Współczesne wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w działalności o charakterze kreatywnym*, [w:] Ł. Gawęł, W. Pokojaska, A. Pudełko (red.), *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, op. cit., s. 203–225; A. Fiń, K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga, *Przemysły kreatywne i potencjał dziedzictwa. Przypadek OFF Piotrkowskiej w Łodzi*, [w:] J. Sanetra-Szeliga, K. Jagodzińska (red.), *Potencjał dziedzictwa. Společno-gospodarcze przykłady z Europy Środkowej*, MCK, Kraków 2017, s. 116–161.

atywność jako taką⁵⁹. Niewiele publikacji podejmuje kwestie szerszego kontekstu i uwarunkowań wykorzystania dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczno-gospodarczym. Publikowane wyniki badań dotyczą najczęściej jednostkowego (określonego) punktu w czasie, co nie pozwala na zobrazowanie szerszych tendencji w wykorzystaniu i oddziaływaniu dziedzictwa kulturowego, lub też odnoszą się do krótkoterminowych efektów realizacji inwestycji (np. spełnienie wymogów i wskaźników przez inwestycje finansowane ze środków unijnych). Wielkim nieobecnym w polskich analizach są badania przekrojowe o charakterze sekwencyjnym (realizowane z tym samym zestawem danych). To uniemożliwia śledzenie efektów średnio- i długookresowych oraz porównania w tych perspektywach czasowych rezultatów różnych projektów. Tym samym, chociaż mamy stosunkowo dużo przypadków analizowanych różnymi podejściami badawczymi, trudno jest zebrać tę wiedzę i wysnuć ogólne wnioski w skali kraju. W niewielu opracowaniach dostrzega się i artykułuje konkretne potrzeby i luki badawcze.

W polskich badaniach dominują, jak już wspomniano, studia przypadków, niekiedy są to przeglądy przykładów podobnych lub z określonego obszaru. Kompleksowe analizy porównawcze są niezwykle rzadkie i obejmują obiekty, dla których można pozyskać określone dane i informacje. Często dobór próby nie jest właściwie uzasadniony – to stawia pod znakiem zapytania reprezentatywność uzyskanych wyników pracy badawczej.

Analizy te najczęściej opierają się na danych i deklaracjach zaczerpniętych z dokumentów samorządowych oraz podstawowych danych GUS⁶⁰, autorzy rzadko wykorzystują i spójnie stosują takie techniki badawcze, jak kartowanie terenowe, ankiety i wywiady. Dodatkowym czynnikiem ograniczającym pogłębione analizy jest dostępność danych w statystyce publicznej. Wiele danych, które mogłyby potencjalnie posłużyć do tego typu analiz, posiada GUS, ale udostępnia je odpłatnie lub w sposób zagregowany (poziom kraju, skala województw, znacznie rzadziej i w bardzo ograniczonym zakresie skala powiatów i gmin).

⁵⁹ M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Libraries and museums as breeding grounds of social capital and creativity: potential and challenges in the post-socialist context*, [w:] S. Warren, P. Jones (red.), *Creative economies, creative communities: rethinking place, policy and practice*, Ashgate, Farnham 2015, s. 145–169.

⁶⁰ Stąd nawet w odniesieniu do turystyki kulturowej, na temat której bardzo dużo się publikuje, wiemy całościowo na podstawie danych statystycznych bardzo niewiele. Zob. M. Kozak, *Turystyka i dziedzictwo kulturowe Polski Zachodniej. Ekspertyza sporządzona na potrzeby Założeń Strategii Rozwoju Polski Zachodniej*, Warszawa 2011.

Wiele studiów przypadku zawiera hipotezy co do oddziaływania dziedzictwa, ale nie potwierdza ich żadnymi danymi ani szacunkami. W niektórych artykułach pisze się np. o wydłużeniu sezonu turystycznego, lecz nie ma mowy o tym, na podstawie jakich danych tak stwierdzono, kogo zapytano, o ile i czy w ogóle sezon się wydłużył, ile osób więcej przyjechało w danym miesiącu przy porównaniu danych rok do roku itp. Gdzie indziej znaleźć można informację, iż w danej gminie zorganizowano określoną liczbę wydarzeń kulturalnych związanych z dziedzictwem kulturowym, ale nie wiadomo, kto brał w nich udział, ilu było uczestników, dlaczego osoby te wzięły udział w danym wydarzeniu. Dopiero takie szczegółowe dane pozwalają rzetelnie określić wymiary i być może również siłę oddziaływania wydarzenia.

Pewne typy obiektów zabytkowych oraz inwestycji są znacząco nadreprezentowane w badaniach (np. inwestycje unijne, zamki, dwory i pałace⁶¹, obiekty przemysłowe), co po części wynika zapewne z mody na określonego typu zabytki czy wartości niematerialne i widoczności medialnej związanych z nimi inwestycji, a po części być może z lepszej dostępności danych. Nawet jednak w wypadku częściowej podejmowanych tematów (np. historyczne rezydencje) brak jest kompleksowej diagnozy w skali całego kraju.

Wielu badaczy cechuje ponadto brak postawy krytycznej, przyjmowanie jako aksjomatu tezy o jednostronnym, pozytywnym oddziaływaniu dziedzictwa na procesy rozwojowe, bez zwrócenia uwagi na możliwe problemy i zagrożenia w zakresie zrównoważonego wykorzystania dziedzictwa kulturowego⁶². Właściwie nieobecne są analizy, gdzie konkretny, mierzalny zysk z tytułu wykorzystania zasobu dziedzictwa byłby skonfrontowany z kosztami zewnętrznymi, jakie się z nim wiąże (np. koniecznością poniesienia większych wydatków na po-

⁶¹ Za eksploracyjne, lecz nie wyczerpujące tematu należy uznać badania ich dotyczące, takie jak: M. Kozak, *Dwory, pałace i zamki – kosztowne pamiątki czy zasób w rozwoju?*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1, 2008, s. 92–111; A. Pawlikowska-Piechotka, *Funkcje turystyczne zabytkowych rezydencji na Mazowszu*, AWF, Warszawa 2008; R. Rouba, *Hotelarstwo w zabytkowych rezydencjach jako czynnik modyfikujący otoczenie*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2010; Ł. Musiaka, *Funkcja turystyczna średniowiecznych zamków i jej wpływ na miasta Pomorza, Warmii i Mazur*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013; M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, op. cit.; M.W. Kozak, *Gotyckie zamki ceglane: szansa czy problem?*, „Turystyka Kulturowa”, 2014, nr 5, s. 50–77.

⁶² Szersze ujęcie tematu od strony konserwatorskiej zob. np. B. Szmygin, *Współczesne problemy ochrony miasta historycznego Kazimierz Dolny nad Wisłą*, „Ochrona Zabytków”, nr 3–4, 2004, s. 7–28; M. Murzyn, *Kazimierz. Środkowoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji*, MCK, Kraków 2006.

rzątek publiczny, inwestycje infrastrukturalne czy utrzymanie infrastruktury kulturalnej). Brak też prób analiz kosztów i strat wynikających z zaniechania działań na rzecz ochrony jakiegoś typu dziedzictwa i w rezultacie utraty części zasobów kulturowych danego terenu.

Podobne spostrzeżenia pojawiają się we wcześniejszych diagnozach innych polskich badaczy związanych z badaniami nad dziedzictwem kulturowym w naszym kraju, w których postulowane są m.in.:

- potrzeba rozwoju badań dotyczących efektów zewnętrznych generowanych przez zasób dziedzictwa kulturowego,⁶³ uwzględniających wskaźniki ilościowe i jakościowe⁶⁴ oraz korzyści i koszty ponoszone przez różnych interesariuszy⁶⁵;
- potrzeba podejmowania prób szacowania wpływu obiektów zabytkowych na rozwój lokalny lub regionalny⁶⁶;
- potrzeba badań zagrożeń mogących pojawić się w procesie wykorzystania dziedzictwa kulturowego oraz relacji pomiędzy dziedzictwem a jego otoczeniem⁶⁷;
- potrzeba prowadzenia badań o charakterze cyklicznym, uwzględniających dłuższą perspektywę czasową (rezultatów po upływie kilku lat od realizacji projektów), oraz monitorowanie skutków zarówno bezpośrednich, jak i pośrednich związanych z realizacją projektów rewitalizacyjnych⁶⁸;
- potrzeba lepszego monitoringu ruchu turystycznego (w tym na terenach i w obiektach przemysłowych) oraz udoskonalenie istniejących statystyk⁶⁹;
- brak pogłębionych badań na temat korelacji pomiędzy zasobami dziedzictwa i łożeniem na nie a ruchem turystycz-

⁶³ T. Kołakowski, *Zagospodarowanie obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarach miejskich – efekty ekonomiczne i społeczne*, „Studia Miejskie”, t. 10, 2013, s. 91–102.

⁶⁴ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe jako endogeniczny zasób rozwojowy jednostek terytorialnych (polskie doświadczenia w ramach dotychczasowych perspektyw planowania unijnego)*, „Studia KPZK PAN”, nr 140, 2011, s. 113–125.

⁶⁵ M. Murzyn-Kupisz, *Spółeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 2, 2014, s. 49–62.

⁶⁶ M. Kozak, *Gotyckie zamki ceglane...*, op. cit.

⁶⁷ A. Góral, *Ekologia dziedzictwa. Przyczynek do tematu*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 2, 2017, s. 119–130.

⁶⁸ M. Murzyn, *Kazimierz...*, op. cit.; Z. Ziobrowski, W. Jarczewski (red.), *Rewitalizacja miast polskich – diagnoza*, t. 8, Instytut Rozwoju Miast, Kraków 2010.

⁶⁹ A. Kaczmarska, *Tereny przemysłowe i zurbanizowane jako czynniki rozwoju turystyki miejskiej*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, 2013, s. 81–93.

nym i rozwojem innych sektorów gospodarki, które potencjalnie z tego dziedzictwa mogą czerpać⁷⁰;

- trudności, brak narzędzi, które mogłyby posłużyć do zmierzenia wartości *genius loci*, klimatu miasta⁷¹;
- brak badań dotyczących opinii publicznej o zabytkach, standardach konserwatorskich oraz przydatności zabytków itp.⁷²;
- brak rozpoznania stopnia obciążenia służb konserwatorskich i ich stanu kadrowego⁷³;
- konieczne pogłębienie i uszczegółowienie badań korelacji pomiędzy PKB *per capita*, wydatkami na kulturę i zabytki a zasobami zabytkowymi; konieczne jest także uwzględnienie w nich kwestii struktury własności zabytków oraz jej powiązania ze stanem technicznym obiektów zabytkowych⁷⁴;
- brak publicznego systemu monitorowania obszarów kryzysowych w Polsce, brak wymiany informacji pomiędzy instytucjami gromadzącymi dane w tym przedmiocie, brak miejsc, gdzie można zdobyć, stworzyć zestawienia zbiorcze z informacji uzyskanych od jak największej liczby podmiotów⁷⁵;
- w niedostatecznym stopniu w prowadzonych w Polsce analizach wykorzystuje się metody statystyczne, geostatystyczne, socjologiczne i heurystyczne⁷⁶.

Brak kompleksowych badań dotyczących znaczenia dziedzictwa kulturowego dla polskiej gospodarki oraz jego szerszego oddziaływania społecznego zauważono w raporcie NID z 2013 r. Zdaniem Anny Koziół, Małgorzaty Trelki i Pauliny Florjanowicz trudno jest uzyskać pełne informacje o znaczeniu dziedzictwa kulturowego dla gospodarki:

ponieważ z jednej strony samo dziedzictwo ujmowane jest bardzo wąsko (np. znaczenie zawężane tylko do działalności muzeów, bibliotek, archiwów), z drugiej

traktowane jest jako kategoria równoważna z innymi domenami kultury, wobec czego pomija się jego faktyczny wpływ na gospodarkę. Pomimo różnych inicjatyw nie opracowano w Polsce jednorodnego modelu gromadzenia danych statystycznych dotyczących dziedzictwa. Istniejące rozproszone dane nie tworzą spójnego i całościowego systemu informacji o dziedzictwie. Nie stanowią też odpowiedniego materiału służącego analizie wpływu dziedzictwa na społeczeństwo i gospodarkę. Interesujące byłoby wypracowanie metodologii zbierania danych dotyczących dziedzictwa kulturowego, jak również metodologii szacowania jego społeczno-gospodarczego oddziaływania jako dziedziny równoprawnej w stosunku do sektora kultury⁷⁷.

Poszerzenie i uszczegółowienie przedmiotu badań nad dziedzictwem kulturowym na potrzeby badań statystycznych (m.in. rozszerzenie liczby adresatów formularza K-02 GUS), a także zainicjowanie regularnych badań nad rolą dziedzictwa kulturowego w rozwoju społecznym i gospodarczym postuluje także Anna Góral⁷⁸. Jej zdaniem badania takie powinny być prowadzone na szczeblu centralnym przez NID i NIMOZ oraz obejmować „szerokie spektrum zagadnień związanych z funkcjonowaniem dziedzictwa kulturowego w społecznościach lokalnych”. Za istotne uważa ona kwestie dostępności danych, w szczególności danych dotyczących niższych szczebli podziału terytorialnego (powiatów i gmin), oraz stworzenia centralnej bazy danych, która udostępniałaby dane na temat zabytków na wszystkich poziomach administracyjnych. Według Góral konieczne jest również ujednoczenie i rozpoczęcie regularnych badań nad turystyką kulturową w Polsce⁷⁹. Obecnie powstaje wiele opracowań, lecz prowadzonych według różnych metodologii i na odmiennych próbach badawczych, co uniemożliwia ich integrację i porównanie (Ministerstwo Sportu i Turystyki, POT, Regionalne Organizacje Turystyczne). Badaczka zwraca także uwagę na możliwość sięgnięcia w badaniach nad dziedzictwem kulturowym do danych Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego oraz Stowarzyszenia Twórców Ludowych.

⁷⁰ K. Kubiszewska, *Regionalne zróżnicowanie wydatków gmin na odnowę zabytków...*, op. cit.

⁷¹ J. Sanetra-Szeliga, *Retropolis: Heritage and development*, [w:] J. Purchla, K. Jagodzińska (red.), *The limits of heritage. The 2nd Heritage Forum of Central Europe*, MCK, Kraków 2015, s. 453–453.

⁷² Z. Kobyliński, A. Paczuska, *Poglądy młodzieży liceów warszawskich na temat zabytków...*, op. cit.

⁷³ B. Szymgin, *Współczesne problemy ochrony miasta historycznego...*, op. cit.

⁷⁴ K. Kubiszewska, *Regionalne zróżnicowanie wydatków gmin na odnowę zabytków...*, op. cit.

⁷⁵ W. Jarczewski, J. Jeżak, P. Cholewiński, Z. Ziobrowski, *Rewitalizacja miast polskich*, t. 11: *System monitorowania rewitalizacji*, Instytut Rozwoju Miast, Kraków 2010.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ A. Koziół, M. Trelka, P. Florjanowicz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego...*, op. cit., s. 23.

⁷⁸ A. Góral, *Dostępność i zakres prowadzonych badań statystycznych w obszarze dziedzictwa kulturowego*, [w:] T. Kukołowicz (red.), *Statystyka kultury w Polsce i Europie. Aktualne zagadnienia*, Zespół ds. Statystyki Kultury NCK, Warszawa 2015, s. 53–65.

⁷⁹ Zob. też: M. Kozak, *Turystyka i dziedzictwo kulturowe Polski Zachodniej...*, op. cit.

Podobnie w opracowaniu opublikowanym przez MCK, podejmowanie większej liczby kompleksowych (holistycznych, wielowymiarowych) badań nad społeczno-ekonomicznym oddziaływaniem dziedzictwa kulturowego, dostarczających wiarygodnych argumentów, postulują Joanna Sanetra-Szeliga i Katarzyna Jagodzińska. Jak stwierdzają:

Wydaje się, że istnieje powszechna zgoda co do tego, że dziedzictwo kulturowe odgrywa ważną rolę we wszystkich sferach życia i na wszystkich poziomach – lokalnym, regionalnym, krajowym i europejskim. Często jednak brakuje „dowodów” i argumentów opartych na ewaluacji rzeczywistych projektów, które mogłyby poprzeć to przekonanie⁸⁰.

W znacznie wcześniejszym *Raporcie o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989* powstałym pod kierunkiem Jacka Purchli zwracano natomiast uwagę m.in. na potrzebę tworzenia zestawień dotyczących potrzeb w zakresie

⁸⁰ J. Sanetra-Szeliga, K. Jagodzińska (red.), *Potencjał dziedzictwa...*, op. cit., s. 7.

nakładów finansowych na prace przy zabytkach w kontekście ich stanu technicznego, prowadzenia statystyk dotyczących stanu kadrowego służb konserwatorskich i spełnianych przez nie zadań oraz nakładów na działalność służb konserwatorskich, a także badań rezultatów wprowadzania form ochrony, takich jak parki kulturowe, oraz odsetek pokrycia Polski planami miejscowymi. Jak stwierdzono:

Najbardziej skutecznym argumentem na rzecz ochrony niepopularnych – jak się okazuje – wartości krajobrazu kulturowego jest argument ekonomiczny. Należy zatem podjąć prace, w wyniku których będziemy mogli odpowiedzieć na pytanie: Czy planowanie przestrzenne – a w jego ramach kształtowanie krajobrazu kulturowego – jest opłacalne (w wielu czasowych perspektywach: za 5, 10, 20 lat) – czy nie?⁸¹.

⁸¹ J. Purchla (red.), *Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.

Wymiary oddziaływania dziedzictwa kulturowego w polskich publikacjach naukowych

2.1. Dziedzictwo kulturowe a rozwój gospodarczy

2.1.1. Bezpośrednie i pośrednie oddziaływanie ekonomiczne dziedzictwa kulturowego

Analizy teoretyczne

W polskich analizach teoretycznych dotyczących ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego podkreśla się przede wszystkim jego złożony potencjał dla wdrażania w życie idei rozwoju zrównoważonego⁸². Zwraca się uwagę na konieczność odrzucenia niesłusznych koncepcji traktujących dziedzictwo jako balast⁸³ dla procesów rozwojowych, w zamian dostrzegając jego wielowymiarowe pozytywne oddziaływanie ekonomiczne. W opracowaniach opisywane są zarówno bezpośrednie, jak i pośrednie formy oddziaływania oraz efekty mnożnikowe. Dziedzictwo kulturowe (w tym szczególnie urbanistyczno-architektoniczne, kapitał kulturowy społeczności lokalnych, lokalne/regionalne tradycje i tożsamość kulturowa)

⁸² J. Purchla, *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 2(12), 2010, s. 69–81; D. Kłosek-Kozłowska, *Dziedzictwo kulturowe miast wobec strategii zrównoważonego rozwoju*, „Studia KPZK PAN”, nr 142, 2011, s. 293–307; M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, „Studia KPZK PAN”, 2013, nr 152, s. 92–105; J. Sanetra-Szeliga, *Kultura – zasób strategiczny?*, „Kultura i Rozwój”, nr 4(5), 2017, s. 81–93; W. Affelt, *Dziedzictwo techniki jako część kultury. Część I. W nurcie rozwoju zrównoważonego*, „Ochrona Zabytków”, nr 4, 2008, s. 60–84; W. Affelt, *Dziedzictwo techniki jako część kultury. Część II. W stronę dziedzictwa zrównoważonego*, „Ochrona Zabytków”, nr 1, 2009, s. 53–82.

⁸³ J. Purchla, *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego*, op. cit.

uznane zostało za ważny element składowy jednego z czterech rodzajów kapitałów rozwojowych regionów, tj. kapitału kulturowego (obok takich kapitałów, jak polityczny, biznesowy czy intelektualny)⁸⁴.

Wśród płaszczyzn i kierunków oddziaływania dziedzictwa na rozwój wymieniane są przez autorów prac przekrojowych przede wszystkim kwestie⁸⁵:

- rozwoju postaw przedsiębiorczych (szczególnie w nowych specjalizacjach branżowych związanych z dziedzictwem);
- rozwoju rynku produktów i usług dziedzictwa (oraz produktów i usług z nimi powiązanych);
- pozytywnego wpływu na rynek pracy (wychodzenie z biedy, miejsca pracy związane z pracami konserwatorskimi, projektowymi, badaniami archeologicznymi, przy obsłudze obiektów, ruchu turystycznego, w firmach rzemieślniczych, sektorze kreatywnym, branżach powiązanych łańcuchami dostaw i dystrybucji);
- wpływu na wzrost dochodów osób i podmiotów oraz przychodów sektora publicznego;
- ekonomicznego potencjału historycznych zasobów budowlanych, w tym w zakresie rozwoju rynku nieruchomości (także nowych, powiązanych, sąsiadujących z obiektami historycznymi);
- pozytywnego wpływu na rozwój innowacyjności i kreatywności, również w innych sektorach gospodarki niż te bezpośrednio związane z dziedzictwem;
- wykorzystania zasobu dziedzictwa kulturowego do stworzenia nowej lokalnej czy regionalnej specjalizacji branżowej

⁸⁴ A. Klasik, F. Kuźnik, *Specjalności regionu w perspektywie studiów prospectywnych i strategicznych*, „Studia KPZP PAN”, nr 170, 2016, s. 45–55.

⁸⁵ J. Purchla, *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Wpływ przedsięwzięć związanych z odnową obiektów i miejsc zabytkowych na gospodarkę lokalną i regionalną*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–4, 2010, s. 139–146; M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie? Dziedzictwo kulturowe widziane z perspektywy ekonomii*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 3(13) 2010, s. 19–32; K. Hełpa-Liszkowska, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, „Studia Oeconomica Posnaniensia”, t. 1, nr 6(255), 2013, s. 5–18; J. Sanetra-Szeliga, *Retropolis...*, op. cit.

oraz budowania przewag konkurencyjnych na niej opartych.

Niekiedy relacja dziedzictwo–rozwój analizowana była jedynie w wybranych aspektach czy wymiarach. Do takich prac zaliczyć należy: badania relacji pomiędzy zasobem zabytków a rozwojem na poziomie regionalnym i krajowym (w tym w zakresie występujących efektów mnożnikowych)⁸⁶, badania wpływu powstawania instytucji muzealnych na rozwój (generowanie miejsc pracy w samej instytucji i poza nią, dochody dla podmiotów, instytucji i osób pracujących na zlecenie muzeów, zwiększanie poziomu wydatków w związku z rozwojem działalności sklepów/galerii muzealnych)⁸⁷, analizy potencjalnego wielokierunkowego oddziaływania rozwoju rynku tradycyjnych i regionalnych produktów żywnościowych na same gospodarstwa rolne oraz na ich współpracowników (rozwój łańcuchów dostaw i dystrybucji)⁸⁸.

Podkreślano także, iż dziedzictwo kulturowe rzutuje na możliwości harmonijnego rozwoju ekonomicznego, przestrzennego i społecznego, co m.in. powiązane jest z dostrzeżeniem przez lokalne społeczności, inwestorów i władze publiczne potencjału społeczno-ekonomicznego zagospodarowania historycznych budynków, jak i walorów dziedzictwa niematerialnego⁸⁹. Interesująca jest też koncepcja teoretyczna analizująca wpływ dziedzictwa kulturowego na rozwój z perspektywy koncepcji ekologicznych (analogie dotyczące konieczności zapewnienia podtrzymywalności zasobu czy umiejętności reprodukcji, postulat przyjęcia zasady unikania decyzji nieodwracalnych). Uznano, że trzema filarami efektywnego wykorzystania dziedzictwa w zrównoważonym rozwoju lokalnym są: twórcy, producenci oraz odbiorcy⁹⁰. Polski dorobek teorii ekonomii dziedzictwa dostarcza również ciekawych delimitacji interesariuszy związanych z procesami włączania go jako zasobu w procesy rozwojowe. Warto na przykład zwrócić uwagę na propozycję „matrycy” pokazującej, na jakie wartości mogą być ukierunkowani poszczególni interesariusze, a także propozycję wskaźników oddziaływania danego projektu konserwatorskie-

go na różne wymiary zrównoważonego rozwoju (wyróżniono 20 grup interesariuszy, takich jak właściciele, społeczność pracownicza, społeczność branżowa, społeczność lokalna, entuzjaci, weterani, znawcy, usługodawcy: konserwatorzy, architekci, inżynierowie, wykonawcy remontu konserwatorskiego, ludzie nauki, samorządowcy, urzędnicy, politycy, organizacje pozarządowe, publicyści, publiczność, oraz wartości zasobu: tożsamość społeczna, autentyczność, integralność, unikatowość, artystyczność, historyczność, użyteczność zachowania funkcji, potencjał ekonomiczny, edukacja, estetyka, wartość polityczna⁹¹). Wielość podmiotów stanowiących interesariuszy rynku dziedzictwa, zaliczających się zarówno do sektora publicznego, prywatnego, jak i pozarządowego, dostrzeżono w pracy analizującej równoległe segmentację tego rynku. Podkreślono znaczenie i konsekwencje braku prawidłowego rozpoznania celów i oczekiwań różnych grup interesu (w takim wypadku dochodzi do powstawania konfliktów i spadku efektywności działań prowadzonych przez różne grupy)⁹². W kolejnym opracowaniu omówiono także znaczenie współpracy pomiędzy interesariuszami w procesie zarządzania zasobem dziedzictwa kulturowego⁹³.

Analizy empiryczne

Znacząca liczba prowadzonych w Polsce empirycznych badań nad ekonomicznym oddziaływaniem dziedzictwa kulturowego podkreśla złożoność tych oddziaływań na rozwój lokalny i regionalny. Zwraca się też uwagę zarówno na bezpośrednie, jak i pośrednie relacje pomiędzy istnieniem/potencjałem zasobu a możliwościami rozwojowymi miejsca czy regionu. Problem ten w ujęciu wielowymiarowym badany był nie tylko w kontekście całego kraju, ale i wybranych obszarów Polski (np. regionów: podkarpackiego, łódzkiego, śląskiego czy Warmii i Mazur); obszarów jednorodnych osadniczo i funkcjonalnie (np. obszarów wiejskich); pojedynczych miejscowości (np. Zakopanego, Niepołomic czy Krakowa). Ponadto analizowano wybiórczo pewne aspekty oddziaływań, skupiając się na określonym jego wymiarze czy uwarunkowaniu rozwoju (np. wykorzystaniu dziedzictwa kulturowego w prowadzeniu procesów restruktu-

⁸⁶ K. Kubiszewska, *Rola zabytków w gospodarce – wybrane zagadnienia*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2014, s. 163–176.

⁸⁷ M. Murzyn-Kupisz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów*, op. cit.

⁸⁸ A. Jęczyk, *Tradycyjne i regionalne produkty żywnościowe jako element rozwoju gospodarstw agroturystycznych*, „Studia KPZK PAN”, nr 163, 2015, s. 143–154.

⁸⁹ Np. D. Kłosek-Kozłowska, *Dziedzictwo kulturowe miast...*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.

⁹⁰ A. Góral, *Ekologia dziedzictwa...*, op. cit.

⁹¹ W. Affelt, *Dziedzictwo techniki jako część kultury. Część II*, op. cit.

⁹² M. Murzyn-Kupisz, *Podmioty na rynku dziedzictwa kulturowego*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 3(41), 2010, s. 61–80.

⁹³ A. Góral, *Dziedzictwo kulturowe jako zasób wspólny. Rola współpracy między interesariuszami w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 15, z. 3, 2014, s. 277–286.

ryzacyjnych gospodarki⁹⁴, realizacji programów rewitalizacji⁹⁵ czy wykorzystaniu środków unijnych do realizacji działań rozwojowych z wykorzystaniem dziedzictwa⁹⁶)⁹⁷.

W badaniach bezpośredniego oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój lokalny i regionalny analizowano zwłaszcza proces tworzenia produktów czy usług rynkowych na bazie dziedzictwa oraz rozwój turystyki dziedzictwa⁹⁸. W zakresie oddziaływań pośrednich i sekwencyjnych oraz identyfikowanych efektów mnożnikowych badano przede wszystkim:

- wpływ rozwoju oferty turystycznej opartej na zasobie dziedzictwa kulturowego na pobudzenie lokalnej przedsiębiorczości (nowe miejsca pracy, spadek poziomu bezrobocia, alternatywa do zatrudnienia w rolnictwie w obszarach wiejskich, rozwój bazy noclegowej, czy szeroko – sektora obsługującego rynek turystyczny, wzrost dochodów osób fizycznych, podmiotów prywatnych i instytucji publicznych, rozwój katalogu nowych produktów i usług wykorzystujących dziedzictwo)⁹⁹. Analizy statystyczne pokazują m.in. korelacje między poziomem rozwoju funkcji

turystycznej i poziomem przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, co można wiązać z potrzebą i chęcią podnoszenia wykształcenia w obszarach dysponujących atrakcjami turystycznymi¹⁰⁰.

- funkcjonowanie dziedzictwa kulturowego jako zasobu dającego dodatkowe przewagi konkurencyjne obszarowi oraz wzmacniającego jego innowacyjność i kreatywność (np. oryginalne produkty dziedzictwa jako przeciwwaga dla masowego produktu rynkowego, w tym turystycznego, są elementem wyróżniającym, a przez to szczególnie atrakcyjnym dla potencjalnego odbiorcy). Dziedzictwo kulturowe uznano za zasób, który przyczynia się do uatrakcyjnienia pozostałej oferty turystycznej, tworzonej z wykorzystaniem innych potencjałów miejsca czy obszaru¹⁰¹.

Ponadto dostrzeżono pozytywne relacje pomiędzy rozwojem gospodarki opartej na dziedzictwie a realizacją efektów społecznych na danym obszarze (wzrost jakości życia, rozwój kompetencji społecznych mieszkańców, rozwój lokalnej tożsamości i świadomości kulturowej w związku z realizacją działań edukacyjnych, wkład edukacji regionalnej w dostrzeżenie przez lokalną społeczność wartości zasobu dziedzictwa) oraz ratowaniem samego zasobu dziedzictwa od fizycznego zniszczenia czy zapomnienia (np. ginące zawody¹⁰²)¹⁰³.

W polskich badaniach empirycznych dotyczących ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego zwracają uwagę trzy szczególnie często podejmowane tematy, poddające analizie procesy i uwarunkowania:

⁹⁴ Np. A. Kaczmarek, *Tereny poprzemysłowe...*, op. cit.

⁹⁵ Np. D. Hołuj, *Rewitalizacja czy jedynie miejska polityka inwestycyjna? Działania władz Krakowa w obszarze poprzemysłowego Zabłocia*, „Zarządzenie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1(29), 2015, s. 95–108.

⁹⁶ Np. M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe jako endogeniczny zasób rozwojowy jednostek terytorialnych (polskie doświadczenia w ramach dotychczasowych perspektyw planowania unijnego)*, „Studia KPZK PAN”, nr 140, 2011, s. 113–125 oraz M. Murzyn Kupisz, K. Gwosdz (red.), *Analiza wpływu inwestycji w infrastrukturę kultury i turystyki...*, op. cit.

⁹⁷ Problematykę relacji pomiędzy istnieniem zasobu dziedzictwa kulturowego a realizacją procesów rewitalizacyjnych czy wykorzystaniem środków unijnych ujęto szerzej w dalszej części niniejszego rozdziału.

⁹⁸ Problematyka wykorzystania dziedzictwa w rozwoju turystyki pokazana jest szerzej w dalszej części niniejszego rozdziału.

⁹⁹ I. Kopacz-Wyrwał, *Funkcja turystyczna a poziom przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce*, „Studia KPZK PAN”, nr 163, 2015, s. 49–64; M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny. Przykład podkrakowskich Niepołomic*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 835, 2010, s. 67–91; K. Płazińska, B. Wójtowicz, *Dziedzictwo kulturowe Podkarpacia jako istotny element rozwoju przedsiębiorczości w regionie*, „Przedsiębiorczość – Edukacja”, t. 14, 2018, s. 282–291; D. Hołuj, *Zakopiańskie dziedzictwo architektoniczne przełomu XIX i XX wieku jako potencjału rozwoju funkcji turystycznej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 12(948), 2015, s. 43–63; S. Żakowska, K. Podhorodecka, *Rozmieszczenie walorów turystycznych a lokalizacja noclegowej bazy turystycznej w województwie łódzkim*, „Turystyka”, t. 28, z. 2, 2018, s. 73–84; W. Drobek, E. Dawidejt-Drobek, *Nowe turystyczne funkcje wsi na Śląsku Opolskim w kontekście pamięci przeszłości*, „Studia Obszarów Wiejskich”, t. 54, 2019, s. 25–51; J. Hochleitner, *Tradycyjne pielgrzymki do Gietrzwałdu z olsztyńskich Dajtek*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2017, s. 62–73; D. Hołuj, *The socialist tangible heritage of Nowa Huta as the local economic asset*, „Studia Miejskie”, nr 26, 2017, s. 125–139.

¹⁰⁰ I. Kopacz-Wyrwał, *Funkcja turystyczna a poziom przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce*, op. cit.

¹⁰¹ P. Legutko-Kobus, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów*, „Studia KPZK PAN”, nr 170, 2016, s. 140–157. K. Płazińska, B. Wójtowicz, *Dziedzictwo kulturowe Podkarpacia jako istotny element rozwoju przedsiębiorczości w regionie*, op. cit.; K. Lisowska, M. Łojko, *Wioski tematyczne w upowszechnianiu dziedzictwa kulturowego Warmii i Mazur jako przykład edukacji i przedsiębiorczości regionalnej*, „Przedsiębiorczość – Edukacja”, t. 16, nr 1, 2020, s. 184–197; M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe jako endogeniczny zasób rozwojowy...*, op. cit.

¹⁰² K. Lisowska, M. Łojko, *Wioski tematyczne w upowszechnianiu dziedzictwa kulturowego Warmii i Mazur...*, op. cit.; K. Ziółkowska-Weiss, *Industria – święto szlaku zabytków techniki województwa śląskiego jako przykład dziedzictwa przemysłowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 3(39), 2017, s. 177–189; A.R. Szromek, K. Herman, M. Naramski, *Turystyka dziedzictwa przemysłowego jako czynnik rozwoju obszaru na przykładzie miasta Zabrze*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria Organizacja i Zarządzanie”, z. 86, 2015, s. 103–114.

¹⁰³ Kwestie społecznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego analizowanego w badaniach empirycznych rozwinęto w podrozdziale 2.2.

- ponownego wykorzystania obiektów i przestrzeni dziedzictwa, w szczególności poprzez nadanie im nowych funkcji, a także związane z nimi procesy estetyzacji i modernizacji. Wśród analizowanych zasobów w tym wymiarze znalazły się: 1) historyczne centra miast (Bydgoszcz, Łęczycza)¹⁰⁴, historycznie ukształtowane układy osadnicze w obszarach wiejskich¹⁰⁵, a także układy historycznie urządzonej zieleni (Sudety)¹⁰⁶; 2) zamki i pałace (w tym m.in. zamki krzyżackie oraz zespoły pałacowo-parkowe w Kotlinie Jeleniogórskiej)¹⁰⁷; 3) obszary i obiekty poprzemysłowe (m.in. forteczne parki kulturowe, kopalnie)¹⁰⁸; 4) sakralne¹⁰⁹. Wnioski z badań nowych funkcji i aktywności w obszarach historycznej zabudowy i w historycznych obiektach pozwalają potwierdzić generowanie pozytywnych efektów zewnętrznych związanych z realizacją projektów. W badaniach wykazano wpływ tych inwestycji na: rozwój przedsiębiorczości, rozwój rynku produktów dziedzictwa oraz infrastruktury i usług obsługujących rynek odbiorców nowych funkcji czy aktywności, generowanie dodatkowych dochodów w obszarze, tworzenie nowych miejsc pracy (w pierwszym etapie realizacji projektów szczególnie w zakresie prac konserwatorskich, po ich zakończeniu – w działalnościach związanych z nowymi funkcjami obiektów i obszarów). Analizie poddawano także wpływ wyboru nowej funkcji obiektu na

liczbę generowanych nowych miejsc pracy (np. zauważono, że działalność hotelowa tworzy zdecydowanie więcej miejsc pracy niż placówki muzealne, z drugiej strony – te ostatnie realizują wiele funkcji społecznych)¹¹⁰.

- rozwoju rynku produktów regionalnych i lokalnego rzemiosła. Wnioski z analiz pozwalają na dostrzeżenie wpływu rozwoju tego rynku na: zachowanie lokalnych tradycji rzemieślniczych, kulinarnych, rolniczych (badania w skali całego kraju, w pojedynczych regionach, np. dla Warmii i Mazur, czy dla wybranych gmin, np. Uniejowa)¹¹¹, utrzymanie i rozwój rynku lokalnie wytwarzanych półproduktów i materiałów do wyrobu produktów regionalnych, zwiększenie dochodowości aktywności gospodarczych powiązanych z tym rynkiem – łańcuchy dostaw, produkty i usługi powiązane (badania w skali całego kraju oraz dla Podlasia, Warmii i Mazur, Hajnówki)¹¹², co wpływa na zwiększenie rentowności przedsiębiorstw, w tym m.in. przez wydłużenie sezonu turystycznego czy zwiększenie liczby turystów powracających do regionu. Przeanalizowano także zachowania konsumentów na rynku produktów regionalnych (województwo podkarpackie)¹¹³. W badaniach podkreśla się rolę certyfikacji produktów regionalnych¹¹⁴.
- rozwoju inicjatyw klastrowych. W świetle badań zwiększają one rozpoznawalność produktów, podnoszą konkuren-

¹⁰⁴ A. Rembowicz-Dziekiewska, *Stare Miasto i centrum Bydgoszczy – poprawa atrakcyjności obszaru*, „Studia Miejskie”, t. 11, 2013, s. 27–38; S. Kozłowski, M. Borowska, *Rewitalizacja historycznego centrum Łęczycy*, „Studia KPZK PAN”, nr 144, 2012, s. 111–122.

¹⁰⁵ M. Wójcik, *Regionalizm w rozwoju wiejskiej turystyki w Polsce*, „Studia KPZK PAN”, nr 172, 2016, s. 63–71.

¹⁰⁶ R.G. Nowicki, *Zasoby zabytków architektury oraz ich użytkowanie i ochrona w turystyce na podstawie badań w Sudetach*, „Ochrona Zabytków”, nr 3–4, 2015, s. 75–88.

¹⁰⁷ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, op. cit.; K. Ziółkowska-Weiss, M. Popiel, *Rozwój turystyki dziedzictwa na wybranych przykładach w Polsce*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, Folia 170, Studia Geographica VII, 2014, s. 133–147; R.G. Nowicki, *Zasoby zabytków architektury...*, op. cit.; M. Kozak, *Gotyckie zamki ceglane...*, op. cit.; K. Obłąkowska-Kubiak, *Pozytywne efekty zewnętrzne działalności muzeów zamkowych i pałacowych w Polsce dla prywatnej działalności gospodarczej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 2018, nr 527, s. 190–201.

¹⁰⁸ A. Szajnowska-Wysocka, M. Sobala, *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, „Studia Miejskie”, t. 11, 2013, s. 9–25; A.R. Szromek, K. Herman, M. Naramski, *Turystyka dziedzictwa przemysłowego jako czynnik rozwoju...*, op. cit.; R.G. Nowicki, *Zasoby zabytków architektury...*, op. cit.; E. Stach, *Obszary poforteczne w Polsce – przykłady zagospodarowania*, „Studia KPZK PAN”, nr 161, 2015, s. 355–361.

¹⁰⁹ A. Chabiera, *Development of a small community through specialized tourism. The Narol case in statu nascendi*, „Studia Regionalia”, nr 48, 2016, s. 81–89.

¹¹⁰ M. Kozak, *Gotyckie zamki ceglane*, op. cit.

¹¹¹ E. Marks, W. Gadomska, I. Połucha, *Obszary niszowe turystyki wiejskiej w woj. warmińsko-mazurskim*, „Studia KPZK PAN”, nr 163, 2015, s. 243–251; M. Gorączko, A. Gorączko, *Potencjalne znaczenie tradycyjnego budownictwa wiejskiego w rozwoju gminy Uniejów*, „Studia KPZK PAN”, nr 167, 2016, s. 156–171; E. Kasperska, *Dziedzictwo kulturowe regionu jako podłoże aktywizacji zawodowej mieszkańców*, „Marketing i Rynek”, nr 10, Warszawa 2014, s. 258–265; P. Dominik, *The influence of regional culinary traditions on the attractiveness of agrotourism offer*, „European Journal of Service Management”, t. 24, nr 4, 2017, s. 5–10.

¹¹² A. Sieczko, *Tworzenie rynku produktów tradycyjnych i regionalnych*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego”, nr 4(19), 2008, s. 397–407; D. Orłowski, M. Woźniczko, *Turystyka kulinarna na wiejskim rynku turystycznym*, „Studia KPZK PAN”, nr 163, 2015, s. 121–142; K. Asanowicz, *Cultural heritage of Podlasie as a factor of socio-economic development*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 3(66), 2018, s. 218–232; E. Marks, W. Gadomska, I. Połucha, *Obszary niszowe turystyki wiejskiej w woj. warmińsko-mazurskim*, op. cit.

¹¹³ M. Grzybek, W. Szopiński, *Zachowania konsumentów na rynku produktów regionalnych i tradycyjnych*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie”, z. 1, 2017, s. 43–52.

¹¹⁴ A. Sieczko, *Tworzenie rynku produktów tradycyjnych i regionalnych*, op. cit.; D. Orłowski, M. Woźniczko, *Turystyka kulinarna na wiejskim rynku turystycznym*, op. cit.; E. Tomczyk-Miczka, *Turystyka kulinarna – strawa dla ducha i ciała. Turystyczne sacrum i profanum*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula”, nr 54(3), 2017, s. 90–97; P. Dominik, *The influence of regional culinary traditions...*, op. cit.

cyjność regionów i obiektów dziedzictwa, pozwalają na rozszerzenie rynków zbytu produktów dziedzictwa oraz obniżanie kosztu jednostkowego pozyskania klientów. Tworzenie szlaków kulturowych zwiększa możliwości rozwoju turystyki profilowanej (np. pielgrzymkowej – na przykładzie szlaku św. Jakuba)¹¹⁵, tematycznej (np. Szlak Piastowski w Wielkopolsce; szlak zamków gotyckich)¹¹⁶ oraz turystyki kulinarnej (analizy m.in. dla Małopolski, Śląska)¹¹⁷.

Wyzwania i problemy

W polskich tekstach dotyczących ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego zwraca się także uwagę na problemy, bariery i możliwe negatywne konsekwencje włączenia zasobu dziedzictwa w procesy rozwojowe. Wyraźnie podkreśla się, że istnieje bariera wykorzystania dziedzictwa kulturowego związana z brakiem wiedzy i świadomości w zakresie możliwości wykorzystania go do realizacji celów gospodarczych. Bywa ono odbierane jako: nieinnowacyjne, nienowoczesne, niepostępowe, uciążliwe, co w dalszej kolejności wpływa na jego percepcję jako bariery, a nie potencjału rozwojowego¹¹⁸. Na brak rozpoznania wartości i potencjałów dziedzictwa wpływa również korzystanie z tego zasobu przez przedstawicieli innej kultury lub społeczności niż ta, która wytworzyła zasób (np. badania Wilanowa czy Konstancina-Jeziorny)¹¹⁹. Brak wiedzy o dziedzictwie przekłada się też na trudności w akceptacji wymogów konserwatorskich¹²⁰. Niebezpieczny jest ponadto brak rozpoznania wartości kulturowych dziedzictwa wobec dostrzegania jego po-

tencjału ekonomicznego. Prowadzi to do rozwoju negatywnych zjawisk związanych przede wszystkim z obniżeniem jego wartości kulturowych (np. w skutek nieprawidłowo zrealizowanych prac konserwatorsko-remontowych). W polskich badaniach szczególnie zwraca się zatem uwagę na zagospodarowania przestrzeni i obiektów historycznych, które prowadzą do utraty nie tylko samych wartości kulturowych (autentyzmu, funkcji społecznej i symbolicznej), ale także utraty (rozbiórki) samego zasobu w związku z chęcią zwiększenia zyskowności realizowanych inwestycji w atrakcyjnych lokalizacjach (np. kompleksów przemysłowych w Łodzi, obiektów historycznych w Kazimierzu Dolnym i Warszawie)¹²¹. W sytuacjach tych ignorowane jest znaczenie i funkcja, jaką pełni dziedzictwo dla lokalnych społeczności. Występuje konflikt pomiędzy komercyjnym wykorzystaniem zabytków a potrzebami zachowania jego wartości kulturowych. Jako odpowiedzialnych za realizację tego negatywnego scenariusza wskazuje się, obok sektora działalności komercyjnych, podmioty publiczne, które prowadzą niewystarczająco skuteczną politykę rozwojową i przestrzenną¹²². Część autorów zaznacza, że zjawiska te są wynikiem stosowania podejścia marketingowego w zarządzaniu dziedzictwem (np. zarządzaniu dziedzictwem militarnym)¹²³, natomiast inni podkreślają, że w ramach tego podejścia jest możliwe wypracowanie zasad i reguł, które zapewnią zrównoważone zarządzanie zasobem¹²⁴.

Za problematyczne uznawano także wybiórcze zainteresowanie dziedzictwem, ograniczone do wybranych jego elementów lub do wybranych obszarów (np. historycznych centrów miast w wypadku Krakowa i Zakopanego czy w obszarze

¹¹⁵ K. Orzechowska-Kowalska, *Szlak kulturowy formą ochrony dziedzictwa przeszłości. Szlaki św. Jakuba*, „Ochrona Zabytków”, nr 3–4, 2015, s. 89–105.

¹¹⁶ A. Kołodziejczak, *Inicjatywy klastrowe jako narzędzie regionalnego rozwoju turystyki*, „Studia KPZK PAN”, nr 172, 2016, s. 137–148; M.W. Kozak, *Gotyckie zamki ceglane...*, op. cit.

¹¹⁷ K. Plebańczyk, *Dziedzictwo kulinarne wykorzystane. Wybrane elementy zarządzania dziedzictwem kulinarnym we współczesnej Polsce*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 16, z. 2, 2015, s. 165–185; E. Tomczyk-Miczka, *Turystyka kulinarna...*, op. cit.; P. Dominik, *The influence of regional culinary traditions...*, op. cit.

¹¹⁸ J. Sanetra-Szeliga, *Retropolis...*, op. cit.; A. Kupidura, *Landscape heritage protection and perception in urban fringe area: the case of the southern part of Warsaw*, „European Spatial Research and Policy”, t. 22, nr 2, 2015, s. 93–110; K. Hełpa-Liszowska, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, op. cit.

¹¹⁹ A. Kupidura, *Landscape heritage protection and perception in urban fringe area...*, op. cit.

¹²⁰ Z. Kobyliński, A. Paczuska, *Poglądy młodzieży liceów warszawskich na temat zabytków...*, op. cit.

¹²¹ I. Pielesiak, *Managing “ordinary heritage” in Poland: Łódź and its post-industrial legacy*, „European Spatial Research and Policy”, t. 22, nr 2, 2015, s. 73–92; B. Szmygin, *Współczesne problemy ochrony miasta historycznego...*, op. cit.; E. Kryńska, M.L. Lewicka, *Closed circulation loops in historic buildings. Cultural diagnosis as one of the major factors in a contemporary designer’s workshop*, „Urban Development Issues”, t. 61, 2018, s. 41–50.

¹²² E. Stach, *Obszary poforteczne w Polsce...*, op. cit.; B. Szmygin, *Współczesne problemy ochrony miasta historycznego...*, op. cit.

¹²³ E. Stach, *Obszary poforteczne w Polsce...*, op. cit.

¹²⁴ A. Szromnik, *Market and marketing within the concept of functioning and development of cultural heritage sites*, „International Entrepreneurship Review”, t. 5, nr 3, 2019, s. 79–94; A. Szromnik, *Cultural heritage objects on the market: features, conditions and functioning concepts*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 3(49), 2019, s. 35–52.

Sudetów)¹²⁵, co często się zdarza w obszarach wielokulturowych¹²⁶. Jest to o tyle ciekawa obserwacja, że w innych badaniach pojawiają się wnioski zgoła odmienne (wielokulturowość jako atut regionu i stymulanta rozwoju¹²⁷).

Szczególne niebezpieczeństwo, obok działalności inwestycyjnej, dostrzeżono w wykorzystaniu dziedzictwa kulturowego do celów turystycznych. Niekontrolowany rozwój przekształceń przestrzeni i historycznego zasobu, przeciążenie tym wykorzystaniem prowadziły m.in. do: zatracenia wartości kulturowych i autentyczności, zniszczenia klimatu miejsca, nadmiernej tematykacji przestrzeni, muzeifikacji czy zdominowania przestrzeni przez funkcję turystyczną na niekorzyść tradycyjnych, historycznych funkcji (np. w obszarze uzdrowisk) czy tradycyjnego zróżnicowania funkcjonalnego, w tym funkcji służących społeczności lokalnej¹²⁸. Podkreślono, że wraz z dynamicznym rozwojem nowych sposobów zagospodarowania zasobu dziedzictwa mogą się pojawić: zagrożenia dla krajobrazu czy charakteru miejscowości, problemy z dostępnością czy przeciążenie lokalnej infrastruktury, wzrost kosztów jej utrzymania dla lokalnych władz (Niepołomic)¹²⁹, gettoizacja turystów, dominacja usług dla turystów, nadmierny hałas (otoczenie zamków krzyżackich)¹³⁰ oraz turystyfikacja zasobów mieszkaniowych

¹²⁵ D. Hołuj, *Zakopiańskie dziedzictwo architektoniczne...*, op. cit.; Ł. Gaweł, *Zarządzanie przestrzenią miast historycznych jako sposób ochrony i kształtowania dziedzictwa kulturowego (na przykładzie Krakowa)*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 11, 2010, s. 45–53; R.G. Nowicki, *Zasoby zabytków architektury oraz ich użytkowanie i ochrona w turystyce na podstawie badań w Sudetach*, op. cit.

¹²⁶ W. Dziemianowicz, J. Szlachta (red.), *Łańcuch wartości gminy*, „Studia KPZK PAN”, t. CLXIX, 2016. Książka powstała jako rezultat projektu badawczego pn. „Czynniki rozwoju polskich gmin w kontekście kryzysu gospodarczego i nowych wyzwań Unii Europejskiej”, realizowanego w latach 2014–2016 (grant NCN).

¹²⁷ M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.; W. Dziemianowicz, J. Szlachta (red.), *Łańcuch wartości gminy*, op. cit.

¹²⁸ D. Hołuj, *Zakopiańskie dziedzictwo architektoniczne...*, op. cit.; A. Pudełko, *Krajobraz kulturowy Katowic jako czynnik kształtowania potencjału rozwojowego*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1(29), 2015, s. 47–62; A. Lizak, *Pijalnie wód mineralnych jako specyficzne dziedzictwo karpaccich uzdrowisk. O ich prawnej ochronie oraz funkcjach w kontekście turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2016, s. 80–98; Ł. Gaweł, *Zarządzanie przestrzenią miast historycznych...*, op. cit.; P. Legutko-Kobus, *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako element implementacji rozwoju zrównoważonego na poziomie lokalnym*, „Prace Naukowe UE we Wrocławiu”, nr 452, 2016, s. 219–228; B. Szymygin, *Współczesne problemy ochrony miasta historycznego...*, op. cit.

¹²⁹ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny. Przykład podkrakowskich Niepołomic*, op. cit.

¹³⁰ Ł. Musiaka, *Wpływ średniowiecznego dziedzictwa zakonu krzyżackiego na wybrane aspekty funkcjonowania małych miast w Polsce*, [w:] J. Sane-

w historycznych dzielnicach¹³¹. Jako działanie prewencyjne wobec możliwych negatywnych zjawisk wskazywano współpracę między sektorem turystycznym a społecznością oraz oparcie działalności na zasadach ekonomii społecznej, a także współpracy pomiędzy sektorem komercyjnym a instytucjami publicznymi¹³².

W licznych opracowaniach zwracano uwagę na specyfikę zasobu dziedzictwa kulturowego, a co za tym idzie – konieczność uwzględnienia dodatkowych potrzeb, wymogów bądź działań w procesie jego wykorzystania gospodarczego. Przykładowe trudności i wyzwania to: zauważenie, że nie wszystkie elementy dziedzictwa mają potencjał ponownego wykorzystania (np. hałdy, osadniki, zwałowiska), a ich usunięcie generuje dodatkowe koszty¹³³; wprowadzanie nowych funkcji do niektórych obiektów czy przestrzeni historycznych może generować trudne do rozwiązania, wielopłaszczyznowe problemy natury praktycznej, finansowej, ekonomicznej, ochronnej¹³⁴ czy też konieczność utrzymania wysokiej jakości produktów dziedzictwa, a co za tym idzie – trudności w utrzymywaniu wzrostu wolumenu produkcji w związku z ograniczoną dostępnością półproduktów/materiałów o odpowiednich parametrach lub jakości¹³⁵. W wypadku żywności produkty regionalne wykonywane tradycyjnymi metodami cechuje także często krótki termin przydatności do spożycia, co wymaga przyjęcia specyficznej formy dystrybucji. Rynek tych produktów ma też ograniczoną pojemność z uwagi na wyższą cenę od produktów wytwarzanych masowo¹³⁶. Problemem jest również funkcjonowanie mitu

tra-Szeliga, K. Jagodzińska (red.), *Potencjał dziedzictwa. Społeczno-gospodarcze przykłady z Europy Środkowej*, MCK, Kraków 2017, s. 234–267; P. Zmyślony, J. Kowalczyk-Anioł, *Urban tourism hypertrophy: who should deal with it? The case of Krakow (Poland)*, „International Journal of Tourism Cities”, nr 5, 2019, s. 247–269.

¹³¹ J. Kowalczyk-Anioł, *Tourismification of the housing resources of historical inner cities. The case of Krakow*, „Studia Miejskie”, nr 35, 2019, s. 9–25.

¹³² K. Ziółkowska-Weiss, M. Popiel, *Rozwój turystyki dziedzictwa na wybranych przykładach w Polsce*, op. cit.; J. Purchla, *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.; A. Sieczko, *Tworzenie rynku produktów tradycyjnych i regionalnych*, op. cit.; Ł. Musiaka, *Wpływ średniowiecznego dziedzictwa zakonu krzyżackiego na wybrane aspekty funkcjonowania małych miast w Polsce*, op. cit.;

¹³³ A. Szajnowska-Wysocka, M. Sobala, *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, op. cit.

¹³⁴ J. Kucharzewska, *Współczesne inwestycje w relacji z zabytkowymi układami przestrzennymi na przykładzie bydgoskiego rynku i toruńskich Jordank*, „Biuletyn KPZK PAN”, nr 249, 2012, s. 115–133; A. Pawlikowska-Piechocka, *Dwory o funkcjach turystycznych*, „Ochrona Zabytków”, nr 102, Warszawa 2003, s. 171–181; Ł. Musiaka, *Medieval cultural heritage of the Pomeranian Voivodeship. Problem or potential?*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 3 (47), 2019, s. 247–269.

¹³⁵ A. Jęczyk, *Tradycyjne i regionalne produkty żywnościowe...*, op. cit.

¹³⁶ A. Sieczko, *Tworzenie rynku produktów tradycyjnych i regionalnych*, op. cit.

samowystarczalności zabytków wykorzystywanych w sektorze turystycznym (na przykładzie Sudetów). Samowystarczalność ta może się sprawdzić jedynie w odniesieniu do wybranych obiektów: szczególnie atrakcyjnych, renomowanych, dobrze zachowanych i dogodnie zlokalizowanych oraz pełniących wielosezonowe funkcje komercyjne¹³⁷.

W zakresie innych wyzwań i problemów zwracano uwagę na konieczność internalizacji efektów zewnętrznych generowanych przez muzea (gdzie wiele korzyści z ich działania kapitalizują działalności komercyjne w okolicy)¹³⁸. Ponadto dostrzegano potrzebę zwiększania i różnicowania działań promujących produkty i obiekty dziedzictwa (niektóre z objętych analizą obiektów na szlaku zabytków techniki województwa śląskiego wymagały takich zmian)¹³⁹.

2.1.2. Wpływ dziedzictwa kulturowego na przyciąganie inwestorów i nowych mieszkańców

Zarówno w pracach teoretycznych¹⁴⁰, jak i analizach empirycznych polscy autorzy podkreślają wpływ istnienia zasobu dziedzictwa (w szczególności materialnego) na przyciąganie inwestorów oraz nowych mieszkańców na dany obszar. Co więcej, zwraca się uwagę na fakt, że w wypadku wyboru dwóch konkurencyjnych lokalizacji inwestycji (o podobnych cenach gruntów, kosztach robocizny itp.) częściej wybierana jest ta wyróżniająca się czynnikami miękkimi, związanymi z kulturą, bo zwiększają one atrakcyjność i klimat miejsca¹⁴¹. Inwestycje w obiektach i przestrzeniach historycznych zarówno pozwalają

na realizowanie celów komercyjnych i biznesowych, jak i pełnią funkcje społeczne, kulturowe¹⁴².

Z analiz empirycznych wynika, że nierzadko inwestycja w obiekt zabytkowy stanowi szansę zachowania zasobu (zyskuje on nową użyteczność) – nie tylko zwiększa jego wartość ekonomiczną, ale także promieniuje na okolicę (wpływa na rynek nieruchomości i wartość sąsiadujących posesji)¹⁴³. Autorzy podkreślają tym samym istnienie zarówno bezpośrednich, jak i pośrednich efektów ekonomicznych w związku z realizowanymi inwestycjami. Inwestowanie w obiekty historyczne podnosi atrakcyjność obszaru, prestiż lokalizacji (w sąsiedztwie pojawiają się z czasem kolejni inwestorzy, a wraz z nimi nowe obiekty i funkcje – i w konsekwencji także nowi mieszkańcy). Z czasem w otoczeniu inwestycji w obiektach historycznych rosną ceny nieruchomości. W grupie analizowanych obiektów i obszarów, w których dokonał się „recykling” przestrzeni, znalazły się: obiekty pokopalniane, inne obiekty przemysłowe (Górny Śląsk¹⁴⁴, obiekty Szlaku Zabytków Techniki¹⁴⁵; Fabryka Schindlera, Kraków – obszar Zabłocia¹⁴⁶) oraz historyczne centra i dzielnice miasta (Bydgoszcz¹⁴⁷, Łęczycza¹⁴⁸, Niepołomice¹⁴⁹).

W badaniach zwracano uwagę na rolę władz publicznych w tworzeniu klimatu inwestycyjnego w obszarach historycznych, np. poprzez inwestycje infrastrukturalne czy działania estetyzujące, które zachęcają inwestorów do zakupu obiektów zabytkowych¹⁵⁰. Poza tym w analizach podkreśla się, że rolę

¹³⁷ R.G. Nowicki, *Zasoby zabytków architektury oraz ich użytkowanie i ochrona w turystyce na podstawie badań w Sudetach*, op. cit.

¹³⁸ K. Obłąkowska-Kubiak, *Pozytywne efekty zewnętrzne działalności muzeów zamkowych i pałacowych w Polsce dla prywatnej działalności gospodarczej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 527, 2018, s. 190–201.

¹³⁹ M. Szulik, *Methods of promoting post-industrial sites on the example of the Industrial Monuments Route in the Silesian Voivodeship*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie”, z. 134, 2019, s. 285–294.

¹⁴⁰ M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie?...*, op. cit.; J. Sanetra-Szeliga, *Retropolis...*, op. cit.

¹⁴¹ K. Hełpa-Liszowska, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, op. cit.; A. Kaczmarek, *Tereny przemysłowe...*, op. cit.

¹⁴² M. Murzyn-Kupisz, *Podmioty na rynku dziedzictwa kulturowego*, op. cit.

¹⁴³ M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.; M. Przybyła, *Rewitalizacja przemysłowego obszaru Zabłocie*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1(21), 2013, s. 103–113; D. Hołuj, *Rewitalizacja czy jedynie miejska polityka inwestycyjna?...*, op. cit.; A. Bieda, *Urban renewal and the value of real properties*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 3(69), 2017, s. 5–28.

¹⁴⁴ A. Szajnowska-Wysocka, M. Sobala, *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, op. cit.

¹⁴⁵ A. Kaczmarek, *Tereny przemysłowe...*, op. cit.

¹⁴⁶ M. Przybyła, *Rewitalizacja przemysłowego obszaru Zabłocie*, op. cit.; D. Hołuj, *Rewitalizacja czy jedynie miejska polityka inwestycyjna?...*, op. cit.; A. Bieda, *Urban renewal and the value of real properties*, op. cit.

¹⁴⁷ A. Rembowicz-Dziekiowska, *Stare Miasto i centrum Bydgoszczy – poprawa atrakcyjności obszaru*, op. cit.

¹⁴⁸ S. Kozłowski, M. Borowska, *Rewitalizacja historycznego centrum Łęczycy*, op. cit.

¹⁴⁹ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny. Przykład podkrakowskich Niepołomic*, op. cit.

¹⁵⁰ A. Rembowicz-Dziekiowska, *Stare Miasto i centrum Bydgoszczy – poprawa atrakcyjności obszaru*, op. cit.; S. Kozłowski, M. Borowska, *Rewitalizacja historycznego centrum Łęczycy*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny. Przykład podkrakowskich Niepołomic*, op. cit.

władz lokalnych jest także tworzenie granic i formułowanie zasad ingerencji w przestrzenie historyczne, prowadzenie działań wyprzedzających w stosunku do potencjalnych przyszłych ingerencji rynku komercyjnego w zasób posiadający określone wartości kulturowe¹⁵¹. Interesujące spostrzeżenie dotyczące zagrożeń związanych z pojawianiem się napływowych inwestorów dotyczy możliwych zafałszowań historycznych, wynikających z braku wiedzy o lokalnej kulturze¹⁵².

2.1.3. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego dla potrzeb turystyki

W nielicznym zbiorze analiz teoretycznych podkreśla się znaczenie tego zasobu w podnoszeniu atrakcyjności turystycznej i konkurencyjności regionu¹⁵³. Istotną cechą dziedzictwa, przyczyniającą się do kreowania tego potencjału, jest możliwość tworzenia z jego wykorzystaniem oryginalnych produktów (efekt pozytywnego wyróżnienia)¹⁵⁴. Zasób dziedzictwa pozwala także na zwiększenie atrakcyjności pobytu, którego podstawowym celem nie jest turystyka kulturowa (czyli np. turystyki biznesowej, zdrowotnej czy sportowej), oraz wpływa na wydłużenie pobytu turystycznego¹⁵⁵.

W grupie badań nad wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego dla potrzeb turystyki dominują zróżnicowane tematycznie studia empiryczne. Zarówno w odniesieniu do całego obszaru Polski, jak i poszczególnych miejsc i regionów (np. Bydgoszczy, Niepołomic, Śląska Cieszyńskiego czy powiatu nowotarskiego) badano korelację pomiędzy istnieniem zasobu

bu a poziomem atrakcyjności turystycznej, zwracając uwagę na znaczenie odrębności lokalnej kultury, możliwości rozwoju turystyki, wzmacnianie istniejącego potencjału turystycznego, rozwój lokalnej przedsiębiorczości, produktów i usług turystycznych¹⁵⁶. Podkreślano znaczenie zasobu dziedzictwa w rozwoju turystyki biznesowej (Kraków) czy też turystyki związanej ze społecznościami, które historycznie użytkowały daną przestrzeń (turyści z Rosji w terenach związanych z dynastią Romanowów – Spała, Białowieża)¹⁵⁷. Niekiedy punktem odniesienia dla prowadzonych analiz było wpisanie obiektu czy obszaru na listę światowego dziedzictwa UNESCO (Kraków, Zabytkowa Kopalnia Srebra w Tarnowskich Górach)¹⁵⁸.

W niezwykle licznej grupie analiz empirycznych badających możliwości rozwoju turystyki opartej na zasobie dziedzictwa kulturowego można wyróżnić kilka względnie jednorodnych zbiorów, uwzględniając pierwotną funkcję czy rodzaj dziedzictwa objętego badaniem:

- Obiekty rezydencjonalne, w tym pełniące funkcje obronne (komercyjne wykorzystanie zamków krzyżackich jako możliwość rozwinięcia unikatowych niszowych produktów turystycznych¹⁵⁹; szczegółowy przegląd współczesnych funkcji zamków krzyżackich na północy Polski, analizy liczby zwiedzających, nocujących w obiektach pełniących funkcje hotelowe, miejsca pochodzenia zwiedzających oraz określenie rangi turystycznej danych obiektów¹⁶⁰); analiza

¹⁵¹ E. Ratajczyk-Piątkowska, *Wpływ oceny wartości zachowanego kulturowego dziedzictwa materialnego na proces inwestycyjny na terenach Stoczni Gdańskiej objętych programem rewitalizacyjnym*, „Studia KPZK PAN”, t. 192, *Urbanistyczne aspekty transformacji miast*, 2018, s. 254–268; D. Hołuj, *Rewitalizacja czy jedynie miejska polityka inwestycyjna?...*, op. cit.

¹⁵² A. Czernek, *Dziedzictwo kulturowe i jego rola w kształtowaniu tożsamości miejsca oraz relacji wśród lokalnej społeczności*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, 2016, s. 79–89.

¹⁵³ M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój równoważony*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie?...*, op. cit.; K. Hełpa-Liszkowska, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, op. cit.

¹⁵⁴ A. Karwińska, *Potencjał kulturowy społeczeństwa jako zasób rozwoju*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 1(27), 2014, s. 5–19; K. Hełpa-Liszkowska, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, op. cit.

¹⁵⁵ M. Murzyn-Kupisz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów*, op. cit.; J. Sanetra-Szeliga, *Retropolis...*, op. cit.

¹⁵⁶ K. Czerwińska, *Dziedzictwo kulturowe Śląska Cieszyńskiego jako istotny element strategii turystycznej regionu*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2015, s. 6–16; I. Kopacz-Wyrwał, *Funkcja turystyczna a poziom przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce*, op. cit.; A. Mikos von Rohrscheidt, *Zarys problematyki zarządzania w turystyce kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2017, s. 8–55; A. Niedziółka, *Zarządzanie strategiczne i marketingowe w turystyce kulturowej na obszarach wiejskich powiatu nowotarskiego*, „Turystyka i Rozwój Regionalny”, 2017, t. 8, s. 73–82; A. Rembowicz-Dziekiowska, *Stare Miasto i centrum Bydgoszczy – poprawa atrakcyjności obszaru*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny. Przykład podkrakowskich Niepołomic*, op. cit.

¹⁵⁷ J. Gancarczyk, *Kraków – miejscem turystyki biznesowej*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1(37), 2017, s. 103–117; M. Słoniewski, *Dziedzictwo materialne ostatnich Romanowów szansą rozwoju turystyki kulturowej w Spale i Białowieży*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2017, s. 110–126.

¹⁵⁸ M. Murzyn-Kupisz, *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania zarządzania obszarami historycznych śródmieść...*, op. cit.; J. Ziarkowska, *Dziedzictwo uznane – wpis na Listę UNESCO a atrakcyjność turystyczna (na przykładzie Tarnowskich Gór)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 53–76.

¹⁵⁹ K. Ziółkowska-Weiss, M. Popiel, *Rozwój turystyki dziedzictwa na wybranych przykładach w Polsce*, op. cit.; M.W. Kozak, *Gotyckie zamki ceglane: szansa czy problem?*, op. cit.

¹⁶⁰ Ł. Musiaka, *Funkcja turystyczna zamków państwa zakonu krzyżackiego w granicach Polski*, „Turyzm”, t. 23, nr 2, 2013, s. 55–64.

nowych funkcji polskich dworów: lokalizacja w skansenach, przekształcenie w muzea, pensjonaty, hotele, ośrodki konferencyjno-szkoleniowe, domy pracy twórczej, domy letniskowe¹⁶¹; badania zjawiska adaptacji obiektów zabytkowych (dworów, zamków, rezydencji pałacowych) do funkcji hotelarskich oraz znaczenia organizacji zrzeszających tego typu obiekty¹⁶²; analizy rozwoju procesu adaptacji obiektów zabytkowych do funkcji hotelarskich, wraz z badaniem czynników decydujących o atrakcyjności tych obiektów¹⁶³; analiza całościowych społeczno-ekonomicznych rezultatów adaptacji obiektów rezydencjonalnych w ramach Doliny Pałaców i Ogrodów na Dolnym Śląsku na cele hotelowe (efekty mnożnikowe w miejscach pracy, rezultaty społeczne i wizerunkowe)¹⁶⁴; podobne badania odnośnie do zamków krzyżackich, wskazujące na cztery sfery oddziaływania inwestycji w tych obiektach: bezpośrednie – ekonomiczne, zwłaszcza ze względu na funkcję turystyczną, ale też społeczno-kulturalne (poziom i jakość życia), promocyjne (wizerunek i marka) i przestrzenne (tu również skutki ekologiczne)¹⁶⁵; w przypadku gotyckich zamków ceglanych dostrzeżenie wraz ze wzrostem turystycznego wykorzystania obiektów ich potencjału w zainteresowaniu dziedzictwem niematerialnym (festiwale, kiermasze)¹⁶⁶; diagnoza stanu i sposobów wykorzystania turystycznego zamków na Mazowszu (wyróżniono trzy ich typy: obiekty prestiżowe, najbardziej znane, najczęściej odwiedzane i wielostronnie wykorzystane; obiekty w gorszym stanie zachowania lub trwałe ruiny stanowiące miejsce popularnych imprez plenerowych adresowanych do społeczności lokalnych oraz turystów; obiekty udostępniane turystom, lecz niedostatecznie promowane, na obszarach o małym ruchu turystycznym i z pasywnymi gospodarzami)¹⁶⁷; gotyckie zamki ceglane województwa warmińsko-mazur-

skiego (jako element uatrakcyjnienia pobytu turystycznego i przedłużenia sezonu pod warunkiem nowoczesnego podejścia do odwiedzających; podkreślono, że wiele muzeów cechuje pasywne podejście¹⁶⁸); analiza funkcjonowania zamku Książ w Wałbrzychu jako atrakcji turystyki kulturowej (badania funkcji i frekwencji)¹⁶⁹.

- Obiekty przemysłu i techniki – grupa zdominowana studiami nad zabytkami umiejscowionymi w województwie śląskim, analizowanymi jako zasób wykorzystywany do tworzenia na jego bazie lub umiejscawiania w nim nowych produktów i usług turystycznych (obiekty pokopalniane i inne obiekty poprzemysłowe¹⁷⁰, Kopalnia Guido w Zabrze – najniższy położony kompleks kulturalny w Europie¹⁷¹); jako zasób podnoszący atrakcyjność turystyczną, wydłużający sezon turystyczny (przegląd przykładów zagospodarowania dziedzictwa poprzemysłowego – obiektów na Szlaku Zabytków Techniki¹⁷²); jako inwestycje, które w dalszej kolejności generują wzrost zapotrzebowania na: działalność hotelową, gastronomiczną, rekreacyjną oraz inną obsługującą konsumentów produktów kulturalnych (badania w powiązaniu z procesami rewitalizacji, Zabrze oraz Stara Kopalnia w Wałbrzychu¹⁷³), w kontekście zwiększania szans na uratowanie tego zasobu dziedzictwa i rozwój miasta oparty na nowych produktach i usługach (Sosnowiec¹⁷⁴, Wałbrzych¹⁷⁵). Przeprowadzono także analizy uwarunkowań: środowiskowo-przestrzennych, społecznych, geotechnicznych, historycznych, społeczno-politycznych oraz kulturowych, związanych z zagospodarowaniem dziedzictwa poprzemysłowego (pogórniczego) dla potrzeb

¹⁶¹ A. Pawlikowska-Piechotka, *Dwory o funkcjach turystycznych*, op. cit.

¹⁶² R. Rouba, *Hotele w obiektach zabytkowych*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–2, 2004, s. 143–164.

¹⁶³ R. Rouba, W. Cudny, *Monitorowanie zabytkowych rezydencji funkcjonujących na rynku usług hotelarskich w Polsce w latach 2002–2011*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–4, 2010, s. 183–198.

¹⁶⁴ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *The socio-economic impact of heritage projects...*, op. cit.

¹⁶⁵ Ł. Musiaka, *Wpływ średniowiecznego dziedzictwa zakonu krzyżackiego na wybrane aspekty funkcjonowania małych miast w Polsce*, op. cit.

¹⁶⁶ M.W. Kozak, *Gotyckie zamki ceglane...*, op. cit.

¹⁶⁷ A. Pawlikowska-Piechotka, *Funkcje turystyczne zamków Mazowsza*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–2, 2004, s. 128–142.

¹⁶⁸ M.W. Kozak, *Gotyckie zamki ceglane: szansa czy problem?*, op. cit.

¹⁶⁹ B. Rosicka, *Funkcja turystyczna zamku Książ*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 473, 2017, s. 468–475.

¹⁷⁰ A. Szajnowska-Wysocka, M. Sobala, *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, op. cit.; D. Nowalska-Kapuścik, *Regiony poprzemysłowe jako trend i atrakcja turystyczna na przykładzie województwa śląskiego i Południowej Walii*, „Turystyka Kulturowa”, nr 8, 2014, s. 20–32.

¹⁷¹ A.R. Szromek, K. Herman, M. Naramski, *Turystyka dziedzictwa poprzemysłowego jako czynnik...*, op. cit.

¹⁷² A. Kaczmarska, *Tereny poprzemysłowe...*, op. cit.

¹⁷³ A. Lisowska, *Stara Kopalnia Centrum Nauki i Sztuki w Wałbrzychu – przykład rewitalizacji obiektów poprzemysłowych na cele kulturowe*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2016, s. 6–20.

¹⁷⁴ E. Wojtoń, *Dziedzictwo przemysłowe – szansa czy balast? Problem Sosnowca na tle aglomeracji katowickiej*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–4, 2010, s. 157–172.

¹⁷⁵ B. Rosicka, *Atrakcje turystyczne dziedzictwa przemysłowego ziemi wałbrzyskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 2 (42), 2018, s. 225–232.

rozwoju funkcji turystycznej (Górnośląskie Zagłębie Węglowe – Górnośląski Związek Metropolitalny¹⁷⁶). Poza zabytkami z obszaru Śląska w pojedynczych opracowaniach badano zabytki techniki w województwie lubuskim¹⁷⁷ oraz w Lublinie¹⁷⁸. Osobnym przedmiotem zainteresowania były dziedzictwo przemysłu naftowego w regionie podkarpackim¹⁷⁹ oraz potencjał turystyczny dworców i historycznych linii kolejowych¹⁸⁰.

- Dziedzictwo militarne, w tym poforteczne – dostrzeżono potencjał do zagospodarowania tego dziedzictwa na potrzeby kształtowania produktów turystycznych, co pozwala na ich zachowanie oraz polepszenie ich stanu technicznego¹⁸¹. Uznano, że zasób ten posiada walory: poznawcze, edukacyjne, rekreacyjne (forteczne parki kulturowe)¹⁸², wywołujące emocje czy skłaniające do refleksji (np. potencjał nowohuckich schronów w zakresie łączenia rozrywki i edukacji tzw. *edutainment*)¹⁸³. Zagospodarowanie turystyczne zasobu dziedzictwa może stanowić interesujące uzupełnienie istniejącej oferty turystycznej (np. w przypadku Poznania skupiono się na mniej znanych przez turystów obszarach i zasobach miasta)¹⁸⁴, a także pozwala na tworzenie kolej-

nych produktów i usług przyciągających turystów (np. wydarzenia tematyczne, lekcje i rekonstrukcje historyczne)¹⁸⁵.

- Dziedzictwo w obszarach wiejskich – w tej grupie zwracano szczególną uwagę na wybrane aspekty potencjału produktów regionalnych oraz powiązanych z nimi tradycyjnych rzemiosł (produkty tradycyjne jako niekiedy jedyna autentyczna pamiątka z podróży, co wymaga od producentów zachowania odpowiedniej jakości, certyfikowanie produktów – przykłady z Polski¹⁸⁶); produkty tradycyjne przyczyniają się do zwiększania ogólnej atrakcyjności turystycznej regionu, pozwalają lepiej wykorzystać potencjał istniejącej infrastruktury turystycznej oraz innych obiektów dziedzictwa, wpisują się w obecne trendy rozwoju turystyki o zindywidualizowanym charakterze (omówienie przykładów z Polski, w tym z Małopolski i Śląska¹⁸⁷); analiza działań związanych z ochroną i promocją dziedzictwa kulturowego powiązana ze wzrastającym zainteresowaniem mieszkańców tradycyjnymi formami gospodarowania, rozwojem turystyki kulinarnej opartej na lokalnej produkcji tradycyjnych wyrobów (na przykładzie obszarów wiejskich¹⁸⁸, w tym m.in. Doliny Dolnej Wisły¹⁸⁹); analizy rosnącego wykorzystania materialnego i niematerialnego dziedzictwa pasterstwa w Karpatach jako atrakcji turystycznej (m.in. przez oferowanie tradycyjnych wyrobów z mleka owczego, z wełny, skóry i drewna; odwołania do kultury pasterskiej w wydarzeniach kulturalnych i w usługach turystycznych; zachowanie obiektów pasterstwa (bacówek); promocję filozofii i stylu życia odwołującego się do wyobrażeń o życiu w górach (Beskid Śląski – kultura pasterska)¹⁹⁰. Podobne badania prowadzono dla Beskidu Małego (możliwości zachowania

¹⁷⁶ M. Lamparska, *Uwarunkowania rozwoju turystyki postindustrialnej w przestrzeni Górnośląskiego Związku Metropolitalnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.

¹⁷⁷ M. Suszczewicz, *Dziedzictwo poprzemysłowe i techniczne województwa lubuskiego jako podstawa nowego regionalnego szlaku turystyczno-kulturowego*, „Turystyka Kulturowa”, nr 8, 2015, s. 20–40.

¹⁷⁸ A.K. Mazurek-Kusiak, B. Sawicki, *Promotion and educational role of the House of Words – Lublin regional tourism product*, „European Journal of Service Management”, t. 21, nr 1, 2017, s. 27–36.

¹⁷⁹ Z. Kruczek, *Rola turystyki w zachowaniu dziedzictwa przemysłu naftowego w Polskich Karpatach*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 33–52.

¹⁸⁰ K. Pukowiec, W. Kurda, *Potencjał turystyczny wybranych dworców kolejowych w Polsce*, „Turystyka Kulturowa”, nr 10, 2015, s. 6–20; J. Taczanowski, *Museumsbahnen in Polen*, „Würzburger Geographische Manuskripte”, nr 86, 2018, s. 59–67; M. Zajfert, *Ekonomiczne perspektywy funkcjonowania kolei wąskotorowych w Polsce jako atrakcji turystycznej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 1(38), 2017, s. 147–157.

¹⁸¹ A. Skrzyńska, *Przykłady społecznych inicjatyw w rewitalizacji dawnych obiektów i systemów obronnych dla celów współczesnej turystyki*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–2, 2004, s. 189–199; E. Stach, *Obszary poforteczne w Polsce...*, op. cit.; M. Buczek-Kowalik, K. Buczek, *Wykorzystanie dziedzictwa historycznego do kreowania produktów militarnej turystyki kulturowej (na przykładzie Podkarpacia)*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, 2017, t. 18, z. 8, cz. 3, s. 219–232.

¹⁸² E. Stach, *Obszary poforteczne w Polsce...*, op. cit.

¹⁸³ M. Banaszekiewicz, Z. Semik, *Schrony w Nowej Hucie jako kłopotliwe dziedzictwo: pomiędzy edukacją a rozrywką*, „Turyzm”, t. 29, z. 1, 2019, s. 7–14.

¹⁸⁴ A. Żyto, *Gry turystyczne jako narzędzie promocji dziedzictwa militarnej Poznania*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2018, s. 26–46.

¹⁸⁵ M. Buczek-Kowalik, K. Buczek, *Wykorzystanie dziedzictwa historycznego do kreowania produktów militarnej turystyki kulturowej...*, op. cit.

¹⁸⁶ A. Sieczko, *Tworzenie rynku produktów tradycyjnych i regionalnych*, op. cit.

¹⁸⁷ D. Orłowski, M. Woźniczko, *Turystyka kulinarna na wiejskim rynku turystycznym*, op. cit.; A. Sieczko, *Tworzenie rynku produktów tradycyjnych i regionalnych*, op. cit.; P. Dominik, *The influence of regional culinary traditions...*, op. cit.

¹⁸⁸ D. Orłowski, *Polskie kuchnie regionalne i ich miejsce w turystyce kulinarnej na obszarach wiejskich*, „Turystyka Kulturowa”, nr 7, 2018, s. 132–157.

¹⁸⁹ A. Gonia, H. Michniewicz-Ankiersztajn, I. Józefowicz, *Tradycyjne sposoby gospodarowania na obszarach wiejskich jako element ochrony dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego Doliny Dolnej Wisły*, „Studia Obszarów Wiejskich”, t. 50, 2018, s. 65–79.

¹⁹⁰ K. Czerwińska, *Odkrywając na nowo, odkrywając inaczej. Dziedzictwo kulturowe w kontekście turystyki na przykładzie współczesnego pasterstwa w Beskidzie Śląskim*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, 2019, s. 7–18.

i wykorzystania dla potrzeb turystyki kulturowej lokalnych tradycji rolno-pasterskich, biorąc jednak pod uwagę konieczność ich ochrony przed nadmierną komercjalizacją (Beskid Mały – kultura pasterska)¹⁹¹. Jednym z wątków badań jest także analizowanie dodatkowych możliwości rozwoju przedsiębiorczości związanej z agroturystyką opartej na lepszym wykorzystaniu potencjału lokalnych rzemiosł i produktów¹⁹², co traktowane jest również jako sposób na równoważenie rozwoju turystyki, ponieważ odciąża obszary i obiekty przeciążone turystyką, przekierowując zainteresowanie turystów na nową ofertę (badania przykładów z Polski¹⁹³ oraz dotyczących dziedzictwa Warmii i Mazur¹⁹⁴). Produkty tradycyjne są traktowane jako baza rozwoju turystyki kulinarnej w regionie, w tym działalności związanych z rozwijaniem łańcuchów dostaw i dystrybucji (m.in. regionalnych restauracji) oraz szansa zachowania ginących zawodów czy rozwoju kulinarnych szlaków turystycznych oraz tworzenie muzeów gastronomicznych¹⁹⁵. W zakresie innych tematów obejmujących dziedzictwo obszarów wiejskich badano wzrastające znaczenie dziedzictwa architektonicznego i ruralistycznych układów osadniczych w kształtowaniu atrakcyjnej oferty turystycznej, zwracając uwagę na fakt, iż turyści coraz częściej poszukują takich właśnie autentycznych, klimatycznych miejsc, uznając je za interesujące, warte poznania (na przykładach z Polski¹⁹⁶, Białowieży i tamtejszych tradycyjnych ogrodów wiejskich¹⁹⁷,

¹⁹¹ J. Łach, *Wołoskie tradycje pasterskie Beskidu Małego jako podstawa kreowania liniowego produktu w ramach turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2019, s. 92–111.

¹⁹² J. Cichowska, *Cultural heritage of Pałuki in relation to development of agritourism in the region*, „Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 4(40), 2017, s. 83–91.

¹⁹³ S. Dorocki, *Lokalne dziedzictwo kulturowe jako element rozwoju usług agroturystycznych w Polsce*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2020, s. 72–84.

¹⁹⁴ E. Marks, W. Gadomska, I. Połucha, *Obszary niszowe turystyki wiejskiej w woj. warmińsko-mazurskim*, op. cit.

¹⁹⁵ D. Orłowski, M. Woźniczko, *Turystyka kulinarna na wiejskim rynku turystycznym*, op. cit.; A. Czernek, *Dziedzictwo kulturowe i jego rola w kształtowaniu tożsamości miejsca...*, op. cit.; R. Szopa, *Ocena kuchni śląskiej w aspekcie wzrostu atrakcyjności turystycznej regionu w opinii mieszkańców*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 2(42), 2018, s. 233–240; A. Fabisiak, M. Jaworski, *Kuchnia polska jako element uatrakcyjnienia oferty turystycznej*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula”, nr 54(3), 2017, s. 112–124.

¹⁹⁶ M. Durydiwka, *Wiejski krajobraz osadniczy i możliwości jego wykorzystania w turystyce (na wybranych przykładach)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, 2017, s. 102–122.

¹⁹⁷ A. Dudzińska-Jarmolińska, *Rola tradycyjnych ogrodów wiejskich w podnoszeniu atrakcyjności turystycznej wsi Białowieży*, „Studia KPZK PAN”, nr 173, 2016, s. 213–224.

dziedzictwa architektonicznego regionu pomorskiego na przykładzie wsi Swołowo¹⁹⁸ czy adaptacji i modernizacji obiektów historycznych i muzeów na otwartym powietrzu będących laureatami konkursu „Przyjazna Wieś” w latach 2010–2014¹⁹⁹).

- Obiekty sakralne – obiekty pełniące obecnie i dawniej funkcje sakralne pojawiają się dość rzadko w polskich analizach, niemniej jednak stanowią pewną interesującą grupę dziedzictwa, w stosunku do którego powoli odkrywany jest jego potencjał turystyczny. W studiach przypadków wskazuje się na obiekty, które taki potencjał posiadają, choć pozostaje on niewykorzystany, wymaga działań promocyjnych, wsparcia inwestycjami infrastrukturalnymi i okołoturystycznymi (kościół parafialny w Brodach Poznańskich²⁰⁰, kolegiata stargardzka²⁰¹, cerkiew w Radrużu²⁰²). Jedną z analiz pokazuje przykład już zrealizowanego projektu nadawania nowego przeznaczenia cerkwi, która utraciła swoją pierwotną funkcję, a w której obecnie realizowany jest program kulturalny, także dla odbiorców zewnętrznych, stanowiących grupę stałych uczestników cyklicznych wydarzeń organizowanych w obiekcie (gmina Narol – cerkiew w Krupcu)²⁰³.

Niekiedy zwraca się uwagę na nowe trendy w turystyce kulturowej (np. moda na kulinarną rekonstrukcję historyczną²⁰⁴) czy też kwestie wsparcia technologicznego zwiedzania obiektów i obszarów (aplikacja do wytyczania trasy zwiedzania Starego Cmentarza w Łodzi²⁰⁵). Ciekawe są też analizy badające relacje pomiędzy zasobem dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Podkreśla się wzajemne wzbogacanie oferty turystycznej obszaru

¹⁹⁸ G. Czapiewska, *Ochrona wiejskości w krajobrazie wsi Pomorza. Studium przypadku Swołowa*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 28, 2017, s. 31–46.

¹⁹⁹ M. Wójcik, *Regionalizm w rozwoju wiejskiej turystyki w Polsce*, op. cit.

²⁰⁰ J. Łukaszewski, *Analiza historycznych, architektonicznych i turystycznych walorów kościoła parafialnego pw. św. Andrzeja Apostoła w Brodach Poznańskich*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, 2014, s. 21–38.

²⁰¹ J.M. Żukowska-Łyko, *Kolegiata stargardzka p.w. Najświętszej Maryi Panny Królowej Świata jako potencjalny cel turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 9, 2015, s. 54–67.

²⁰² A. Chabiera, *Na uboczu? Zarządzanie ruchem turystycznym w Radrużu – planowanie działań rozwojowych przez właściciela zabytku i gospodarzy gminy*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2017, s. 171–183.

²⁰³ A. Chabiera, *Development of a small community...*, op. cit.

²⁰⁴ M. Tomaszewska-Bolałek, *Kulinaria w turystyce rekonstrukcji historycznej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, 2019, s. 60–75.

²⁰⁵ I. Jażdżewska, A. Jasion, *Projekt interaktywnej mapy Starego Cmentarza w Łodzi jako element edukacji i promocji*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 34, Łódź 2018, s. 95–110.

przez wykorzystanie obu tych zasobów (na przykładach: doliny rzeki Odry²⁰⁶, terenów sąsiadujących z parkami narodowymi²⁰⁷, województwa warmińsko-mazurskiego²⁰⁸, małych miast)²⁰⁹.

Stosunkowo rzadko podejmowano się analiz opartych na wynikach badań wśród grup odbiorców oferty turystycznej czy w lokalnych społecznościach (w kontekście rozwoju turystyki kulturowej w obszarze przez nich zamieszkiwanym). Wśród takich studiów wskazać można np. badania opinii turystów (motywy podróży, atrakcyjność miejsc, produktów dziedzictwa)²¹⁰ czy badania społeczności lokalnej w zakresie kwestii związanych z rozwojem turystyki kulturowej²¹¹ oraz analizy ruchu turystycznego (badanie zmienności ruchu w najważniejszych miejskich destynacjach turystycznych państw Grupy Wyszehradzkiej²¹², w obszarze transgranicznym – Pomorze²¹³; ankietyzacja turystów odwiedzających synagogę we Wrocławiu²¹⁴).

²⁰⁶ A. Nitkiewicz-Jankowska, G. Jankowski, *Dziedzictwo kulturowe turystycznej przestrzeni nadrzecznej jako czynnik wpływający na ruch turystyczny*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne problemy usług”, nr 85, 2012, s. 199–211.

²⁰⁷ S. Graja-Zwolińska, A. Spychała, *Dziedzictwo kulturowe a turystyka w polskich parkach narodowych*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2016, s. 79–93.

²⁰⁸ A. Stanowicka, *Rola turystyki w stymulowaniu rozwoju miasta w opinii przedstawicieli urzędów miast województwa warmińsko-mazurskiego*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1(67), 2017, s. 65–80.

²⁰⁹ A. Kwiatek-Sołtys, M. Bajgier-Kowalska, *The role of cultural heritage sites in the creation of tourism potential of small towns in Poland*, „European Spatial Research and Policy”, nr 26(2), 2019, s. 237–255.

²¹⁰ M. Nowacki, *Bariery zwiedzania atrakcji turystycznych na przykładzie muzeów i instytucji paramuzealnych*, „Turyzm”, t. 25, nr 1, 2015, s. 35–44; M. Murzyn-Kupisz, *Needs and attitudes of visitors to historic aristocratic residences in Poland*, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 20, nr 3, 2019, s. 315–338.

²¹¹ A. Niezgoda, I. Wyszowska, *Architektura baroku jako inspiracja do uczeŃnictwa w turystyce miejskiej (na podstawie opinii turystów o wybranych zabytkach Krakowa, Warszawy i Poznania)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, 2020, s. 71–95; A. Stefanowska, K. Malec, *Wpływ rewitalizacji na atrakcyjność turystyczno-rekreacyjną obszaru na przykładzie Zamościa*, „Turystyka Kulturowa”, nr 8, 2015, s. 6–19; R. Jaroszevska-Brudnicka, *Dziedzictwo kulturowe w rozwoju społeczności małych miast*, „Oeconomia”, nr 9, 2010, s. 177–187; K. Orzeł, *Zachowania zakupowe turystów zagranicznych na przykładzie Krakowa (wyniki badań ankietowych)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług”, nr 54, 2010, s. 91–99.

²¹² M. Tracz, M. Bajgier-Kowalska, *Zmiany w ruchu turystycznym w wybranych miastach dziedzictwa kulturowego państw Grupy Wyszehradzkiej (V4)*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego”, t. 34, nr 3, 2020, s. 67–83.

²¹³ T. Duda, *Kierunki i perspektywy rozwoju turystyki kulturowej w transgranicznej przestrzeni współdzielonego dziedzictwa (przykład Pomorza Zachodniego)*, „Folia Turistica”, nr 48, 2018, s. 41–60.

²¹⁴ M. Duda-Seifert, *Charakterystyka turystów kulturowych zainteresowanych dziedzictwem żydowskim w miastach na przykładzie odwiedzających synagogę Pod Białym Bocianem we Wrocławiu*, „Turyzm”, t. 26, z. 2, 2016, s. 59–67.

Problemy i wyzwania

Z jednej strony w studiach nad turystycznym wykorzystaniem zasobu dziedzictwa podkreśla się, że może się ono przyczynić do generowania zrównoważonych dochodów w tym sektorze²¹⁵, z drugiej strony jednak wiele badań empirycznych poświęcono analizie potencjalnych i już istniejących problemów i zagrożeń związanych z tym kierunkiem ekonomizacji zasobu dziedzictwa kulturowego.

Wyraźnie ujawniają się pola konfliktów związane z rozwojem turystyki kulturowej (w relacji społeczność–turyści, konflikt związany z rozłożeniem akcentów – wybór pomiędzy „misją” i „komercją”, konflikt wynikający z ograniczeń w dostępie do zasobów, konflikty interesów pomiędzy podmiotami korzystającymi z dziedzictwa, konflikty na bazie różnych interpretacji dziedzictwa, konflikty związane z podziałem zysków z usług realizowanych z wykorzystaniem dziedzictwa)²¹⁶. W studiach empirycznych te zagadnienia podkreślano również wielokrotnie.

W wielu analizach zostały zidentyfikowane problemy z wykorzystaniem potencjału dziedzictwa kulturowego do rozwoju turystyki. Wynikało to z kilku przyczyn:

- ograniczeń wykorzystania w związku z koniecznością zachowania wartości kulturowych obiektu, dostosowania zakresu zmian do wymagań konserwatorskich (na przykładach zespołu pałacowo-parkowego w Radziejowicach²¹⁷ i dworów²¹⁸);
- ograniczeń związanych z brakiem inwestorów zainteresowanych zarówno adaptacją obiektów historycznych, jak i chętnych do realizacji inwestycji infrastrukturalnych pozwalających na wykorzystanie potencjału obiektu (analiza na przykładzie miasta Brzeziny)²¹⁹; dodatkowymi ograniczeniami mogą być również ograniczona dostępność fachowców znających dawne techniki budowlane oraz niekontrolowane inwestycje w okolicy, negatywnie wpływające na

²¹⁵ M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.

²¹⁶ A. Mikos von Rohrscheidt, *Zarys problematyki zarządzania w turystyce kulturowej*, op. cit.

²¹⁷ M. Chojnacka, M. Paluch, *Założenie pałacowo-parkowe w Radziejowicach jako część potencjału turystyki kulturowej Mazowsza Zachodniego*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, 2014, s. 28–49.

²¹⁸ A. Pawlikowska-Piechotka, *Dwory o funkcjach turystycznych*, op. cit.

²¹⁹ K. Leśniewska-Napierała, *The potential of cultural heritage of national minorities in small towns – the case of Brzeziny*, „Space – Society – Economy”, 2017, nr 19, s. 105–120.

estetykę otoczenia zasobu lub obszaru historycznego (analiza na przykładzie dziedzictwa architektonicznego regionu pomorskiego w odniesieniu do wsi Swołowo²²⁰);

- koniecznością dokonania wyboru wariantu przygotowywanej oferty – analizowane na przykładzie projektowanego Szlaku Kultury Łużyckiej w Powiecie Będzińskim; autor przedstawił warianty decyzyjne – możliwe do realizacji typy szlaków (tradycyjny, niewytoczony, wirtualny, questingowy)²²¹.

Wieloaspektowość wyzwań stojących przed zarządzającymi obiektami dziedzictwa architektury i budownictwa ujęto w czterech ogólnych hasłach problemowych: interpretacja, informacja, interakcja i innowacja²²². Takie wielokierunkowe studia odnoszono także do wybranych rodzajów dziedzictwa (np. przemysłowego – pogórniczego – Górnośląskiego Zagłębia Węglowego, gdzie wskazano na konieczność uwzględniania w nowych zagospodarowaniach uwarunkowań: środowiskowo-przestrzennych, społecznych, geotechnicznych, historycznych, społeczno-politycznych czy kulturowych²²³).

Wielokrotnie zwracano uwagę na fakt, iż wraz z wykorzystaniem komercyjnym dziedzictwa kulturowego mogą wystąpić problemy: zafałszowania przekazu (np. lokalne restauracje regionalne wykorzystujące motywy sztuki ludowej z sąsiedniego regionu w związku z brakiem świadomości kulturowej inwestora pochodzącego spoza obszaru²²⁴), instrumentalizacji dziedzictwa, nadmiernego upraszczania przekazu (np. część oferty komercyjnych podmiotów organizujących zwiedzanie Nowej Huty sprowadzonej do usług konsumpcyjnych i rozrywkowych, wybiórczy przekaz dotyczący historii dzielnic²²⁵), trywializacji dziedzictwa, utrwalania stereotypów²²⁶, odchodzenia od prawdy historycznej na rzecz zwiększenia rozrywkowego

charakteru wydarzeń (odejście od historyczności na rzecz spektakularności). Problem doboru tematów historycznych przedstawianych w tej formie (historyczne wydarzenia o tragicznym przebiegu lub traumatycznym charakterze)²²⁷, wykorzystywania niektórych zasobów dziedzictwa w sposób przytłaczający lub deprecjonujący ich podstawową funkcję (analizy na przykładzie szlaku św. Jakuba – z jednej strony istniejący potencjał do rozwoju np. wydarzeń związanych ze szlakiem, z drugiej strony zagrożenie dla zatracenia możliwości duchowego przeżywania pielgrzymki w sytuacji, gdy liczba czy charakter wydarzeń dodatkowych będą przeszkadzały pielgrzymom²²⁸; analizy na przykładzie Ostrowa Tumskiego w Poznaniu i wykorzystania tamtejszej katedry do działań kulturalnych – jako przykład dobrej praktyki wskazanie na działania realizowane w uzgodnieniu z Kurią Metropolitalną²²⁹). Nadmierna turystyfikacja zasobu prowadzi także do konfliktów ze społecznością lokalną (np. w związku z nadmiarem, zbytnim zagęszczeniem turystów, atrakcji turystycznych, zmianami struktury funkcjonalnej obszarów cennych historycznie, niepożądanymi zachowaniami turystów)²³⁰, poprzez pojawienie się potencjalnych konfliktów w przestrzeniach współdzielonych przez turystów (pielgrzymów) i lokalną społeczność na przykładzie kościoła św. Stanisława Kostki w Warszawie (stwierdzone problemy: tłumy turystów, zatłoczenie uliczek, problemy z parkowaniem. Mieszkańcom przeszkadza duży ruch turystyczny, co jednak nie zmienia odbioru miejsca historycznego – są z niego dumni²³¹). Problemy związane z nadmierną turystyfikacją odnosi się także do całych założeń urbanistycznych (np. analiza Kazimierza Dolnego nad Wisłą – gdzie z jednej strony wskazano na korzyści rozwoju turystyki, z drugiej na wyzwania i zagrożenia

²²⁰ G. Czapiewska, *Ochrona wiejskości w krajobrazie wsi Pomorza...*, op. cit.

²²¹ M. Czekajski, *Wybór typu Szlaku Kultury Łużyckiej w Powiecie Będzińskim – dylematy decyzyjne*, „Studia Ekonomiczne”, nr 364, 2018, s. 7–27.

²²² M.R. Koskowski, *Key challenges for administrators of built heritage tourism destinations in Poland at the beginning of the 21st century*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2020, s. 17–27.

²²³ M. Lamparska, *Uwarunkowania rozwoju turystyki postindustrialnej...*, op. cit.

²²⁴ A. Czernek, *Dziedzictwo kulturowe i jego rola w kształtowaniu tożsamości miejsca...*, op. cit.

²²⁵ D. Hołuj, *The socialist tangible heritage of Nowa Huta as the local economic asset*, op. cit.

²²⁶ M. Płaziak, *The commercialisation of Polish socialist heritage – tourist, entertainment and collectable products and souvenirs in the vintage style*, „Przedsiębiorczość – Edukacja”, t. 16, nr 1, 2020, s. 355–368.

²²⁷ K. Olechnicki, T. Szlendak, *Historical re-enactment in Poland: between faithfulness to history and the imperative of spectacularity*, „Polish Sociological Review”, nr 1(209), 2020, s. 3–21.

²²⁸ F. Mróz, *Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Małopolskiej Drogi św. Jakuba*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, t. 11, 2017, s. 94–130.

²²⁹ B. Małolepszy, L. Kaczmarekiewicz, *Turystyka na obszarze sacrum. Przykłady działań turystycznych i edukacyjnych zrealizowanych w katedrze poznańskiej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2017, s. 59–72.

²³⁰ M. Tracz, M. Bajgier-Kowalska, B. Wójtowicz, *Przemiany w sferze usług turystycznych Krakowa i ich wpływ na percepcję turystyki przez mieszkańców*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego”, t. 33, nr 1, 2019, s. 164–177.

²³¹ A. Pawlikowska-Piechotka, A. Ostrowska-Tryzno, K. Gołębiaska, *Urban pilgrim tourism – local community and visitors perspective (St. Stanislaus Koska Sanctuary in Warsaw)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 4(40), 2017, s. 93–101.

z tym związane)²³². Zwrócono również uwagę na fakt, iż dla rozwoju turystyki kulturowej opartej na wytwarzaniu produktów lokalnych koniecznością staje się utrzymywanie wysokiej jakości lokalnych produktów, tak by stanowiły one atrakcyjną i konkurencyjną alternatywę w stosunku do produkcji masowej (podkreślali to ankietowani turyści zagraniczni odwiedzający Polskę)²³³.

Problemom rozmaitych napięć pomiędzy opłacalnością a zrównoważonym wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego jako zasobu rozwojowego dla turystyki kulturowej przyglądało się w trakcie Gnieźnieńskiego Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej²³⁴. Wśród wielu wątków dyskusji pojawiły się m.in. kwestie wykorzystania dziedzictwa kulturowego jako zasobu rozwojowego, w tym jego pozytywnego wizerunkowego wpływu na otoczenie; nieodnawialności dziedzictwa kulturowego, co wymaga racjonalnego nim gospodarowania, by zachować je w niezmienionym stanie dla następnych pokoleń (Agnieszka Niezgoda); zawłaszczania dziedzictwa kulturowego przez biznes turystyczny i związanego z nim nadmiernego wykorzystania dóbr kultury pogarszającego ich stan (Dominik Ziarkowski); konieczności odmiennego rozumienia „opłacalności” przez władze lokalne w kontekście wykorzystania dziedzictwa kulturowego w porównaniu z sektorem przedsiębiorstw, a mianowicie nie jedynie jako bezpośrednich zysków finansowych, ale także szerszych zysków społecznych. Z dyskusji wyłania się charakterystyka problematyki rozwoju turystyki kulturowej jako zagadnienia wieloaspektowego, wielopłaszczyznowych zależności, oddziaływań i procesów, które, gdy nie są w odpowiedni sposób ograniczane i ukierunkowywane, mogą prowadzić do negatywnych następstw, ze zniszczeniem walorów zasobu włącznie.

W pewnym sensie powiązaniem zagadnieniem jest niewystarczająca rozpoznawalność obiektów i produktów dziedzictwa, w których dostrzeżono potencjał – wykorzystano go, ale zabrakło odpowiedniej polityki informacyjnej i promocyjnej. Potencjalny odbiorca musi zostać zapoznany z walorami, cechami wyróżniającymi i oryginalnością oferty opartej na dzie-

²³² B. Szymgin, *Współczesne problemy ochrony miasta historycznego...*, op. cit.

²³³ P. Dominik, *Analiza poziomu zapotrzebowania na turystykę kulinarną w Polsce wśród turystów zagranicznych*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, t. 20, z. 2, cz. 2, 2019, s. 137–152.

²³⁴ Pytanie 88: *Nielatwa ekonomika turystyki kulturowej – jak w praktyce rozwiązywane są/mogą być napięcia między opłacalnością a dziedzictwem kulturowym?*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2020, s. 139–169.

dzictwie kulturowym oraz zachęcony do skorzystania z niej (omówienie problemu na przykładzie dziedzictwa Kurpiów²³⁵ czy znajomości polskich produktów regionalnych i tradycyjnych wśród młodych konsumentów²³⁶). W opracowaniach empirycznych uwidocznił się też problem szeroko rozumianej dostępności obiektów i dostępności informacji o obiektach. Analizowano np. kościoły i cerkwie znajdujące się na Szlaku Architektury Drewnianej w województwie podkarpackim, stwierdzając trudności z dostępem do informacji o obiektach i zasadach ich udostępniania²³⁷. W stosunku do dziedzictwa znajdującego się w Przemyślu zidentyfikowano problemy z dostępnością komunikacyjną, oznakowaniem atrakcji i dostępnością informacji turystycznej²³⁸. Występowały także problemy z dostosowaniem obiektów dziedzictwa kulturowego będących atrakcjami turystycznymi do potrzeb osób niepełnosprawnych, starszych i osób z dziećmi (temat analizowany jako studium przypadku Szlaku Piastowskiego)²³⁹.

W ostatnich latach znacząco rozwinęło się polskie piśmiennictwo dotyczące tematyki interpretacji dziedzictwa. Wątek ten podejmowany był przede wszystkim w kontekście rozwoju turystyki kulturowej. Analizowano m.in. wykorzystanie teorii Freemana Tildena jako sposobu różnicowania i uatrakcyjniania oferty produktów i usług dziedzictwa oraz oferty muzealnej; w kontekście dostosowania oferty do odbiorców w różnym wieku, reprezentujących różnorodne grupy społeczne i kulturowe (wariantowość produktów i usług, oprowadzania tematyczne, różnicowanie celów, dla jakich przygotowywana jest konkretna oferta²⁴⁰). Podejmowano również problematykę „białych

²³⁵ R. Kisiel, J. Zielińska-Szczepkowska, D. Tradejna, *Natural and cultural resources of green Kurpie as drivers of tourism development*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 2(65), 2018, s. 231–245.

²³⁶ J. Szlachciuk, A. Bobola, I. Ozimek, E. Czyż, *Znajomość polskich produktów regionalnych i tradycyjnych wśród młodych konsumentów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 3(39), 2017, s. 77–88.

²³⁷ M. Skulimowska, *Informacja i promocja turystyczna na szlaku drewnianych świątyń wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w województwie małopolskim i podkarpackim*, „Turystyka Kulturowa”, nr 7, 2018, s. 43–61.

²³⁸ I. Cichocka, J. Krupa, *Atrakcyjność turystyczna Przemyśla w opinii mieszkańców oraz turystów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 2(38), 2017, s. 115–132.

²³⁹ A. Zajadacz, A. Lubarska, *Development of a catalogue of criteria for assessing the accessibility of cultural heritage sites*, „Studia Periegetica”, nr 2(26), 2019, s. 91–101.

²⁴⁰ M. Nowacki, *Interpretacja dziedzictwa w XXI wieku: kreatywność, ko-kreacja i publiczny dyskurs w ekonomii doświadczeń*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 12–40; D. Barbarzak, *Zupełnie nowa – ta sama opowieść. Oprowadzania tematyczne po ekspozycji Bramy Poznania ICHOT*

plam” w przekazie kierowanym do odbiorców, celowego lub nieuświadomionego wyolbrzymiania lub umniejszania znaczenia dziedzictwa²⁴¹; wprowadzano typologizację interpretowanych zasobów²⁴², podmiotów dokonujących interpretacji²⁴³, metod, technik, narzędzi interpretacji²⁴⁴ czy uwarunkowań i czynników, które należy uwzględnić przy tworzeniu oferty turystycznej opartej na interpretacji dziedzictwa²⁴⁵.

Część badań odnosiła się do określonego zasobu dziedzictwa i problemów z jego prezentacją, tworzeniem oferty dla różnego rodzaju odbiorców. Jako sposób na rozwiązanie tych trudności uznano zastosowanie wspomnianej teorii Tildena, np. 1) kwestia wykorzystania nekropolii wojennych do tworzenia oferty turystycznej – analiza możliwości i ograniczeń, zwrócenie uwagi na konieczność połączenia działań związanych z wykorzystaniem dziedzictwa z kompleksowymi programami jego ochrony. Podkreślono szanse, jakie dają takie działania, m.in. ze względu na to, że przyczyniają się do nadania mu nowych znaczeń o charakterze uniwersalnym, co byłoby alternatywą dla jego banalizacji przez tzw. *dark tourism* lub jednostronnej narracji podkreślającej jedynie aspekty martyrologiczne²⁴⁶; 2) podobne trudności dostrzeżono w stosunku do dziedzictwa II wojny światowej – zauważono, że w niektórych muzeach dotyczących tego okresu narracja jest bezdyskusyjna, ocena wydarzeń i postaci dokonywana „za” odwiedzającego, w innych

jako przykład zastosowania zasad interpretacji dziedzictwa, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 128–153; B. Małolepszy, M. Kępski, *Zasady interpretacji dziedzictwa a potrzeby współczesnej turystyki kulturowej: czy i jak zasady interpretacji dziedzictwa odpowiadają potrzebom współczesnej turystyki kulturowej?*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 309–322; B. Małolepszy, M. Kępski, *Interpretacja dziedzictwa a turystyka kulturowa – w poszukiwaniu relacji*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 7–11.

²⁴¹ A. Mikos von Rohrscheidt, *Zarys dziejów interpretacji dziedzictwa w turystyce i propozycja ich systematyki*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 7–32.

²⁴² A. Mikos von Rohrscheidt, *Przedmiot interpretacji dziedzictwa we współczesnej turystyce kulturowej – główne typy interpretowanych zasobów i wiodące treści*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2019, s. 65–91.

²⁴³ A. Mikos von Rohrscheidt, *Organizacje zarządzające turystyczną interpretacją dziedzictwa i jej wykonawcy – typologia podmiotów i analiza podejmowanych działań*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, 2020, s. 93–128.

²⁴⁴ A. Mikos von Rohrscheidt, *Interpretacja dziedzictwa we współczesnej turystyce kulturowej. Cele i założenia, poziomy i wymiary programów, rodzaje podejmowanych działań*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, 2019, s. 61–102.

²⁴⁵ A. Mikos von Rohrscheidt, *Konteksty i uwarunkowania zarządzania interpretacją dziedzictwa w turystyce kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 41–102.

²⁴⁶ A. Trojanowski, *Możliwości turystycznego wykorzystania nekropolii wojennych w Polsce – uwagi w świetle zasad interpretacji dziedzictwa Freemana Tildena*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 214–238.

– otwarta na dialog, trudne tematy, różne odpowiedzi na pytania, pozwalająca na formułowanie własnych osądów. Uznano, że polskie muzea zajmujące się Holokaustem i II wojną światową słabiej wpisują się w potrzebę dialogu i niezależnych interpretacji, choć pojawiają się takie działania²⁴⁷; 3) wykorzystanie turystyczne pocysterskiego zespołu klasztornego w Lubiążu z uwzględnieniem teorii Tildena²⁴⁸. Ważną konkluzję związaną z konfliktami wynikającymi z nierównoważonego wykorzystania dziedzictwa kulturowego zawarto w pracy analizującej działalność Centrum Interpretacji Dziedzictwa w Glaznotach. Wskazano tam na konieczność wzmocnienia roli społeczności lokalnych, jako dziedziczących i beneficjentów rozwoju turystycznego, wobec agresywności rynku usług turystycznych organizowanych przez inwestorów spoza regionu oraz intensywnego procesu napływu ludności miejskiej na dany obszar. Uznano za konieczne prowadzenie permanentnej edukacji kulturowej i wypracowanie wraz ze społecznością zasad harmonijnego korzystania z wartości przyrodniczo-kulturowych obszaru przez turystów²⁴⁹.

Jako odrębny problem jawi się kwestia wykorzystania dziedzictwa kulturowego związanego z obecnością grup społecznych, etnicznych lub religijnych, których przedstawiciele nie zamieszkują już danego obszaru. Powstaje więc pytanie o przebieg procesu dziedziczenia zasobu dziedzictwa kulturowego przez społeczność obecnie zamieszkującą ów obszar, o dostrzeżenie jego wartości, potencjału, także dla rozwoju turystyki kulturowej. Z jednej strony w Polsce obserwujemy duże zainteresowanie kulturami społeczności w przeszłości licznie zamieszkującymi określone miasta lub gminy, przede wszystkim kulturą żydowską (np. rozwój turystyki kulturowej związanej z dziedzictwem żydowskim w Krakowie²⁵⁰, niewolny jednak od rozlicznych wyzwań²⁵¹). Z drugiej strony jednak duża

²⁴⁷ E. Wasserman, *The Europeanization of Holocaust and World War II Memory in Poland – General Remarks*, „Studia Europejskie”, nr 2, 2019, s. 9–25.

²⁴⁸ M. Wyrzykowska, *Koncepcja rewitalizacji i aktywizacji turystycznej pocysterskiego zespołu klasztornego w Lubiążu w kontekście teorii interpretacji dziedzictwa Freemana Tildena*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 195–213.

²⁴⁹ W. Skrobot, *Zintegrowane wartości przyrodniczo-kulturowe Wzgórz Dylewskich. W stronę Centrum Interpretacji Dziedzictwa w Glaznotach*, „Turystyka Kulturowa”, 2020, nr 3, s. 154–178.

²⁵⁰ M. Bodurka, *Rola turystyki kulturowej w poznaniu dziedzictwa społeczności żydowskiej w Krakowie*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, t. 13, 2019, s. 111–129.

²⁵¹ Por. M. Murzyn-Kupisz, *From “Atlantis” to the familiar?*, „East Central Europe”, nr 42, 2015, s. 268–298.

grupa analiz na temat dziedzictwa związanego np. z religiami protestanckimi, gdzie nie ma już tej społeczności lub jest ona bardzo nieliczna, pokazuje małe zainteresowanie jego wykorzystaniem w turystyce (przykłady: siemianowickich ewangelików – obecnie będących mniejszością kulturową na tym terenie²⁵²; społeczności protestanckiej na Podlasiu²⁵³; nieczynnych cmentarzy protestanckich w zachodniej Polsce²⁵⁴; dziedzictwa ewangelików w Poznaniu²⁵⁵). Ze wspomnianych jako ostatnie badań wynika, że zasób dziedzictwa ewangelickiego ma potencjał, aby stworzyć na jego podstawie szlak kulturowy, lecz obecnie świadomość zabytków ewangelickich w mieście jest niewystarczająca. Podobną obserwację poczyniono w stosunku do dziedzictwa materialnego i niematerialnego społeczności luterańskiej w Polsce²⁵⁶, a także w stosunku do Spały i Białowieży, gdzie istnieją ślady obecności przedstawicieli dynastii Romanowów²⁵⁷, czy w gminie Dobroń, posiadającej zasób dziedzictwa wielu kultur²⁵⁸. Analizy problemów z niedostrzeganiem potencjału dziedzictwa zidentyfikowano również w stosunku do dziedzictwa przemysłowego (Żyrardów²⁵⁹) i dziedzictwa zakonu krzyżackiego²⁶⁰ oraz w przypadku tzw. dziedzictwa trudnego (na przykładzie obiektów, w których niegdyś mieściły się więzienia – przykład Kielc)²⁶¹.

²⁵² M. Piłarska, *Zapomniane dziedzictwo – szlakiem siemianowickich ewangelików*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 115–141.

²⁵³ T. Grzyb, *Zapomniane dziedzictwo? Ślady protestantyzmu w wielokulturowej przestrzeni Podlasia i ich wykorzystanie w internetowej promocji turystycznej na poziomie regionalnym i lokalnym*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 142–162.

²⁵⁴ J. Wałkowska, *Nieczynne cmentarze protestanckie: kłopotliwe dziedzictwo czy niewykorzystany potencjał turystyczny?*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 163–179.

²⁵⁵ A. Żyto, *Śladami poznańskich ewangelików*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2017, s. 96–116.

²⁵⁶ A. Mikos von Rohrscheidt, J. Szczepankiewicz-Battek, *Dzieje i dziedzictwo reformacji luterańskiej w Polsce jako potencjał i przedmiot turystyki religijnej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2017, s. 21–61.

²⁵⁷ M. Stoniewski, *Dziedzictwo materialne ostatnich Romanowów...*, op. cit.

²⁵⁸ T. Figlus, K. Staniek, *Wielokulturowość wsi w wymiarze lokalnym na przykładzie gminy Dobroń*, „Space – Society – Economy”, nr 20, 2017, s. 125–145.

²⁵⁹ M. Paluch, *Dziedzictwo przemysłowe Żyrardowa jako część potencjału turystyki kulturowej Mazowsza Zachodniego*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, 2014, s. 6–35.

²⁶⁰ Ł. Musiaka, *Wpływ średniowiecznego dziedzictwa zakonu krzyżackiego...*, op. cit.

²⁶¹ A.F. Szuta, J. Szczepański, *The difficult heritage. The reuse of former prison buildings*, „Czasopismo Techniczne”, t. 8, 2019, s. 71–82.

2.1.4. Oddziaływanie dziedzictwa kulturowego na funkcjonowanie i rozwój sektora kreatywnego

Dziedzictwo kulturowe stanowić może również na wiele różnych sposobów inspirację dla produktów i usług tworzonych przez sektor kreatywny, co zostało odnotowane w polskich publikacjach naukowych na temat społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego, choć znacznie rzadziej i nie w tak szerokim zakresie jak w odniesieniu do turystycznego wykorzystania dziedzictwa²⁶². Może być ono wykorzystywane m.in. w projektowaniu architektonicznym, wzornictwie, modzie, muzyce i reklamie, co dobrze obrazują w Polsce np. inspirowanie się kulturą góralską, dziedzictwem Górnego Śląska, rozwój etnodizajnu, pojawianie się odwołań do architektury i topografii miast, wykorzystywanie dziedzictwa kulturowego w budowaniu marki, w tym tworzenie muzeów znanych marek towarów konsumpcyjnych²⁶³. Instytucje dziedzictwa takie jak muzea mogą również współpracować z sektorem kreatywnym, np. zlecając twórcom realizację przedsięwzięć artystycznych w muzeach, oprawę graficzną wydawnictw, prowadzenie warsztatów artystycznych²⁶⁴.

Kwestię tę są poruszane w kontekście polskim szczególnie w licznych opracowaniach poświęconych dziedzictwu przemysłowemu. Analizę wpływu tego rodzaju dziedzictwa na rozwój kreatywności miast dokonano dla ośrodków tworzących Metropolie Silesia²⁶⁵. Wiele obiektów postindustrialnych wchodzących w skład Szlaku Zabytków Techniki w województwie śląskim zagospodarowano pod działalność artystyczną²⁶⁶.

²⁶² J. Sanetra-Szeliga, *Retropolis...*, op. cit.; D. Kłosek-Kozłowska, *Dziedzictwo kulturowe miast...*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie?...*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów oraz ich relacje z otoczeniem*, [w:] K. Andrzejkiewicz, K. Żmijewska (red.), *Muzea w 2018 roku*, „Statystyka Muzeów”, nr 3, s. 26–72.

²⁶³ W. Pokojska, *Współczesne wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w działalności o charakterze kreatywnym*, op. cit.

²⁶⁴ M. Murzyn-Kupisz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów*, op. cit.

²⁶⁵ B. Smółka-Franke, *Inteligentne specjalizacje szansą rozwoju obszaru górnośląskiego. Kilka uwag o rozwoju funkcji metropolitalnych miast*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie”, z. 105, 2017, s. 391–402.

²⁶⁶ A. Kaczmarska, *Tereny przemysłowe...*, op. cit.

Skala tych obiektów ułatwia ich wykorzystanie jako przestrzeni do prezentacji sztuki w galeriach lub muzeach²⁶⁷. W tym kontekście interesujący jest przykład Zabrze, w którym obiekty poprzemysłowe, m.in. dawna kopalnia Guido, stanowią siedziby instytucji kultury, miejsca organizacji wydarzeń artystycznych realizowanych w scenerii postindustrialnej, przestrzeni dla działalności filmowej, telewizyjnej, radiowej i fotograficznej, w których wykorzystuje się walory zagospodarowanych zabytkowych kompleksów²⁶⁸.

Analizy wykorzystania poprzemysłowego dziedzictwa kulturowego prowadzono również w Łodzi, koncentrując się zwłaszcza na skupisku działalności kreatywnych OFF Piotrkowska²⁶⁹. W badaniach tych pokazano, że obiekty zabytkowe mogą być traktowane przez przedsiębiorców kreatywnych jako kapitał terytorialny. Rozważania dotyczyły takich kwestii, jak uwarunkowania i motywacje do podejmowania działalności przez przedsiębiorców i artystów w miejscach zabytkowych, postrzegania atrakcyjności tych miejsc przez odbiorców usług i nabywców. Zdaniem auterek jednej z analiz:

na podstawie uzyskanych wyników można wysnuć wnioski, że lokalizacja usług branży kreatywnej w obiekcie dziedzictwa kulturowego wpływa na pozytywny wizerunek miejsca (...). Wyniki badań skłaniają jednak do sformułowania wniosku, że wpływ dziedzictwa kulturowego jest zauważalny zwłaszcza na początku działalności, natomiast o dalszej pozycji na rynku decyduje nie jeden czynnik, ale określone strategie działań oraz procesy komercjalizacji, która wiąże się z przystosowaniem podmiotów do warunków gospodarki rynkowej²⁷⁰.

Inne studia przypadku wykorzystania dziedzictwa kulturowego na potrzeby szeroko rozumianego sektora kreatywnego obejmowały: adaptację obiektów zabytkowych na funkcje kul-

turalne (Fabryka Schindlera na krakowskim Zabłociu²⁷¹, muzeum w części zabytkowego ratusza na Starym Mieście w Łęczycy²⁷²), lokowanie działalności kreatywnych w historycznym zasobie centrów miast (w Bydgoszczy²⁷³), organizację wydarzeń artystycznych w miejscach zabytkowych (dawna prawosławna cerkiew w Krupcu²⁷⁴, zespół pałacowo-parkowy w Radziejowicach²⁷⁵), wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w działalności artystycznej (działania Stowarzyszenia „Pogranicze” w Sejnach, gdzie praca artystyczna staje się „medium odbudowywania wspólnoty pamięci i współzycia na polsko-litewsko-rosyjsko-żydowskim pograniczu naznaczonym konfliktami”²⁷⁶) oraz jako inspiracji i podstawy funkcjonowania firm kreatywnych (np. w Lanckoronie i Lipnicy Murowanej²⁷⁷, dziedzictwo PRL-u w Nowej Hucie²⁷⁸), a także współpracy muzeów na otwartym powietrzu z sektorem kreatywnym²⁷⁹.

Odnotowano jednak również, że działania instytucji kultury (na przykładzie Muzeum Narodowego we Wrocławiu) jako podmiotu sektora kreatywnego stymulującego rozwój lokalny napotykać na ograniczenia. Zwrócono uwagę na bariery natury prawnej (np. skupienie się na niekomercyjnej statutowej misji instytucji), finansowej (np. wysokie koszty działalności w stosunku do wysokości dotacji) i politycznej (np. priorytety polityki kulturalnej), ograniczające możliwości instytucji w tym zakresie²⁸⁰.

²⁶⁷ A. Szajnowska-Wysocka, M. Sobala, *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, op. cit.

²⁶⁸ A.R. Szromek, K. Herman, M. Naramski, *Turystyka dziedzictwa przemysłowego jako czynnik rozwoju...*, op. cit.; A. Polko, *Zabrze miastem dziedzictwa kulturowego i turystyki przemysłowej*, op. cit.

²⁶⁹ A. Nowakowska, B. Walczak, *Dziedzictwo przemysłowe jako kapitał terytorialny. Przykład Łodzi*, „Gospodarka w Praktyce i Teorii”, nr 4, 2016, s. 45–56; A. Fiń, K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga, *Společno-ekonomický vliv dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.

²⁷⁰ A. Fiń, K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga, *Společno-ekonomický vliv dziedzictwa kulturowego...*, op. cit., s. 133; A. Fiń, K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga, *Przemysły kreatywne i potencjał dziedzictwa. Przypadek OFF Piotrkowskiej...*, op. cit.

²⁷¹ M. Przybyła, *Rewitalizacja poprzemysłowego obszaru Zabłocie*, op. cit.; D. Hołuj, *Rewitalizacja czy jedynie miejska polityka inwestycyjna? Działania władz Krakowa w obszarze poprzemysłowego Zabłocia*, op. cit.

²⁷² S. Kozłowski, M. Borowska, *Rewitalizacja historycznego centrum Łęczycy*, op. cit.

²⁷³ A. Rembowicz-Dziekiowska, *Stare Miasto i centrum Bydgoszczy – poprawa atrakcyjności obszaru*, op. cit.

²⁷⁴ A. Chabiera, *Development of a small community...*, op. cit.

²⁷⁵ M. Chojnacka, M. Paluch, *Założenie pałacowo-parkowe w Radziejowicach...*, op. cit.

²⁷⁶ D. Sieroń-Galusek, *Animacja jako sztuka pamiętania. Doświadczenia Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów” w Sejnach*, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 17, z. 2, 2016, s. 161.

²⁷⁷ A. Góral, *Dziedzictwo kulturowe jako zasób wspólny...*, op. cit.

²⁷⁸ D. Hołuj, *The socialist tangible heritage of Nowa Huta...*, op. cit.

²⁷⁹ M. Murzyn-Kupisz, *Wieloaspektowość i specyfika relacji muzeów na wolnym powietrzu z ich społeczno-ekonomicznym otoczeniem*, [w:] K. Barańska, J. Święch, M. Murzyn-Kupisz (red.), *Muzea na wolnym powietrzu: antycypacje*, Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kolbuszowa–Kraków 2020, s. 67–87.

²⁸⁰ J.I. Zapruca, E. Nawrocka, J. Baumann, *The use of cultural institutions in tourism as an incentive for local development – the case of National Museum in Wrocław*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, nr 1(45), 2019, s. 73–83.

2.1.5. Publiczne finansowanie i rola władz publicznych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym

Znaczenie władz publicznych i możliwości finansowania ochrony dziedzictwa kulturowego z wykorzystaniem środków publicznych (w tym unijnych) analizowane było przez polskich autorów prawie jedynie w wymiarze studiów empirycznych. Z opracowań teoretycznych rozważających te kwestie należy odnotować tekst dotyczący zarządzania dziedzictwem na podstawie wartości. Artykuł stanowi teoretyczną rozprawę nad znaczeniem wartości nadawanych obiektom zabytkowym (historycznym), w szczególności w kontekście prowadzenia działań zarządczych tym zasobem przez podmioty publiczne. Uznano w nim, że nowoczesny system zarządzania dziedzictwem powinien się opierać na obiektywnych wartościach oraz na społecznym wymiarze dziedzictwa (wartościach przypisywanych subiektywnie). Problematyka wartości nie powinna być traktowana fragmentarycznie i intuicyjnie²⁸¹. Drugie interesujące studium teoretyczne to praca traktująca o zintegrowanych strategiach rozwoju opartych na zasobach dziedzictwa kulturowego. Otóż podmioty publiczne powinny nie tylko diagnozować i wyznaczać strategie zarządzania dziedzictwem, ale także przyczyniać się do budowania relacji z interesariuszami oraz tworzyć podstawy do kreowania relacji pomiędzy różnymi grupami interesariuszy wykorzystujących dziedzictwo kulturowe²⁸². Pojawiły się też pierwsze prace na temat relacji pomiędzy samorządami lokalnymi a muzeami w kontekście rozwoju lokalnego²⁸³.

Badania empiryczne skupiają się wokół dwóch kluczowych kwestii związanych z działaniami instytucji publicznych w kontekście ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym. Są to:

- Plany i działania tychże instytucji oparte na zapisach dokumentów strategicznych i operacyjnych (strategii rozwoju, strategii promocji, marketingowych, rzadziej w dokumen-

tach z zakresu polityki przestrzennej). Badania te dotyczyły pojedynczych jednostek osadniczych czy regionów oraz stanowią studia przekrojowe dla kraju czy wybranych grup jednostek terytorialnych. W tym zbiorze studiów empirycznych analizowano m.in.: funkcje bodźcowe i ukierunkowujące zmiany w przestrzeniach historycznych centrów miast (Bydgoszcz – działania inwestycyjne i nieinwestycyjne gminy miejskiej²⁸⁴); problemy implementacji nowych inwestycji w przestrzeniach historycznych (Bydgoszcz, Toruń²⁸⁵); tworzenie lokalnych produktów dziedzictwa oraz impulsów do wprowadzania nowych funkcji do kluczowych obiektów historycznych, działania estetyzujące przestrzeń i zwiększające jej funkcjonalność (Niepołomice)²⁸⁶; znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju przemysłów czasu wolnego (Małopolska²⁸⁷); kilkakrotnie analizowano wykorzystanie dziedzictwa w budowaniu strategii rozwoju turystyki, dostrzegając w szczególności problemy związane z koniecznością budowania platform współpracy między władzami publicznymi a sektorem komercyjnym lub lokalnymi organizacjami i podmiotami społecznymi²⁸⁸ czy też kwestie wyzwań stojących przed tworzącymi strategię w kontekście konieczności dostosowania oferty do potrzeb młodszych odbiorców²⁸⁹. Analizowano także strategie rozwoju pojedynczych produktów lub obiektów dziedzictwa wykorzystywanych dla celów turystycznych (np. zamku Książ²⁹⁰). W badaniach ogólnopolskich podejmowano również temat

²⁸⁴ A. Rembowicz-Dziekiowska, *Stare Miasto i centrum Bydgoszczy – poprawa atrakcyjności obszaru*, op. cit.

²⁸⁵ J. Kucharzewska, *Współczesne inwestycje w relacji z zabytkowymi układami przestrzennymi na przykładzie bydgoskiego rynku i toruńskich Jordank*, op. cit.

²⁸⁶ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny. Przykład podkrakowskich Niepołomic*, op. cit.

²⁸⁷ A. Góral, J. Zdebska-Schmidt, *Rozwój przemysłu kulturowego szansą dla Małopolski? Analiza stopnia wdrożenia polityki rozwoju przemysłów czasu wolnego sformułowanej w Strategii Rozwoju Województwa Małopolskiego na lata 2007–2013*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1(13), 2011, s. 83–102.

²⁸⁸ Ł. Gaweł, *Dziedzictwo kulturowe w świetle dokumentów strategicznych rozwoju turystyki w Polsce*, „Turystyka Kulturowa”, 2017, nr 1, s. 56–67; A. Niedziółka, *Zarządzanie strategiczne i marketingowe w turystyce kulturowej na obszarach wiejskich...*, op. cit.; A. Merta-Staszczak, *Rola gmin w zagospodarowaniu zabytkowych nieruchomości na Dolnym Śląsku*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2016, s. 191–217.

²⁸⁹ M. Koskowski, P. Dominik, *The role of culinary heritage in regional tourism development strategies in Poland in the face of contemporary trends in tourism*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, t. 18, z. 8, cz. 3, 2017, s. 93–104.

²⁹⁰ B. Rosicka, *Funkcja turystyczna Zamku Książ*, op. cit.

²⁸¹ M. Murzyn, *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym na podstawie wartości*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 17, z. 3, 2016, s. 195–213.

²⁸² F. Moterski, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwojowy w kontekście zarządzania zintegrowanego*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, t. 18, z. 2, cz. 3, 2017, s. 95–107.

²⁸³ M. Murzyn-Kupisz, D. Hołuj, J. Działek, K. Górczyca, *Museums and local governments in Poland: partners in local development?*, „Museum International”, t. 71, nr 3–4, s. 28–45.

roli władz lokalnych i regionalnych w promowaniu dziedzictwa kulinarnego regionów²⁹¹.

Część opracowań w tym zakresie odpowiadała na pytanie o rodzaje dziedzictwa najczęściej ujmowane jako potencjał lokalny lub mocną stroną w strategiach rozwoju (np. gminy podhalańskie²⁹²) oraz rozważała znaczenie dziedzictwa kulturowego w budowaniu wizerunku jednostki terytorialnej²⁹³. Analizowano również rolę władz publicznych w tworzeniu strategii zrównoważonego rozwoju wykorzystującej zasób dziedzictwa nie tylko dla rozwoju turystyki, ale także zwiększania jakości życia i budowania więzi społecznych (Narol²⁹⁴). Na podobne problemy zwrócono uwagę w odniesieniu do wielowymiarowości procesu rewitalizacji oraz kwestii budowania tożsamości lokalnej opartej na dziedzictwie (Łódź²⁹⁵).

Wiele opracowań dotyczyło miast śląskich, gdzie zwrócono uwagę m.in. na problemy z restrukturyzacją gospodarczą, znaczenie kwestii własnościowych, konieczność umiejętnego wprowadzania nowych funkcji do obiektów historycznych (np. Sosnowiec, Katowice, Zabrze, Bytom²⁹⁶). W badaniach obszarów wiejskich Doliny Dolnej Wisły zauważono natomiast, że chociaż w dokumentach strategicznych gmin dostrzegano rolę dziedzictwa jako potencjału rozwojowego, to jednak w większości wypadków w tym regionie aktywności wykorzystujące dziedzictwo kulturowe były inicjowane i realizowane przez podmioty gospodarcze

i społeczne²⁹⁷. Pozostałe opracowania analizowały: plany i działania rozwojowe (w tym promocyjne i marketingowe władz lokalnych i regionalnych), wykorzystujące interesujące historyczne miejsca i zasób dziedzictwa do realizacji tych aktywności (województwo lubelskie²⁹⁸, województwo podkarpackie²⁹⁹), czy też kwestie dopasowania lokalnych polityk rozwojowych do wewnętrznego potencjału obszaru (gdzie jako jeden z jego elementów wskazano dziedzictwo kulturowe)³⁰⁰. Analizowano także rozwiązania systemowe funkcjonujące w Polsce w kontekście ich efektywności we wspieraniu działań sektora prywatnego w łożeniu na obiekty zabytkowe³⁰¹ oraz próbowano powiązać istnienie zasobu zabytkowego i wydatki na jego konserwację i utrzymanie z poziomem rozwoju widzianym poprzez pryzmat PKB³⁰². W opracowaniach empirycznych dostrzegano również znaczenie funkcjonowania parków kulturowych jako formy ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego (np. Miasto Tkaczy na terenie Zgierza³⁰³; park kulturowy Nowa Huta w Krakowie³⁰⁴; badania przekrojowe dla 11 parków kulturowych w Polsce³⁰⁵).

- Finansowanie działań związanych z zagospodarowaniem dziedzictwa kulturowego z wykorzystaniem środków zewnętrznych finansowania, głównie pochodzących z UE³⁰⁶.

²⁹¹ A. Stanowicka, *Możliwości wykorzystania atrybutów rynku żywności w Polsce w kształtowaniu wizerunku i rozwoju wybranych regionów*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego”, nr 107, 2014, s. 35–46.

²⁹² A. Niedziółka, *Dziedzictwo kulturowo-historyczne obszarów wiejskich Podhala w strategiach rozwoju gmin*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, t. 13, 2019, s. 190–201.

²⁹³ A. Stanowicka, *Możliwości wykorzystania dziedzictwa kulturowego w kreowaniu wizerunku regionu*, „Studia Ekonomiczne i Regionalne”, nr 2, 2013, s. 47–55.

²⁹⁴ P. Legutko-Kobus, *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako element implementacji rozwoju zrównoważonego na poziomie lokalnym*, op. cit.

²⁹⁵ S. Krzysztofik, M. Ślebocka, A. Tylman, *Rewitalizacja jako proces odbudowujący tożsamość miejsca poprzez ochronę dziedzictwa kulturowego – studium przypadku miasta Łodzi*, „Studia Miejskie”, nr 26, 2017, s. 83–93.

²⁹⁶ A. Pudełko, *Krajobraz kulturowy Katowic jako czynnik kształtowania potencjału rozwojowego*, op. cit.; A.R. Szromek, K. Herman, M. Naramski, *Turystyka dziedzictwa przemysłowego jako czynnik rozwoju...*, op. cit.; A. Klasik, K. Wrana, M. Budziński, *Strategia rozwoju kulturalnego Bytomia 2020+*, „Biuletyn KPZK PAN”, nr 246, 2011, s. 129–152; A. Klasik, W. Świątkiewicz, A. Drobnik, K. Wrana, *Strategia rozwoju kulturalnego Katowic 2020+*, „Biuletyn KPZK PAN”, nr 246, 2011, s. 107–127; E. Wojtoń, *Dziedzictwo przemysłowe – szansa czy balast? Problem Sosnowca...*, op. cit.

²⁹⁷ A. Gonia, H. Michniewicz-Ankiersztajn, I. Józefowicz, *Tradycyjne sposoby gospodarowania na obszarach wiejskich...*, op. cit.

²⁹⁸ A. Kruszyńska, A. Bojarska, *Działania promujące region lubelski – Lubelskie. Smakuj życie!*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 15, z. 1, 2014, s. 199–212.

²⁹⁹ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe w strategiach rozwoju największych miast województwa podkarpackiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 882, 2012, s. 79–96.

³⁰⁰ W. Dziemianowicz, J. Szlachta (red.), *Łańcuch wartości gminy*, op. cit.

³⁰¹ M. Murzyn-Kupisz, *Fiskalno-prawne uwarunkowania systemu ochrony zabytków w Polsce. Wybrane problemy*, [w:] B. Szmygin (red.), *System ochrony zabytków w Polsce: analiza, diagnoza, propozycje*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2011, s. 119–131.

³⁰² K. Kubiszewska, *Rola zabytków w gospodarce...*, op. cit.; K. Kubiszewska, *Regionalne różnicowanie wydatków gmin na odnowę zabytków...*, op. cit.

³⁰³ J. Sakowicz, *Miasto tkaczy w Zgierzu. Park kulturowy jako instrument ochrony i rewitalizacji krajobrazu kulturowego*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2009, s. 8–20.

³⁰⁴ R. Marcinek, Z. Myczkowski, *Czas na Nową Hutę – o planie ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta*, „Ochrona Zabytków”, nr 1, 2017, s. 129–161.

³⁰⁵ M. Żołnierczuk, *Zakres i skuteczność planów ochrony parków kulturowych*, „Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula”, nr 1(59), 2019, s. 50–59.

³⁰⁶ Sporadycznie analizowano ogólne wydatki na kulturę i dziedzictwo kulturowe, np. zróżnicowania regionalne w tym zakresie – H. Powęska, *Self-government budgets as a source of funding of culture and cultural he-*

W polskich badaniach pojawiały się analizy: źródeł finansowania wydatków związanych z dziedzictwem kulturowym, typologii obiektów czy obszarów, których dotyczyły te wydatki, struktury wydatków i kwot wsparcia oraz formy dofinansowania³⁰⁷, badania poziomu absorpcji środków unijnych na cele związane z dziedzictwem kulturowym dla Polski Wschodniej³⁰⁸ oraz obszarów wiejskich (głównie dotyczyły realizacji strategii rozwoju i programów rewitalizacji).

Wiele opracowań dotyczyło kwestii rezultatów działań wspieranych dofinansowaniem unijnym (zwracano uwagę na: skutki społeczne i ekonomiczne oraz wizerunkowe inwestycji dotyczących dziedzictwa kulturowego wspartych ze środków unijnych na terenie województwa śląskiego, w szczególności wpływ na poczucie tożsamości i dumy lokalnej, jakość życia, wzmacnianie kapitału społecznego³⁰⁹; pozytywne efekty związane ze wzrostem atrakcyjności oferty turystycznej regionu opartej na zasobie dziedzictwa militarnego na Podkarpaciu³¹⁰; szczególne znaczenie środków unijnych dla tworzenia produktów niszowych wykorzystujących dziedzictwo przemysłowe Bytomia³¹¹). Istotne spostrzeżenie odnośnie do oddziaływania oraz dostępności środków unijnych ujęto w badaniach przekrojowych dotyczących źródeł finansowania prac przy obiektach zabytkowych w polskich gminach. Stwierdzono, że możliwość dofinansowania prac przy tym zasobie z wykorzystaniem

zewnątrznego wsparcia finansowego nie tylko przyczyniła się do ich podjęcia (wcześniej brakowało funduszy), ale także zmieniła podejście polskich władz samorządowych do zabytków, wiążąc ten zasób z procesami rozwojowymi³¹².

Problemy i wyzwania

Polskie studia empiryczne dostarczają też interesujących obserwacji w zakresie wyzwań, problemów czy zagrożeń, jakie wynikają zarówno z poziomu wiedzy i świadomości władz publicznych, jak i kwestii dostępności zewnętrznych środków finansowania działań związanych z zasobem dziedzictwa kulturowego. Autorzy podkreślają wciąż występujące w niektórych jednostkach problemy z niewłaściwym zarządzaniem dziedzictwem kulturowym przez władze lokalne (analiza gmin wiejskich w Polsce, kwestii barier wdrażania lokalnych polityk względem dziedzictwa kulturowego³¹³) czy wybiórczość wiedzy na temat znaczenia dziedzictwa w procesach rozwojowych (braki dotyczące rozmaitych stref wpływu zasobu dziedzictwa na rozwój, najczęściej rozpoznanie jego potencjału jedynie w powiązaniu z rozwojem turystyki czy możliwościami promocji gminy³¹⁴) oraz szczególnych potrzeb zasobu, wymagań co do jego wykorzystania (zagrożenia z perspektywy konserwatorskiej związane z pojawieniem się środków unijnych na prace remontowe w zabytkach³¹⁵).

Ważne wnioski sformułowano odnośnie do deklarowanych przez beneficjentów efektów projektów realizowanych ze środków pomocowych UE i EOG (badania dla województwa dolnośląskiego), jednocześnie podkreślając problem generowanych kosztów zewnętrznych³¹⁶. Na podstawie dokumentacji projektowych stwierdzono stosowanie relatywnie licznej grupy wskaźników wykorzystywanych przez beneficjentów w sprawozdaniach z realizacji projektów unijnych. Dotyczyły one

ritage in Poland: a regional perspective, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia”, r. 18, nr 4, 2019, s. 85–94.

³⁰⁷ M. Murzyn-Kupisz, *Europejskie fundusze pomocowe a konserwacja i adaptacja obiektów zabytkowych. Szanse i zagrożenia*, [w:] B. Szmygin (red.), *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2009, s. 99–112; M. Murzyn-Kupisz, *Spółeczno-ekonomiczne uwarunkowania zarządzania obszarami historycznych śródmieść...*, op. cit.

³⁰⁸ A. Gralak, H. Powęska, *The utilization of EU funds in the years 2007–2015 for the preservation of cultural heritage of rural areas in Eastern Poland*, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia”, r. 16, nr 2, 2017, s. 55–64; K. Gralak, *Support for the development of tourism from European funds in the Eastern Poland region in the years 2014–2020*, „Economic and Regional Studies”, t. 12, nr 3, 2019, s. 265–274; G. Kwiatkowski, *Realizacja działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich w Polsce*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, t. 19, z. 4, cz. 2, 2018, s. 191–205.

³⁰⁹ M. Murzyn-Kupisz, K. Gwosdz (red.), *Analiza wpływu inwestycji w infrastrukturę kultury i turystyki...*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe jako endogeniczny zasób rozwojowy...*, op. cit.

³¹⁰ M. Buczek-Kowalik, K. Buczek, *Wykorzystanie dziedzictwa historycznego do kreowania produktów militarnej turystyki kulturowej...*, op. cit.

³¹¹ B. Smółka-Franke, *Przyczynki do studium miasta w procesie zmian społeczno-kulturowych na przykładzie Bytomia*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie”, z. 112, 2017, s. 333–344.

³¹² K. Kubiszewska, *Finansowanie odnowy zabytków w Polsce przy wykorzystaniu pomocy UE*, „Ochrona Zabytków”, nr 3–4, 2012, s. 59–74.

³¹³ P. Legutko-Kobus, *Barriere i wyzwania w zarządzaniu dziedzictwem w gminach wiejskich*, „Biuletyn KPZK PAN”, nr 262, 2016, s. 66–87.

³¹⁴ A. Merta-Staszczak, *Rola gmin w zagospodarowaniu zabytkowych nieruchomości na Dolnym Śląsku*, op. cit.

³¹⁵ M. Murzyn-Kupisz, *Europejskie fundusze pomocowe a konserwacja i adaptacja obiektów zabytkowych...*, op. cit.

³¹⁶ T. Kołakowski, *Zagospodarowanie obiektów dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.; T. Kołakowski, *Projekty turystycznego zagospodarowania obiektów dziedzictwa kulturowego na terenie województwa dolnośląskiego – efekty ekonomiczne i metody ich wyceny*, „Prace Naukowe UE we Wrocławiu”, nr 261, 2012, s. 141–159.

bezpośrednich rezultatów ekonomicznych (wzrost dochodów lokalnych, więcej konsumentów w regionie, większe wydatki, nowe miejsca pracy, niższe nakłady na remonty w przyszłości), jak i efektów zewnętrznych czy efektów pośrednich i indukowanych (nowe miejsca pracy i dochody podmiotów okolicznych w stosunku do realizowanego projektu, wzrost wartości okolicznych nieruchomości). Wskazywano także na: oszczędności społeczeństwa (uniknięcie kosztów podróży do podobnego obiektu, niższe opłaty za wstęp w stosunku do innych obiektów, brak opłat za wstęp); konsekwencje dla budżetów gmin (wzrost wpływów do budżetu gminy, zmniejszenie świadczeń społecznych w wyniku wzrostu zatrudnienia bezrobotnych); rezultaty wizerunkowe i przestrzenne, wpływ na konkurencyjność i atrakcyjność gmin, poprawę jakości życia mieszkańców (wzrost bezpieczeństwa, poprawa jakości warunków mieszkaniowych); wzmocnienie tożsamości i podniesienie poziomu wiedzy mieszkańców, przeciwdziałanie wykluczeniu i marginalizacji społecznej, integrację społeczeństwa, wyrównanie szans społecznych w dostępie do dziedzictwa kulturowego, poprawę kontaktów transgranicznych. Z jednej strony za wartość samą w sobie uznano także nowe wykorzystanie zasobu dziedzictwa, choć z drugiej strony podkreślono występowanie kosztów zewnętrznych związanych z realizacją inwestycji (hałas i zanieczyszczenie powietrza w trakcie realizacji inwestycji; utrudnienia po uruchomieniu inwestycji – hałas, zanieczyszczenie, zwiększony ruch pojazdów i zatłoczenie, zniszczenie drobnej infrastruktury ze względu na wzmożony ruch turystyczny, wzrost kosztu wywozu śmieci). Istotnymi problemami stwierdzonymi w trakcie badań były również nieprawidłowe szacowanie przez beneficjentów efektów zewnętrznych (ekonomicznych, społecznych, środowiskowych) lub w ogóle brak ich szacowania czy też celowe zawyżanie osiągniętych pozytywnych efektów, a umniejszanie lub niezauważanie efektów negatywnych³¹⁷.

³¹⁷ Odrębną grupą analiz jest ta związana z projektowaniem i realizacją programów rewitalizacji oraz rolą środków zewnętrznych ich finansowania ujęta w dalszej części niniejszej książki.

2.2. Społeczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego

2.2.1. Dziedzictwo kulturowe a poziom i jakość życia

Dziedzictwo kulturowe uznawane jest za zasób, którego odpowiednie wykorzystanie sprzyja w sposób wielowymiarowy podnoszeniu jakości życia mieszkańców, m.in. daje możliwość zaspokajania rozmaitych potrzeb związanych z kulturą, wpływa na dobrostan ludzi dzięki możliwościom spędzania czasu wolnego, rekreacji i odpoczynku, oddziałuje na tworzenie i wzmacnianie relacji społecznych, a w konsekwencji na integrację społeczności lokalnych³¹⁸. Zachowane historyczne układy urbanistyczne i ruralistyczne oraz obiekty dziedzictwa kulturowego wraz z otoczeniem sprzyjają budowaniu ładu przestrzennego i estetycznego³¹⁹. Dziedzictwo kulturowe postrzegane jest w tym kontekście jako element podnoszący atrakcyjność miejsca zamieszkania, stąd też wiele osób deklaruje chęć zamieszkania w otoczeniu historycznym³²⁰.

Na tego rodzaju aspekty, choć w mniejszym stopniu i rzadziej niż na ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa, zwracano uwagę w badaniach prowadzonych w historycznych rdzeniach zarówno w większych, jak i mniejszych ośrodkach miejskich. W Bydgoszczy przestrzeń historycznego centrum, w tym Wyspy Młyńskiej, stała się ponownie miejscem wykorzystywanym przez mieszkańców³²¹. Było to możliwe dzięki przywróceniu

³¹⁸ J. Purchla, *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie?...*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów*, op. cit.; J. Sanetra-Szeliga, *Kultura – zasób strategiczny?*, op. cit.; J. Sanetra-Szeliga, *Kultura jako element składowy jakości życia w mieście*, „Kultura a Rozwój”, nr 1(2), 2017, s. 45–59; M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.; J. Sanetra-Szeliga, *Retropolis...*, op. cit.; P. Legutko-Kobus, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów*, op. cit.; A. Kozioł, *Possibilities to unlock the heritage potential in Polish cities. Results of the social study*, „Studia Regionalia”, t. 49, 2017, s. 111–121.

³¹⁹ D. Kłosek-Kozłowska, *Dziedzictwo kulturowe miast...*, op. cit.; J. Sanetra-Szeliga, *Retropolis...*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.

³²⁰ J. Sanetra-Szeliga, *Retropolis...*, op. cit.; P. Legutko-Kobus, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów*, op. cit.

³²¹ A. Rembowicz-Dziekiowska, *Stare Miasto i centrum Bydgoszczy – poprawa atrakcyjności obszaru*, op. cit.

walorów estetycznych przestrzeni publicznej, jej odpowiedniemu zagospodarowaniu pozwalającemu na realizację potrzeb związanych z kulturą, kreatywnością, czasem wolnym i edukacją. Wydobycie walorów estetycznych i funkcjonalnych łódzkich kamienic z przełomu XIX i XX w. oraz dodanie elementów uzupełniających przestrzeń historyczną (meble miejskie, rozwiązania w infrastrukturze komunikacyjnej, uspokojenie ruchu samochodowego) uznane zostały za ważne czynniki sprzyjające tworzeniu dobrej przestrzeni do życia i przebywania³²². Dostrzeżono również, że zmiany w jednym kwartale generowały pozytywne oddziaływanie w kwartałach sąsiednich. Podobnych obserwacji w mniejszej skali dokonano w centrach Łęczycy³²³ i Niepołomic³²⁴.

Publiczne lub prywatne inwestycje w dotychczas nieużytkowane obiekty zabytkowe mogą przynosić korzyści szerszej społeczności, wychodzące poza korzyści ekonomiczne. Przy okazji przystosowania zamków krzyżackich do funkcji hotelowych i konferencyjnych dostrzeżono, że udało się nie tylko zachować lokalne dziedzictwo, ale także odtworzyć estetyczne walory otaczającej ich przestrzeni³²⁵. W wypadku zabytkowych zajezdni komunikacji miejskiej we Wrocławiu można spodziewać się ich większego znaczenia społecznego (np. nowe funkcje kulturalne, możliwość zagospodarowania terenów zielonych wokoło jako terenów wypoczynku) niż turystycznego lub gospodarczego³²⁶. Podobnych obserwacji dokonano odnośnie do zasobów dziedzictwa architektonicznego łódzkich uczelni wyższych, które po zagospodarowaniu mogą stanowić nową, hybrydową przestrzeń dla studentów i mieszkańców³²⁷. Na możliwość realizacji potrzeb kulturalnych, rekreacyjnych oraz w zakresie handlu i usług dzięki zagospodarowaniu obiektów zabytkowych, zwłaszcza poprzemysłowych, zwracano uwagę

w badaniach prowadzonych w województwie śląskim³²⁸. Rządzący są studia nad tego rodzaju oddziaływaniami w mniejszych społecznościach na obszarach peryferyjnych, czego przykładem może być badanie przystosowania do nowych funkcji dawnej prawosławnej cerkwi w Krupcu³²⁹. Oddziaływanie społecznemu sprzyjało w tym wypadku partycypacyjne podejście w tworzeniu lokalnych produktów turystycznych.

W prowadzonych badaniach zwraca się uwagę również na bezpośredni lub pośredni walor edukacyjny inwestycji w obiekty dziedzictwa kulturowego. Celom edukacyjnym dla społeczności lokalnych służą m.in. obiekty Szlaku Zabytków Techniki w województwie śląskim³³⁰, czego dobrym przykładem są obiekty pokopalniane na terenie Zabrze³³¹. Zachowanie lokalnych tradycji budowlanych nie tylko przekłada się na zachowanie unikatowego klimatu miejsca oraz walorów krajobrazu, ale także w sposób pośredni może inspirować mieszkańców przy okazji nowo realizowanych inwestycji budowlanych³³².

2.2.2. Dziedzictwo kulturowe a kapitał społeczny

Szczególnym aspektem, na który wskazuje się w wielu badaniach, jest rola dziedzictwa kulturowego w tworzeniu i wzmacnianiu kapitału społecznego³³³. Zaznacza się w nich, że historyczne przestrzenie publiczne i miejsca dziedzictwa stanowią atrakcyjne przestrzenie do spędzania czasu wolnego i spotkań, w konsekwencji mogą sprzyjać rozwojowi zarówno kapitału wiążącego (podtrzymywania kontaktów między osobami do-

³²² M. Lamprecht, *Ewolucja kwartałów śródmiejskich Łodzi w kontekście kurczenia się miasta. Współczesne wyzwania*, „Studia Miejskie”, t. 23, 2016, s. 99–115.

³²³ S. Kozłowski, M. Borowska, *Rewitalizacja historycznego centrum Łęczycy*, op. cit.

³²⁴ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny. Przykład podkrakowskich Niepołomic*, op. cit.

³²⁵ K. Ziółkowska-Weiss, M. Popiel, *Rozwój turystyki dziedzictwa na wybranych przykładach w Polsce*, op. cit.

³²⁶ K. Kołodziejczyk, *Przekształcenia zabytkowych zajezdni komunikacji miejskiej we Wrocławiu w obiekty kulturalno-turystyczne*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, 2016, s. 51–78.

³²⁷ T. Domański, *Role of universities in city renovation and in shaping its international brand: a case study of the Polish city of Lodz*, „International Studies: Interdisciplinary Political and Cultural Journal”, t. 19, nr 1, 2017, s. 103–128.

³²⁸ A. Szajnowska-Wysocka, M. Sobala, *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe jako endogeniczny zasób rozwojowy...*, op. cit.

³²⁹ A. Chabiera, *Development of a small community...*, op. cit.

³³⁰ A. Kaczmarska, *Tereny poprzemysłowe...*, op. cit.

³³¹ A.R. Szromek, K. Herman, M. Naramski, *Turystyka dziedzictwa przemysłowego jako czynnik rozwoju...*, op. cit.

³³² A. Kos, *Charakterystyka zabudowy na terenie Jury Krakowsko-Częstochowskiej na przykładzie gminy Olsztyn k. Częstochowy*, „Przestrzeń, Ekonomia, Społeczeństwo”, nr 12(2), 2017, s. 67–77.

³³³ M. Murzyn-Kupisz, *Działek, Cultural heritage in building and enhancing social capital*, op. cit.; J. Purchla, *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.; A. Karwińska, *Potencjał kulturowy społeczeństwa jako zasób rozwojowy*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.; K. Helpa-Liszkowska, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, op. cit.; E. Tomczyk, *Miejsce i rola kultury oraz dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji na Mazowszu*, „Urban Development Issues”, t. 66, 2020, s. 189–196.

brze się znającymi), jak i pomostowego (nawiązywaniu nowych kontaktów). Dziedzictwo kulturowe może także dawać powód do wspólnego świętowania, uczestnictwa w wydarzeniach kulturalnych, rytuałach i innych formach spotkań gromadzących społeczność lokalną. Wreszcie może stanowić przestrzeń do dyskusji nad kwestiami istotnymi dla danej społeczności. Przykładowo w Łodzi dostrzeżono, że inwestycje w historycznej tkance miejskiej powiązane z korzystnymi przekształceniami przestrzeni publicznej sprzyjały budowaniu dobrych relacji sąsiedzkich³³⁴. Istotną rolę w tym kontekście przypisuje się również muzeom, które coraz częściej dostrzegają swoją rolę jako „zworników” lokalnych społeczności, stanowiąc dla niej miejsca spotkań i spędzania czasu wolnego³³⁵. Rozważania na temat społecznej roli dziedzictwa kulturowego, w tym muzeów, sytuuje się zatem także w kontekście koncepcji tzw. trzeciego miejsca³³⁶.

Zachowanie i wykorzystanie dziedzictwa kulturowego może stanowić cel, wokół którego gromadzą się mniej lub bardziej formalne grupy mieszkańców. W szczególności może skupiać wokół siebie osoby zainteresowane dziedzictwem prywatnie i zawodowo³³⁷. W konsekwencji współdziałanie to stwarza okazję do wzajemnego uczenia się i wymiany doświadczeń w ramach formalnej lub nieformalnej edukacji, uczenia się nowych postaw, wzmacniania poczucia własnej wartości³³⁸. Obiekty dziedzictwa kulturowego i powiązane z nimi instytucje kultury otwierają też pole aktywności wolontariuszy³³⁹.

Dziedzictwo kulturowe sprzyja ponadto włączaniu grup zmarginalizowanych przez angażowanie ich w aktywności realizowane w instytucjach kultury i obiektach zabytkowych. Tworzy się w ten sposób przestrzeń podkreślenia i promowania mo-

ralnych zasad dbałości o dobro innych oraz tworzenia mechanizmów wspomagających słabszych członków społeczności³⁴⁰.

Niekiedy zwraca się jednak uwagę, że dziedzictwo kulturowe może się stać kością niezgody: w większym stopniu zarze- waniem konfliktów i podziałów niż integracji społeczności lokalnej. Dzieje się tak, gdy stanowi ono podstawę do budowania wyłącznie silnego kapitału wiążącego, wzmacnia niechęć do innych i zamykanie się na obcych, czyli niedorozwój kapitału pomostowego. Może się zdarzyć, że instytucje dziedzictwa mają charakter elitarny i ekskluzywny, narzucają wartości dominujących grup społecznych, stanowią narzędzie wyrażania wyższości i utrzymania władzy w stosunku do grup społecznie zmarginalizowanych³⁴¹.

2.2.3. Dziedzictwo kulturowe a poczucie tożsamości i identyfikacja z miejscem zamieszkania

W ostatnich latach coraz więcej rozważań teoretycznych i badań empirycznych odnosi się do roli dziedzictwa kulturowego w budowaniu i podtrzymywaniu tożsamości lokalnej i regionalnej, wytwarzaniu się więzi z miejscem zamieszkania³⁴². Dziedzictwo kulturowe służy bowiem umacnianiu wspólnotowości i pamięci zbiorowej³⁴³. Poprzez swoje cechy symboliczne oraz atrybuty materialne stanowi nośnik wspólnych wartości – zarówno szerszych tradycji narodowych, jak i tych lokalnych. Buduje wspólnotę symbolicznych odniesień, skojarzeń i wyobrażeń. Stwarza ramę dla przeszłych, teraźniejszych i przyszłych wartości kulturowych³⁴⁴. Odpowiednio zachowane dziedzictwo może być źródłem poczucia dumy lokalnej³⁴⁵. Jednocześnie

³³⁴ M. Lamprecht, *Ewolucja kwartałów śródmiejskich Łodzi w kontekście kurczenia się miasta...*, op. cit.

³³⁵ M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Muzea a budowanie kapitału społecznego w środowisku lokalnym*, „Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu”, t. 5, 2014, s. 19–40.

³³⁶ Ibidem; K. Jagodzińska, *Muzea poza murami w kontekście koncepcji trzeciego miejsca*, „Muzealnictwo”, nr 59, 2018, s. 123–131.

³³⁷ M. Murzyn-Kupisz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów*, op. cit.

³³⁸ K. Helpa-Liszkowska, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.; J. Sanetra-Szeliga, *Retropolis...*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Muzea a budowanie kapitału społecznego w środowisku lokalnym*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe jako endogeniczny zasób rozwojowy...*, op. cit.

³³⁹ M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Muzea a budowanie kapitału społecznego w środowisku lokalnym*, op. cit.

³⁴⁰ Ibidem; M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.

³⁴¹ M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Cultural heritage in building and enhancing social capital*, op. cit.

³⁴² Ibidem; D. Kłosek-Kozłowska, *Dziedzictwo kulturowe miast...*, op. cit.; J. Sanetra-Szeliga, *Retropolis...*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów*, op. cit.

³⁴³ J. Purchla, *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.

³⁴⁴ A. Karwińska, *Potencjał kulturowy społeczeństwa jako zasób rozwojowy*, op. cit.; P. Legutko-Kobus, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów*, op. cit.

³⁴⁵ M. Murzyn-Kupisz, *Barbarzyńca w ogrodzie?...*, op. cit.; M.W. Kozak, *Gotyckie zamki ceglane...*, op. cit.; A. Kozioł, *Possibilities to unlock the heritage potential in Polish cities*, op. cit.

przywiązanie do terytorium i istniejącego tam dziedzictwa kulturowego może się przekładać na większą skłonność do działania na rzecz jego ochrony i do społecznego organizowania się w tym celu³⁴⁶.

Na ten kontekst oddziaływania dziedzictwa kulturowego zwraca w swoich pracach uwagę wiele badaczek i badaczy, m.in. w studiach przypadku pojedynczych obiektów (np. kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Orawce³⁴⁷), poszczególnych miejscowości (np. dziedzictwa architektonicznego Zakopanego przełomu XIX i XX w.³⁴⁸, lokalnego dziedzictwa kulturowego w Niepołomicach³⁴⁹ oraz w Lanckoronie i Lipnicy Murowanej³⁵⁰), a także regionów kulturowych (np. Podhala i Beskidu Śląskiego³⁵¹). Lokalne i regionalne muzea są szczególnie predystynowane do tej roli, gdyż prezentują lokalną i regionalną historię oraz dziedzictwo kulturowe na wystawach stałych i czasowych, kolekcjonują obiekty o charakterze lokalnym i regionalnym, współpracują ze społecznościami lokalnymi przy powstawaniu wystaw³⁵². Rezultaty takie stwierdzono, m.in. analizując dokonania laureatów konkursu „Przyjazna Wieś” w latach 2010–2014, w ramach którego dokonano adaptacji i modernizacji obiektów historycznych i muzeów typu open-air³⁵³. Służyły one utrwalaniu tożsamości kulturowej regionu, uwrażliwianiu na historię „małych ojczyzn” oraz pielęgnowaniu pamięci zbiorowej. Również badania ankietowe przeprowadzone wśród mieszkańców Małopolski wykazały istotność dziedzictwa kulturowego Krakowa dla kształtowania ich identyfikacji z regionem³⁵⁴. W samym Krakowie zwrócono uwagę na rolę ikonosfery związanej z lokalną kulturą w kształtowaniu tożsamości miasta i jego mieszkańców na przykładzie symbolu smoka wawelskiego, który odnaleźć można w różnego rodzaju realizacjach architektonicznych, wy-

darzeniach i aktywnościach miejskich, w systemach identyfikacji wizualnej, co pozwala krakowianom na ciągłe odkrywanie i rozwijanie poczucia przynależności do miejsca³⁵⁵.

Badania przeprowadzone w 15 gminach sudeckich wykazały, że tam, gdzie zagospodarowano obiekty i miejsca zabytkowe na funkcje kulturalno-rozrywkowe i rekreacyjne, przedstawiciele społeczności lokalnej dostrzegali podniesienie rangi tych obiektów. Stanowiło to motywację do zmiany postaw i zaangażowania społeczności lokalnej, a niekiedy także inspirację do dalszych remontów³⁵⁶. Na terenie Miasta Ogrodu Włochy w Warszawie przeprowadzono akcję zachęcającą do wykorzystania tego niedostrzeganego jeszcze dziedzictwa do budowania lokalnej tożsamości m.in. przez postawienie tablic informacyjnych oraz rozprowadzenie ulotek wśród mieszkańców na temat działań, które można podjąć, żeby ich domy wpiły się w ideę, jaka przyświecała założeniu osiedla, np. poprawa wyglądu balkonów, przydomowych ogrodów, ogrodzeń, detali architektonicznych³⁵⁷. Zachowanie charakterystycznych elementów architektury przemysłowej na Górnym Śląsku, np. obiektów pokopalnianych, stanowi dla mieszkańców świadectwo historii miejsca i ważny element górniczego krajobrazu, pozwalający zachować poczucie odrębności kulturowej³⁵⁸. Dziedzictwo techniczne historycznych lotnisk może służyć budowaniu tożsamości przez odwołania do wydarzeń i postaci historycznych z nimi związanych³⁵⁹.

Część badań w tej sferze oddziaływania podkreśla rolę niematerialnego dziedzictwa we wzmacnianiu więzi lokalnych i tożsamości społecznej, zwłaszcza na obszarach wiejskich³⁶⁰

³⁴⁶ D. Kłosek-Kozłowska, *Dziedzictwo kulturowe miast...*, op. cit.

³⁴⁷ M. Borczuch, *Pomiędzy przeszłością a współczesnością. Dziedzictwo kulturowe kościoła w Orawce*, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 18, z. 2, 2017, s. 155–172.

³⁴⁸ D. Hołuj, *Zakopiańskie dziedzictwo architektoniczne...*, op. cit.

³⁴⁹ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny. Przykład podkrakowskich Niepołomic*, op. cit.

³⁵⁰ A. Góral, *Dziedzictwo kulturowe jako zasób wspólny...*, op. cit.

³⁵¹ U. Lehr, „Świętowanie niecodzienne” – tożsamościowy fenomen regionalnego dziedzictwa kulturowego (Przykład Podhala i Beskidu Śląskiego), „Zarządzanie w Kulturze”, nr 15, z. 1, 2014, s. 49–58.

³⁵² M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Muzea a budowanie kapitału społecznego w środowisku lokalnym*, op. cit.

³⁵³ M. Wójcik, *Regionalizm w rozwoju wiejskiej turystyki w Polsce*, op. cit.

³⁵⁴ M. Smoleń, *Dziedzictwo kulturowe Krakowa jako czynnik identyfikacji regionalnej w Małopolsce*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 1, 2000, s. 55–64.

³⁵⁵ M. Pietrzak, M. Angiel, *The symbolic dimension of the city – the presence of a dragon in the urban space of Krakow*, „Urban Development Issues”, t. 57, 2018, s. 41–52.

³⁵⁶ R.G. Nowicki, *Zasoby zabytków architektury oraz ich użytkowanie i ochrona w turystyce na podstawie badań w Sudetach*, op. cit.

³⁵⁷ M. Czarnecka, *Idea miasta-ogrodu a turystyka kulturowa – studium przypadku dzielnicy Włochy m.st. Warszawy*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, 2014, s. 78–89.

³⁵⁸ A. Szajnowska-Wysocka, M. Sobala, *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, op. cit.; A.R. Szromek, K. Herman, M. Naramski, *Turystyka dziedzictwa przemysłowego jako czynnik rozwoju...*, op. cit.

³⁵⁹ A.F. Szuta, *Abandoned heritage – the first European airports*, „Czasopismo Techniczne”, t. 3, 2019, s. 105–118.

³⁶⁰ I. Kiniorska, J. Wrońska-Kiczor, *Ocena wykorzystania zasobów lokalnych gmin regionu Gór Świętokrzyskich w kreowaniu i innowacyjności rozwoju turystyki*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 31, 2018, s. 71–86; G. Kwiatkowski, *Realizacja działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich...*, op. cit.

czy też w odniesieniu do kultur regionalnych³⁶¹. Przykładowo budowaniu przywiązania do małych ojczyzn sprzyjać może podtrzymywanie lokalnych zwyczajów kultywowanych na Kujawach³⁶², odkrywanie i ochrona dziedzictwa kultury pasterskiej w Beskidzie Małym³⁶³, zachowanie lokalnych tradycji budownictwa kamiennego w Uniejowie³⁶⁴, utrzymanie rzemiosł związanych z tradycyjnymi produktami żywnościowymi³⁶⁵. Podobny efekt można osiągnąć poprzez wsparcie regionalnych tradycji kulinarnych oraz rynku tradycyjnych produktów żywnościowych na obszarach wiejskich³⁶⁶. Turystyka kulinarna może stanowić sposób na zainteresowanie odbiorców kulturą ludową poszczególnych regionów oraz tradycjami mniejszości etnicznych, sprzyjając budowaniu poczucia dumy przez członków tych grup³⁶⁷.

W tym kontekście dziedzictwo kulturowe może stać się również bazą do odbudowywania więzi społecznych i kształtowania tożsamości kulturowej, czego przykładami są chociażby działania ośrodka „Pogranicza” w Sejnach odnoszące się do kultury pamiętania i „odpominania”³⁶⁸ oraz praktyki religijne i pielgrzymkowe mieszkańców Warmii do Gietrzwałdu³⁶⁹. Szczególną rolę w odtwarzaniu i utrzymywaniu więzi grup przestrzennie rozproszonych odegrać może internet, a zwłaszcza media społecznościowe. Dotyczy to np. społeczności Łemków³⁷⁰ lub kresowian³⁷¹. A świadczą o tym choćby internetowe zasoby gromadzone przez osoby pochodzące z kresowej wsi Wicyń: zdjęcia, dokumenty, archiwum historii mówionej, które trafić mogą

³⁶¹ G. Studnicki, *Oddolne działania w zakresie ochrony niematerialnego dziedzictwa Śląska Cieszyńskiego. Szanse i zagrożenia*, [w:] M. Kwiecińska (red.), *Niematerialne dziedzictwo miasta. Muzealizacja, ochrona, edukacja*, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2016, s. 127–140.

³⁶² W. Fabiszewski, *Ja Kujawiak: budowanie tożsamości regionalnej poprzez kultywowanie zwyczaju kozy i przywołówek*, „Rynek – Społeczeństwo – Kultura”, nr 4(25), 2017, s. 27–31.

³⁶³ J. Łach, *Wołoskie tradycje pasterskie Beskidu Małego...*, op. cit.

³⁶⁴ M. Gorączko, A. Gorączko, *Potencjalne znaczenie tradycyjnego budownictwa wiejskiego w rozwoju gminy Uniejów*, op. cit.

³⁶⁵ A. Jęczyk, *Tradycyjne i regionalne produkty żywnościowe...*, op. cit.

³⁶⁶ Ibidem; A. Fabisiak, M. Jaworski, *Kuchnia polska...*, op. cit.

³⁶⁷ D. Orłowski, M. Woźniczko, *Turystyka kulinarna na wiejskim rynku turystycznym*, op. cit.

³⁶⁸ D. Sieroń-Galusek, *Animacja jako sztuka pamiętania...*, op. cit.

³⁶⁹ J. Hochleitner, *Tradycyjne pielgrzymki do Gietrzwałdu...*, op. cit.

³⁷⁰ A. Baniias, *Internet jako jedna z płaszczyzn kultywowania tradycji wśród Łemków*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, t. 11, 2017, s. 26–32.

³⁷¹ K. Sawka, *Cyfrowa prezentacja dziedzictwa kulturowego Kresowian (przykład wicyńian)*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Wadłowej im. Witelona w Legnicy”, nr 25, 2017, s. 77–88.

do spadkobierców tej kultury, a także innych osób zainteresowanych tą tematyką³⁷².

Dostrzeżono również przydatność teorii Tildena (interpretacji dziedzictwa) dla wykształcania społecznych postaw wobec dziedzictwa. Uznano, że może to wykreować nowe postawy społeczne, których skutkiem z kolei będzie chęć ochrony zasobu, dostrzeżenie jego wartości kulturowych. Odpowiednia narracja potrafi wzbudzić zainteresowanie przeszłością zarówno wśród turystów, jak i lokalnej społeczności. Wytworzenie emocjonalnego stosunku do dziedzictwa to także sposób na zmniejszenie lokalnych obaw i negatywnych emocji względem ograniczeń w użytkowaniu przestrzeni historycznych np. w obrębie parków kulturowych (wprowadzenie tego rozwiązania miałyby szanse być bardziej akceptowane społecznie)³⁷³.

Choć bardzo mało jest prac prezentujących bardziej krytyczne podejście, niekiedy zauważa się jednak, iż dziedzictwo kulturowe bywa powodem lokalnego wstydu ze względu na zły stan zachowania lub nieodpowiednio przeprowadzoną adaptację zabytków³⁷⁴. Potencjał obiektów dziedzictwa kulturowego dla tożsamości lokalnej może nie być w pełni wykorzystany przez brak spójnego programu ochrony, niewystarczające działania promocyjne i brak środków na finansowanie tych działań³⁷⁵. W wypadku dziedzictwa „trudnego”, niechcianego pojawia się czasem problem z jego akceptacją, jak to zaobserwowano w odniesieniu do zasobu dziedzictwa niepolskich grup etnicznych zamieszkujących niegdyś Gdańsk, co wymaga przyjęcia odpowiedzialności za nie, pomimo utrzymującego się poczucia krzywdy związanego z traumatycznymi doświadczeniami drugiej wojny światowej³⁷⁶.

³⁷² Ibidem.

³⁷³ B. Małolepszy, M. Kępski, *Zasady interpretacji dziedzictwa a potrzeby współczesnej turystyki kulturowej...*, op. cit.

³⁷⁴ M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Cultural heritage in building and enhancing social capital*, op. cit.; R.G. Nowicki, *Zasoby zabytków architektury oraz ich użytkowanie i ochrona w turystyce na podstawie badań w Sudetach*, op. cit.

³⁷⁵ A. Kijak-Sawska, *Lokalne dziedzictwo. Miejsce pamięci bitwy pod Wąsoszem (23.04.1863)*, „Turystyka Kulturowa”, 2018, nr 1, s. 62–79.

³⁷⁶ W. Targowski, *Dziedzictwo substancji materialnej miasta jako czynnik budujący warunek kontynuacji w kształtowaniu tożsamości gdańszczanina*, „Studia KPZK PAN”, t. 192, 2018, s. 367–383.

2.2.4. Partycypacja społeczna, rola wolontariatu i trzeciego sektora oraz firm społecznych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym

Kwestią coraz szerzej podnoszoną przy omawianiu relacji obiektów dziedzictwa kulturowego z otoczeniem społecznym jest rozwój różnych form partycypacji społecznej w zakresie ochrony i zarządzania tymi obiektami. Obejmuje ona zaangażowanie wolontariuszy, a także współpracę z organizacjami pozarządowymi oraz przedsiębiorstwami ekonomii społecznej. W rozważaniach teoretycznych podnosi się, że potrzeba dbałości o zasób dziedzictwa kulturowego w miastach wyzwala z reguły społeczną aktywność³⁷⁷. Dziedzictwo kulturowe nie funkcjonuje bowiem w społecznej próżni, stąd też tworzenie zasad zarządzania dziedzictwem i samo nim zarządzanie powinno powstawać w rezultacie dialogu różnych interesariuszy, wzajemnej współpracy i współdziałania³⁷⁸.

Przykładem może być: działalność organizacji pozarządowych zaangażowanych na rzecz turystycznej aktywizacji obiektów fortecznych, a zwłaszcza zabieganie o odnowę i zagospodarowanie fortyfikacji; zarządzanie tego rodzaju kompleksami; pozyskiwanie środków finansowych; popularyzacja turystyki fortecznej i wiedzy na temat historii fortyfikacji i stosowanych technik; inicjowanie badań naukowych; tworzenie platform współpracy między ekspertami, wykonawcami prac renowacyjnych i adaptacyjnych, przedstawicielami samorządów lokalnych i miłośnikami fortyfikacji; organizacja wydarzeń kulturalnych. W studium przypadku polskich obiektów fortecznych (Srebrna Góra, Świnoujście, Kostrzyn nad Odrą, fort Krzesławice, schrony bojowe na Śląsku) dostrzeżono, że odnowa i przystosowanie obiektu do nowych funkcji zainicjowane przez lokalne organizacje pozarządowe sprzyjały aktywizacji społeczności lokalnych³⁷⁹. Podobne zjawisko zaobserwowano w niektórych gminach w regionie Gór Świętokrzyskich, gdzie wiele działań promujących lokalne dziedzictwo oraz wydarzeń kulturalnych jest wynikiem aktywnych postaw mieszkańców,

miejscowych stowarzyszeń oraz Lokalnych Grup Działania³⁸⁰. Wzrost wkładu organizacji pozarządowych w zagospodarowywanie, ochronę, popularyzację i interpretację dziedzictwa kulturowego dostrzegane jest również w innych badaniach³⁸¹. Wykazały one w szczególności duże zaangażowanie organizacji pozarządowych we wschodniej Polsce, co zinterpretowano jako rezultat oddziaływania funduszy unijnych przy możliwości wykorzystania bogatego zasobu dziedzictwa kulturowego w obszarach pogranicznych i marginalnych. Autorzy zwracają w tym kontekście uwagę na potrzebę rozwoju współpracy międzysektorowej – między sektorem publicznym, prywatnym i społecznym. Podnoszą również kwestie trudności oceny i kwantyfikowania rezultatów pracy organizacji pozarządowych (np. problemy z waloryzacją wolontariatu).

Jednocześnie inne studia z tego zakresu wskazują, że chęć aktywnej partycypacji społecznej w działaniach na rzecz ochrony zabytków architektury cieszy się umiarkowanym zainteresowaniem wśród mieszkańców i turystów. Ochrona zabytków postrzegana jest bardziej jako zadanie dla podmiotów publicznych. By zmienić ten stan rzeczy, niezbędne jest dalsze prowadzenie edukacji w zakresie wartości dziedzictwa kulturowego oraz kwestii odpowiedzialności społecznej za ten zasób³⁸². Podobnie niektóre opracowania wskazują na granice partycypacji społecznej w odniesieniu do muzeów³⁸³. Jednocześnie należy dodać, że w ostatnich latach w Polsce realizowanych jest coraz więcej przedsięwzięć partycypacyjnych przez te właśnie instytucje, na co wskazują zarówno już opublikowane artykuły i monografie (bardzo ciekawy jest m.in. opis i analiza tego typu działań realizowanych przez Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, wpisujących się w ideę tzw. muzeum relacyjnego)³⁸⁴, jak i projekty, których celem było tworzenie bazy wiedzy

³⁷⁷ D. Kłosek-Kozłowska, *Dziedzictwo kulturowe miast...*, op. cit.

³⁷⁸ A. Góral, *To what extent is the heritage management system in Poland really participatory?*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 17, z. 4, 2016, s. 295–309.

³⁷⁹ A. Skrzyńska, *Przykłady społecznych inicjatyw w rewitalizacji...*, op. cit.

³⁸⁰ I. Kiniorska, J. Wrońska-Kiczor, *Ocena wykorzystania zasobów lokalnych gmin regionu Gór Świętokrzyskich...*, op. cit.

³⁸¹ T. Skalska, M. Koskowski, *Rola organizacji pozarządowych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym dla potrzeb turystyki*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2017, s. 68–79.

³⁸² R.G. Nowicki, *Partycypacja turystów i mieszkańców miejscowości turystycznych w procesie ochrony zabytków architektury*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, 2018, s. 26–39.

³⁸³ K. Jagodzińska, *Granice partycypacji w muzeum*, „Muzealnictwo”, nr 57, 2016, s. 112–121.

³⁸⁴ B. Nessel-Łukasik, *Społeczność lokalna w świetle badań i praktyk*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 20, z. 3 („Badania publiczności w instytucjach kultury”), 2019, s. 363–376; J. Byszewski, B. Nessel-Łukasik, *Muzeum relacyjne przed progiem / za progiem*, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku i Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Sulejówek 2020.

o praktykach partycypacyjnych realizowanych przez polskie muzea (np. „Atlas muzealnej partycypacji”)³⁸⁵.

Na tym tle istotne jest też wskazywanie dobrych praktyk ukazujących społeczność zaangażowaną w aktywną ochronę obiektów zabytkowych³⁸⁶. Przykładami mogą być: współpraca podmiotów z trzeciego sektora, firm społecznych, samorządu i przedsiębiorców w utrwalaniu lokalnej kultury w Lanckoronie i Lipnicy Murowanej^{387 388}; opieka nad szlakiem kulturowym Małopolskiej Drogi św. Jakuba realizowana w formule wolontariatu przez członków Bractwa św. Jakuba w Więclawicach Starych³⁸⁹; przedsięwzięcia Stowarzyszenia Działań Lokalnych „Spichlerz” we wsi Czernica na rzecz zachowania i promocji wartości dziedzictwa, pamięci, interpretacji dziedzictwa i tworzenia na ich podstawie oferty dla mieszkańców i turystów³⁹⁰; inicjatywy społeczne podejmowane w celu ochrony zabytków na pograniczu polsko-niemieckim³⁹¹. O rosnącej świadomości społecznej, odpowiedzialności mieszkańców miast za dziedzictwo kulturowe świadczą projekty społeczne zgłaszane w ramach budżetu obywatelskiego w Warszawie³⁹². Badacze procesów partycypacyjnych dotyczących dziedzictwa kulturowego zwracają także uwagę na trudności współpracy międzysektorowej w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym w Polsce wobec braku gotowych rozwiązań prawnych sankcjonujących wdrażanie np. modeli hybrydowego współzarządzania (analiza na przykładzie warszawskiego placu Defilad)³⁹³.

³⁸⁵ Zob. strona <https://muzeumpartycypacyjne.pl/> (dostęp: 15.01.2021), zawierająca rezultaty projektu zrealizowanego w ramach stypendium Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2020 r. Obejmuje materiały źródłowe do badań procesów partycypacyjnych realizowanych w ponad 30 polskich muzeach.

³⁸⁶ R.G. Nowicki, *Partycypacja turystów i mieszkańców...*, op. cit.

³⁸⁷ A. Góral, *Dziedzictwo kulturowe jako zasób wspólny...*, op. cit.

³⁸⁸ N. Gałuszka, R. Serafin (red.), *Wkład firm społecznych w rewitalizację dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Studia przypadków z Polski, Francji, Włoch i Finlandii*, Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, Kraków 2008.

³⁸⁹ F. Mróz, *Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Małopolskiej Drogi św. Jakuba*, op. cit.

³⁹⁰ E. Poloczek, P. Tomiczek, „Szyjemy na miarę lokalnych potrzeb”: działalność Stowarzyszenia Działań Lokalnych „Spichlerz” w zakresie interpretacji dziedzictwa historycznego na Górnym Śląsku, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 179–194.

³⁹¹ Zob. np. P. Zalewski, B. Bielinis-Kopeć (red.), *Spółczesność obywatelska a ochrona zabytków na pograniczu polsko-niemieckim*, Stowarzyszenie Wspierające Odbudowę Kościoła Farnego w Gubinie, Guben–Gubin 2014.

³⁹² D. Hołuj, *Public spaces and cultural heritage in community projects – the example of Warsaw*, „European Spatial Research and Policy”, nr 24(2), 2018, s. 127–144.

³⁹³ A.J. Filip, *Local institutions of culture as urban stewards: in pursuit of hybrid governance in Warsaw, Poland*, „Ecology and Society”, nr 25(2), 7, <https://doi.org/10.5751/ES-11512-250207> (dostęp: 18.01.2022).

2.3.

Dziedzictwo kulturowe jako składowa marki i wizerunku regionu

W wielu rozważaniach teoretycznych i pracach empirycznych wskazuje się na dziedzictwo kulturowe jako narzędzie budowania marki terytorialnej poszczególnych miejscowości i regionów³⁹⁴, współtworzy ono bowiem pozytywny wizerunek miejsca³⁹⁵ i pozwala budować konkurencyjną tożsamość³⁹⁶. Łączenie zasobów historycznych z obiektami współczesnymi może być elementem tworzenia nowoczesnego wizerunku miejsca³⁹⁷. Współcześnie procesy zarządzania dziedzictwem kulturowym odnosi się również do koncepcji miasta inteligentnego, wskazując, że nowe technologie odgrywają kluczową rolę w brandingach miast, ale powinno się to dzieć przy zachowaniu szacunku do dziedzictwa. Zwraca się uwagę na potrzebę łączenia aspektów *smart living* i *smart people* w polityce kulturalnej miast inteligentnych, np. technologie cyfrowe podnoszą jakość życia i zwiększają możliwości unikatowego doświadczania miasta – dla mieszkańców i odbiorców zewnętrznych, w tym turystów. Coraz większa świadomość znaczenia dziedzictwa kulturowego w budowaniu marki miasta jest rezultatem rozwoju Sieci Miast Kreatywnych UNESCO³⁹⁸.

Zasoby dziedzictwa kulturowego na danym obszarze stanowią znak rozpoznawczy, który można wykorzystać w działaniach promocyjnych³⁹⁹, często również dają możliwość siecienia i łączenia aktywności z nim związanych, np. w postaci ekomuzeów i szlaków kulturowych⁴⁰⁰. Badania empiryczne odwołują się do funkcjonujących już w Polsce inicjatyw klastrowych i szlaków tematycznych, które zwiększają rozpoznawalność poszczególnych obiektów, takich jak Szlak Zabytków

³⁹⁴ J. Purchla, *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.

³⁹⁵ M. Murzyn-Kupisz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.

³⁹⁶ A. Karwińska, *Potencjał kulturowy społeczeństwa jako zasób rozwojowy*, op. cit.

³⁹⁷ D. Kłosek-Kozłowska, *Dziedzictwo kulturowe miast...*, op. cit.

³⁹⁸ A. Augustyn, J. Anders-Morawska, M. Hereźniak, *Inteligentne zarządzanie dziedzictwem kulturowym w procesie budowania marek miast*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing”, 2018, nr 20(69), s. 20–36.

³⁹⁹ K. Ziółkowska-Weiss, M. Popiel, *Rozwój turystyki dziedzictwa na wybranych przykładach w Polsce*, op. cit.

⁴⁰⁰ M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.

Techniki Województwa Śląskiego⁴⁰¹, Klaster Turystyczny Szlak Piastowski w Wielkopolsce⁴⁰², Podlaski Szlak Bociani, Kraina Otwartych Okiennic, Podlaski Szlak Rękodzieła Ludowego, Podlaski Szlak Tatarski⁴⁰³.

Role dziedzictwa kulturowego w budowaniu wizerunku miejsca i obszaru zidentyfikowano m.in. w studiach przypadku Niepołomic⁴⁰⁴, Lanckorony i Lipnicy Murowanej⁴⁰⁵, zamków krzyżackich w Rynie, Malborku, Bytowie i Golubiu-Dobrzyniu⁴⁰⁶, dawnej cerkwi prawosławnej w Krupcu⁴⁰⁷, dziedzictwa obszarów wiejskich powiatu nowotarskiego⁴⁰⁸, adaptacji i modernizacji obiektów historycznych i muzeów na otwartym powietrzu na obszarach wiejskich⁴⁰⁹, a także dziedzictwa architektonicznego łódzkich uczelni wyższych wykorzystywanego w procesach rewitalizacyjnych i budowaniu nowej marki miasta⁴¹⁰.

Niektóre z analiz koncentrują się na najważniejszych rodzajach dziedzictwa charakterystycznych dla danego regionu. W kontekście Górnego Śląska taką rolę odgrywa dziedzictwo przemysłowe, którego zagospodarowanie na nowe funkcje uznawane jest za istotny element zmiany wizerunku regionu⁴¹¹ oraz kreowania jego marki (np. Metropolia Silesia)⁴¹², choć niektórzy autorzy wskazują też potencjalnie negatywne oddziaływanie tego dziedzictwa na stereotypowe postrzeganie regionu⁴¹³. Dużym zainteresowaniem wśród badaczy cieszą się

obiekty Szlaku Zabytków Techniki⁴¹⁴ oraz wydarzenia związane z ich promocją i udostępnianiem w trakcie jego święta – Industriady⁴¹⁵. Obiekty historyczne w kluczowych miejscach w mieście mogą stanowić jego wizytówkę, tak jak to jest w wypadku kompleksu Muzeum Śląskiego na terenie dawnej kopalni, który stanowi „bramę wjazdową do miasta”⁴¹⁶, oraz kolejno udostępnianych obiektów pokopalnianych w Zabrze⁴¹⁷. Szansą dla mało znanych turystycznie miejsc i obszarów może być wykorzystanie ich unikatowego dziedzictwa, np. militarnego w województwie podkarpackim⁴¹⁸ lub kolei wąskotorowej w różnych częściach kraju⁴¹⁹.

W kontekście obszarów wiejskich zwraca się uwagę na możliwość wykorzystania w działaniach promocyjnych ich dziedzictwa niematerialnego. Najczęściej podejmowane są przedsięwzięcia związane z dziedzictwem kulinarnym, które może podnieść rozpoznawalność niektórych obszarów⁴²⁰, zwłaszcza dzięki certyfikacji tradycyjnych produktów żywnościowych⁴²¹ oraz organizacji szlaków kulinarnych, będących dobrym pretekstem do głębszego poznania kultury wiejskiej poszczególnych regionów⁴²². Zauważa się też, iż produkcja tradycyjnej żywności dominująca w danym regionie może się stać wyróżnikiem strategii tożsamości regionu, a fakt ten jest coraz częściej dostrzegany przez polskie samorządy⁴²³. Lokalny sposób budowania

⁴⁰¹ A. Szajnowska-Wysocka, M. Sobala, *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, op. cit.

⁴⁰² A. Kołodziejczak, *Inicjatywy klastrowe jako narzędzie regionalnego rozwoju turystyki*, op. cit.

⁴⁰³ I. Górka, *Oblicza Podlasia. Promocja regionu*, „Ochrona Zabytków”, nr 1, 2005, s. 116–119.

⁴⁰⁴ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny. Przykład podkrakowskich Niepołomic*, op. cit.

⁴⁰⁵ A. Góral, *Dziedzictwo kulturowe jako zasób wspólny...*, op. cit.

⁴⁰⁶ K. Ziółkowska-Weiss, M. Popiel, *Rozwój turystyki dziedzictwa na wybranych przykładach w Polsce*, op. cit.

⁴⁰⁷ A. Chabiera, *Development of a small community...*, op. cit.

⁴⁰⁸ A. Niedziółka, *Zarządzanie strategiczne i marketingowe w turystyce kulturowej na obszarach wiejskich...*, op. cit.

⁴⁰⁹ M. Wójcik, *Regionalizm w rozwoju wiejskiej turystyki w Polsce*, op. cit.

⁴¹⁰ T. Domański, *Role of universities in city renovation...*, op. cit.

⁴¹¹ A. Kaczmarek, *Tereny przemysłowe...*, op. cit.; M. Hendel, M. Żemła, *Zmiana wizerunku województwa śląskiego pod wpływem rozwoju turystyki dziedzictwa przemysłowego*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 379, 2015, s. 269–277.

⁴¹² B. Smoła-Franke, *Inteligentne specjalizacje szansą rozwoju obszaru górnośląskiego...*, op. cit.

⁴¹³ M. Hendel, M. Żemła, *Zmiana wizerunku województwa śląskiego...*, op. cit.

⁴¹⁴ A. Kaczmarek, *Tereny przemysłowe...*, op. cit.; B. Smoła-Franke, *Inteligentne specjalizacje szansą rozwoju obszaru górnośląskiego...*, op. cit.

⁴¹⁵ A. Hajduga, A. Staszewska, *Industriada jako przykład zmiany wizerunku obszaru poprzez wykorzystanie unikalnych cech województwa śląskiego – studium przypadku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, nr 83, 2012, s. 391–399.

⁴¹⁶ A. Szajnowska-Wysocka, M. Sobala, *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, op. cit.

⁴¹⁷ A. Polko, *Zabrze miastem dziedzictwa kulturowego i turystyki przemysłowej*, op. cit.

⁴¹⁸ M. Buczek-Kowalik, K. Buczek, *Wykorzystanie dziedzictwa historycznego do kreowania produktów militarnej turystyki kulturowej...*, op. cit.

⁴¹⁹ M. Zajfert, *Ekonomiczne perspektywy funkcjonowania kolei wąskotorowych...*, op. cit.

⁴²⁰ D. Orłowski, M. Woźniczko, *Turystyka kulinarna na wiejskim rynku turystycznym*, op. cit.; A. Jęczyk, *Tradycyjne i regionalne produkty żywnościowe...*, op. cit.; A. Fabisiak, M. Jaworski, *Kuchnia polska...*, op. cit.

⁴²¹ A. Sieczko, *Tworzenie rynku produktów tradycyjnych i regionalnych*, op. cit.

⁴²² K. Plebańczyk, *Dziedzictwo kulinarne wykorzystane...*, op. cit.; D. Orłowski, M. Woźniczko, *Turystyka kulinarna na wiejskim rynku turystycznym*, op. cit.

⁴²³ A. Stanowicka, *Możliwości wykorzystania dziedzictwa kulturowego w kreowaniu wizerunku regionu*, op. cit.; A. Stanowicka, *Możliwości wykorzystania atrybutów rynku żywności...*, op. cit.

z wykorzystaniem miejscowego materiału budowlanego również może stanowić potencjał rozwoju marki turystycznej⁴²⁴.

Obszar ten nie jest jednak wolny od wyzwań. W wypadku szlaków kulturowych zdarza się brak jednolitych zasad, wytycznych, obowiązków związanych z utrzymaniem i dostępnością poszczególnych obiektów oraz jakości i zasad gospodarowania przestrzenią wokół nich, co zdiagnozowano w przypadku Szlaku Architektury Drewnianej w województwie małopolskim⁴²⁵. Wskazuje się również na niską świadomość społeczną istnienia kulinarnych szlaków kulturowych w Polsce, co wymaga zwiększenia działań promocyjnych⁴²⁶. Niekiedy unikatowe dziedzictwo kulturowe, które może się stać wizytówką regionu, wymaga interwencji władz publicznych, tak jak w wypadku dziedzictwa wąskotorowego transportu kolejowego⁴²⁷.

Szersza dyskusja toczy się wokół problematycznego, niechcianego dziedzictwa kulturowego, co wiąże się z trudnymi wyborami aspektów dziedzictwa lub postaci, którymi promować chce się dany obszar lub miasto. Przykładowo w Świdnicy odnosiła się ona do postaci niemieckiego pilota Manfreda von Richthofen, tzw. Czerwonego Barona. Wyniki badań ankietowych wśród mieszkańców wykazały wysoki poziom społecznej akceptacji wykorzystania jego osoby w celach promocyjnych⁴²⁸. Podobne problemy dotyczą dziedzictwa poradczeckiego dawnych garnizonów wojskowych w zachodniej Polsce, które mają pewien potencjał turystyczny⁴²⁹. Ich przestrzeń jest powoli oswojona przez lokalną społeczność. Proces ten współwystępuje z przemianą funkcjonalną zagospodarowania ich terenu, próbami ich likwidacji, w tym wymazania z przestrzeni symboliki związanej z okresem funkcjonowania garnizonów. Polityka zapomnienia przenika się z aktywnością mającą na celu zachowanie pamięci o historii tych miejsc.

⁴²⁴ M. Gorączko, A. Gorączko, *Potencjalne znaczenie tradycyjnego budownictwa wiejskiego w rozwoju gminy Uniejów*, op. cit.

⁴²⁵ Ł. Gaweł, *Zarządzanie marką a rynek usług kulturalnych – na przykładzie szlaku architektury drewnianej*, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 7, 2006, s. 123–128.

⁴²⁶ I. Ozimek, J. Szlachciuk, A. Dobkowska, N. Przeździecka-Czyżewska, *Promocja szlaków kulinarnych w Polsce w świetle badań ankietowych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 3(39), 2017, s. 65–75.

⁴²⁷ M. Zajfert, *Ekonomiczne perspektywy funkcjonowania kolei wąskotorowych...*, op. cit.

⁴²⁸ S.I. Osójca-Kozłowska, *Heritage unwanted and desired. The “Red Baron” as a tourist product of the town of Świdnica*, „Central and Eastern European Journal of Management and Economics”, 2017, t. 5, nr 4, s. 145–167.

⁴²⁹ A. Moniak, M. Suszczewicz, *Przestrzeń kulturowa i niechciane dziedzictwo garnizonów poradczeckich na pograniczu Polski i Niemiec*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, 2018, s. 40–53.

2.4. Dziedzictwo kulturowe a ochrona środowiska przyrodniczego

Stosunkowo rzadko w polskich studiach nad dziedzictwem kulturowym w kontekście rozwoju społeczno-ekonomicznego podejmowane są zagadnienia relacji dziedzictwa kulturowego ze środowiskiem przyrodniczym. W polskiej literaturze pojawiły się trzy główne wątki w tym zakresie:

- pozytywny wpływ ochrony dziedzictwa kulturowego na środowisko przyrodnicze, np.: zagospodarowanie zasobu dziedzictwa militarne w formie fortecznych parków kulturowych pozwala na jego racjonalne wykorzystanie, w tym również na ochronę wartości nie tylko kulturowych, ale także przyrodniczych jego otoczenia⁴³⁰; zmiana profilu funkcjonalnego dzielnic, zapoczątkowana inwestycjami w obiekty dziedzictwa i implementacją funkcji kulturalnej, doprowadziła do stopniowego spadku udziału w strukturze użytkowania gruntów funkcji uciążliwych dla środowiska⁴³¹; produkcja tradycyjnych wyrobów żywnościowych wymusza ochronę środowiska w skali lokalnej w celu zachowania wysokiej jakości wyrobu gotowego⁴³² oraz przyczynia się do zmniejszenia śladu węglowego w trakcie dystrybucji żywności dzięki wzrostowi ilości żywności produkowanej i konsumowanej lokalnie⁴³³;
- synergia między dziedzictwem kulturowym oraz instytucjami dziedzictwa a dziedzictwem przyrodniczym, np.: dziedzictwo kulturowe zlokalizowane w obrębie terenów chronionych przyrodniczo zwiększa ich atrakcyjność turystyczną, pozwalając na rozwijanie oferty parków narodowych⁴³⁴; instytucje dziedzictwa kulturowego, takie jak muzea, działając na rzecz ochrony i uwypuklenia dziedzictwa kulturowego, mogą zarazem wpływać na ochronę krajobrazu kulturowego i jakość zagospodarowania otoczenia (przykłady muzeów w Warszawie, Krakowie i Katowicach)⁴³⁵;

⁴³⁰ E. Stach, *Obszary poforteczne w Polsce...*, op. cit.

⁴³¹ D. Hołuj, *Rewitalizacja czy jedynie miejska polityka inwestycyjna...*, op. cit.

⁴³² A. Sieczko, *Tworzenie rynku produktów tradycyjnych i regionalnych*, op. cit.

⁴³³ A. Jęczmyk, *Tradycyjne i regionalne produkty żywnościowe...*, op. cit.

⁴³⁴ S. Graja-Zwolińska, A. Spychała, *Dziedzictwo kulturowe a turystyka w polskich parkach narodowych*, op. cit.

⁴³⁵ A. Czarnecka, *Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. Muzeum pod otwartym niebem i duch miejsca a idea muzeum rozszerzonego*,

- wpływ negatywnych zmian w środowisku przyrodniczym na dziedzictwo kulturowe, np.: zmiany klimatyczne i antropopresja stanowią czynniki negatywnie oddziałujące na zasób dziedzictwa kulturowego; w tym kontekście proponuje się sposoby ochrony dziedzictwa przed szkodliwymi dla niego zmianami w przyrodzie przez plany działania, plany zarządzania zasobem dziedzictwa, działania różnego szczebla instytucji publicznych⁴³⁶.

2.5. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w procesach rewitalizacji

Ze względu na potencjalne wielowymiarowe oddziaływanie społeczne i ekonomiczne materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego zagadnienie wykorzystania oraz roli dziedzictwa kulturowego stanowi nieodłączny wątek rozważań nad zarządzaniem procesami rewitalizacji i pozyskiwaniem środków na te cele. Jest to jeden z ważnych aspektów decydujących o powodzeniu tych procesów zarówno w obszarach miejskich⁴³⁷, jak i wiejskich⁴³⁸. Szczególna uwaga zwrócona jest na ponowne wykorzystanie i adaptację obiektów dziedzictwa połączone z wprowadzeniem do nich nowych funkcji⁴³⁹. W prak-

tyce wskazywano jednak, że szersza rola dziedzictwa akcentowana jest głównie na etapie diagnozy poprzedzającej podjęcie działań rewitalizacyjnych, a słabiej reprezentowana w realizowanych projektach, w których dominowały te o charakterze infrastrukturalnym, czyli odnowa i konserwacja zabytków⁴⁴⁰.

Najszerzej kwestię tę przeanalizowano w ramach kompleksowego projektu badawczego „Rewitalizacja miast polskich jako sposób zachowania dziedzictwa materialnego i duchowego oraz czynnik zrównoważonego rozwoju”⁴⁴¹. Stanowił on podstawę do prac koncepcyjnych dotyczących procesu rewitalizacji polskich miast. W jego ramach przeprowadzono diagnozę dotychczasowych doświadczeń w tym zakresie. Wskazano m.in. problemy współczesnego zagospodarowania dziedzictwa (kwestie zachowania zasobu, jego przebudowy, ingerencji powodujących przerwanie więzi i obyczajów kulturowych w obszarze, gentryfikację, kwestię wpisania się nowych obiektów w istniejący krajobraz kulturowy, różny odbiór działań rewitalizacyjnych przez poszczególne grupy docelowe – turystów, władze lokalne, mieszkańców). Zwrócono również uwagę na zaniedbania w zakresie monitorowania skutków działań rewitalizacyjnych. Za jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy uznano brak dobrego systemu sprawozdawczości i statystyki, który pozwalałby na wieloaspektową ocenę skutków działań rewitalizacyjnych. Omawiając polskie doświadczenia w zakresie rewitalizacji, autorzy projektu zauważyli, że dominujące cele procesu związane z dziedzictwem kulturowym nakazują jego bezwzględne zachowanie. Uznano, że cel ten powinien zostać przemyślany, szczególnie w kontekście zasad zrównoważonego rozwoju. Analiza zasobu dziedzictwa kulturowego powinna poszukiwać jego wartości i znaczeń, a nie opierać się na samej ocenie jego formy, ponieważ dla dziedziczących to właśnie te wartości identyfikują dziedzictwo. Stąd wniosek, iż celem rewitalizacji nie powinno być samo zachowanie dziedzictwa, ale jego efektywne wykorzystanie przez społeczeństwo. Zaznaczano także, że zasób dziedzictwa kulturowego

[w:] K. Barańska, M. Murzyn-Kupisz, J. Świąch (red.), *Muzea na wolnym powietrzu: antycypacje*, op. cit., s. 123–133; M. Żołnierczuk, *Uwarunkowania planowania przestrzeni wokół muzeum na wolnym powietrzu*, [w:] K. Barańska, M. Murzyn-Kupisz, J. Świąch (red.), *Muzea na wolnym powietrzu: antycypacje*, op. cit., s. 135–151; K. Jagodzińska, M. Tutak, *Responsibility of museums towards landscape: Discussion based on case studies from Katowice, Kraków, and Warsaw*, „Prace Etnograficzne”, t. 48, nr 2, 2020, s. 141–158.

⁴³⁶ E. Świnarska, *Ochrona dóbr kultury przed zagrożeniami środowiskowymi w kontekście zarządzania bezpieczeństwem ekologicznym*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zarządzanie”, t. 44, nr 4, 2017, s. 171–185.

⁴³⁷ M. Murzyn-Kupisz, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, op. cit.; A. Pudełko, *Dziedzictwo kulturowe a rewitalizacja obszarów miejskich*, [w:] Ł. Gawęł, W. Pokojka, A. Pudełko (red.), *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, Attyka, Kraków 2016, s. 229–259; T. Domański, *Role of universities in city renovation...*, op. cit.; E. Tomczyk, *Miejsce i rola kultury oraz dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji na Mazowszu*, op. cit.

⁴³⁸ G. Kwiatkowski, *Realizacja działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich...*, op. cit.

⁴³⁹ Z.E. Niemczewska, *The European Union funds in the implementation of the concept of sustainable development in the context of financing projects related to the re-use of Europe's cultural heritage*, „European Journal of Service Management”, t. 27(2), nr 3, 2018, s. 307–313; F. Moterski,

Rewitalizacja obiektów przemysłowych, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica”, nr 261, 2011, s. 319–338.

⁴⁴⁰ E. Tomczyk, *Miejsce i rola kultury oraz dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji na Mazowszu*, op. cit.

⁴⁴¹ Projekt realizowały: Instytut Rozwoju Miast, Szkoła Główna Handlowa, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Stowarzyszenie Forum Rewitalizacji. Kierownik projektu – dr hab. arch. Z. Ziobrowski, prof. IRM; koordynator projektu – dr W. Jarczewski.

należy traktować jako sumę wartości, a nie sumę ograniczeń⁴⁴². Kolejnym istotnym wnioskiem dotyczącym działań rewitalizacyjnych jest konieczność zmiany podejścia do systemu oceny oddziaływania projektów rewitalizacyjnych. Autorzy podkreślili, że system ten musi mieć charakter kompleksowy, mierzyć rezultaty bezpośrednie i pośrednie oraz uwzględniać możliwości wystąpienia zjawisk katalitycznych na sąsiednich obszarach. W systemie monitoringu należy prowadzić badania wpływu w odstępach kilkuletnich. Podobne wnioski dotyczące konieczności analiz zarówno ilościowych, jak i jakościowych, odnoszących się do różnych wymiarów oddziaływania przedsięwzięć związanych z dziedzictwem kulturowym, wysunęli autorzy raportu o oddziaływaniu inwestycji w kulturę i turystykę w województwie śląskim⁴⁴³.

Podczas realizacji projektu na temat rewitalizacji polskich miast stworzono także zasady przygotowania i przeprowadzenia audytu miejskiego jako narzędzia właściwego do wskazania zróżnicowania wewnątrzmięjskich terenów mieszkaniowych, w tym obszarów historycznie cennych. Audyt miejski podzielono na podsystemy: społeczno-gospodarczy oraz urbanistyczny (przestrzenny, obejmujący również zasoby materialnego dziedzictwa kulturowego). Zaznaczono, że wartość zabytkowa i ranga historyczna obiektów, zespołów i obszarów uznanych za dziedzictwo kulturowe oraz stopień ich degradacji należą do ważnych czynników determinujących kierunki rozwoju miasta. Dziedzictwo kulturowe wskazano jako częsty punkt odniesienia, decydujący o podejmowaniu różnego rodzaju interwencji w terenie. Uznano, że odpowiedzialne gospodarowanie zasobem historycznym pozwala podnieść atrakcyjność krajobrazu miejskiego, akcentuje różnorodność przestrzeni miejskiej oraz ciągłość historyczną, zwiększa także atrakcyjność turystyczną miasta. Autorzy opracowania podają propozycje wskaźników monitorowania przebiegu rewitalizacji, dzieląc je na trzy podgrupy⁴⁴⁴: produktu (odnoszące się do przedsięwzięć, mierzone w jednostkach rzeczowych lub monetarnych, w podgrupie tej wydzielono zespoły wskaźników dotyczące zmian w użytkowaniu terenów, obiektów i przestrzeni zajętych pod poszczególne funkcje miejskie oraz wskaźniki dotyczące społeczeństwa), re-

zultatu (bezpośrednie efekty programu rewitalizacji) i oddziaływania (skutki programu wykraczające poza efekty uzyskane w rewitalizowanym obszarze).

Częstym kontekstem prac empirycznych jest kwestia ponownego zagospodarowania obiektów i części miasta, które straciły dotychczasowe funkcje, dzięki czemu stają się one przestrzeniami odzyskanymi dla użytkowników miasta. Omówienie wykorzystania kultury i dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji, w szczególności sukcesów, problemów i wyzwań w tym zakresie, przedstawiono na przykładzie najbardziej znanych w Polsce przykładów: Manufaktura w Łodzi, Stocznia Gdańska, Wyspa Młyńska w Bydgoszczy, Zabłocie, Strefa Kultury w Katowicach⁴⁴⁵. Na Górnym Śląsku dotyczy to obiektów popalnianych oraz innych obiektów i kompleksów przemysłowych, niekiedy rozproszonych w strukturze tkanki miejskiej⁴⁴⁶. W innych miastach obejmuje ich ściśle historyczne centra, np. w Bydgoszczy, gdzie w śródmieściu, a w szczególności na Wyspie Młyńskiej, dąży się do poprawy estetyki przestrzeni i ponownego wykorzystania lokali użytkowych z ukierunkowaniem na nowe funkcje, m.in. na sektor kreatywny, usługi edukacyjne, przemysły czasu wolnego⁴⁴⁷.

W kontekście działań rewitalizacyjnych wskazuje się również, że inwestycje w obiekty dziedzictwa przyczyniają się do poprawy jakości ich otoczenia, a w konsekwencji do tworzenia przestrzeni przyjaznych do przebywania i odpoczynku. Dostrzeżono to m.in. w staromiejskiej części Mysłowic⁴⁴⁸ oraz w śródmieściu Łodzi⁴⁴⁹. Kwestie te istotne są również w ośrodkach o wyspecjalizowanych funkcjach, np. w miejscowościach uzdrowiskowych, w których istotną rolę w procesach rewitalizacji odgrywają takie elementy ich krajobrazu kulturowego, jak historyczna infrastruktura uzdrowiskowa oraz parki zdrojowe⁴⁵⁰.

⁴⁴⁵ K. Jagodzińska, *Rewitalizacyjna funkcja kultury i dziedzictwa kulturowego*, [w:] J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla (red), *Kultura a rozwój*, NCK, Warszawa 2013, s. 265–285.

⁴⁴⁶ A. Szajnowska-Wysocka, M. Sobala, *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, op. cit.

⁴⁴⁷ A. Rembowicz-Dziekiowska, *Stare Miasto i centrum Bydgoszczy – poprawa atrakcyjności obszaru*, op. cit.

⁴⁴⁸ W. Dragan, *Audyt miejski w procesie rewitalizacji dzielnic staromiejskich (na przykładzie Mysłowic)*, „Studia Miejskie”, t. 17, 2015, s. 119–132.

⁴⁴⁹ M. Lamprecht, *Ewolucja kwartałów śródmiejskich Łodzi w kontekście kurczenia się miasta...*, op. cit.

⁴⁵⁰ S. Bernat, *Rewitalizacja jako czynnik zwiększenia atrakcyjności turystycznej miast uzdrowiskowych*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, 2020, s. 95–115.

⁴⁴² Z. Ziobrowski, W. Jarczewski (red.), *Rewitalizacja miast polskich – diagnoza*, op. cit.

⁴⁴³ M. Murzyn-Kupisz, K. Gwosdz (red.), *Analiza wpływu inwestycji w infrastrukturę kultury i turystyki...*, op. cit.

⁴⁴⁴ W. Jarczewski, J. Jeżak, P. Cholewiński, Z. Ziobrowski, *Rewitalizacja miast polskich*, t. 11, op. cit.

Tym samym dwie wspomniane kwestie wprowadzania nowych funkcji w obiektach dziedzictwa oraz ich wpływ na otoczenie znajdują odzwierciedlenie w dyskusji o jeszcze jednym wątku relacji między ochroną dziedzictwa kulturowego a przebiegiem procesów rewitalizacji, a mianowicie wpływu na rynek nieruchomości. Zagospodarowanie opuszczonych historycznych obiektów generuje często zainteresowanie inwestowaniem w sąsiednie nieruchomości. Taką sytuację odnotowano na krakowskim Zabłociu, gdzie po adaptacji obiektów dziedzictwa (m.in. ulokowaniu dwóch muzeów w zespole dawnej Fabryki Telpod znanej szerzej jako Fabryka Schindlera, loftów w Młynie Ziarno) zaobserwowano napływ inwestorów rynku mieszkaniowego i nowych mieszkańców do tego przemysłowego obszaru⁴⁵¹. W Łęczycy po przeprowadzeniu publicznych inwestycji w infrastrukturę i zabiegów estetyzujących przestrzeń Starego Miasta stwierdzono wzrost zainteresowania zakupem kamienicy na tym obszarze i ich remontami oraz budową nowych obiektów w formie zabudowy plombowej nie tylko w centrum, ale także w jego otoczeniu⁴⁵². Wskazuje się również, że ponowne użytkowanie nieużywanych wcześniej obiektów pozwala lepiej wykorzystać potencjał istniejącej infrastruktury, w powiązaniu z obecną i powstającą zabudową mieszkaniową i biurową⁴⁵³.

Konsekwentnie wiele opracowań empirycznych wskazuje na wielowymiarowość wykorzystania i oddziaływania dziedzictwa kulturowego w procesach rewitalizacji. Przykładowo w wypadku tego rodzaju działań podejmowanych na Starym Mieście w Zamościu, mimo że wpłynęły one głównie na jego atrakcyjność turystyczno-rekreacyjną, widoczne są też inne sfery oddziaływania: na działalność gospodarczą lokalnych przedsiębiorców, powstawanie nowych miejsc pracy, utrwalenie wizerunku miasta, wzmacnianie więzi społecznych i tożsamości kulturowej⁴⁵⁴. Na krakowskim Kazimierzu również zwracano uwagę na rolę materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w szczególności dziedzictwa kultury żydowskiej na rewitalizacyjne przekształcenia tej dzielnicy. W tym wypadku wskazano następujące jego funkcje: wykorzystania w tworze-

niu oferty kulturalnej, rekreacyjnej i rozrywkowej dzielnicy, kształtowania jej wizerunku, przyciągania zewnętrznych środków finansowych i nowych działalności, przyciągania artystów, turystów oraz mieszkańców innych dzielnic⁴⁵⁵.

Kontekst wielowymiarowości wykorzystania dziedzictwa w rewitalizacji prowadzi autorów do podkreślenia potrzeby współdziałania wielu podmiotów w tym procesie. Może to polegać na zwracaniu uwagi na potrzebę tworzenia inicjatyw zwiększających rozpoznawalność dziedzictwa kulturowego jako wspólnego przedsięwzięcia różnych interesariuszy w przeciwieństwie do działań podejmowanych indywidualnie, często o konkurencyjnym charakterze. Przykładem takiego działania może być Szlak Zabytków Techniki Województwa Śląskiego⁴⁵⁶. Na podstawie analizy społeczno-ekonomicznego znaczenia zasobów dziedzictwa architektonicznego łódzkich uczelni wyższych stwierdzono, że niezbędna jest zarówno współpraca międzyinstytucjonalna prowadząca do tworzenia nowych, hybrydowych przestrzeni w mieście, łączących funkcje kulturalne, naukowe i przedsiębiorczość, jak i współpraca międzysektorowa, pozwalająca na realizację celów rewitalizacyjnych, strategii zrównoważonego rozwoju miasta oraz podnoszenie jakości życia mieszkańców i studentów⁴⁵⁷.

W tym kontekście nowszym tematem badań jest też wspomniana już kwestia angażowania się instytucji dziedzictwa (przede wszystkim muzeów) w działania na rzecz zachowania i uwypuklenia wartości krajobrazu kulturowego, w tym planowanie przestrzenne otoczenia. Przykładem mogą być przedsięwzięcia podejmowane przez Muzeum Krakowa, Muzeum Śląskie czy Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie⁴⁵⁸.

⁴⁵¹ M. Przybyła, *Rewitalizacja przemysłowego obszaru Zabłocie*, op. cit.

⁴⁵² S. Kozłowski, M. Borowska, *Rewitalizacja historycznego centrum Łęczycy*, op. cit.

⁴⁵³ A. Szajnowska-Wysocka, M. Sobala, *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, op. cit.; A. Rembowicz-Dziekiowska, *Stare Miasto i centrum Bydgoszczy – poprawa atrakcyjności obszaru*, op. cit.; D. Hołuj, *Rewitalizacja czy jedynie miejska polityka inwestycyjna?...*, op. cit.

⁴⁵⁴ A. Stefanowska, K. Malec, *Wpływ rewitalizacji na atrakcyjność turystyczno-rekreacyjną obszaru na przykładzie Zamościa*, op. cit.

⁴⁵⁵ M. Murzyn, *Kazimierz...*, op. cit.

⁴⁵⁶ B. Smółka-Franke, *Urban revitalization as a strategy for creating a regional product*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie”, z. 139, 2019, s. 541–550.

⁴⁵⁷ T. Domański, *Role of universities...*, op. cit.

⁴⁵⁸ M. Murzyn-Kupisz, D. Hołuj, J. Działek, K. Gorczyca, *Museums and local governments in Poland...*, op. cit.; A. Czarnecka, *Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie...*, op. cit.; M. Żołnierczuk, *Uwarunkowania planowania przestrzeni wokół muzeum na wolnym powietrzu*, op. cit.; K. Jagodzińska, M. Tutak, *Responsibility of museums towards landscape...*, op. cit.; K. Jagodzińska, *Museums as landscape activists*, „Museology and Cultural Heritage”, nr 2 (9), 2021, s. 5–26.

2.6. Inne powiązane zagadnienia

2.6.1. Postawy społeczne wobec zabytków

W obszarze zainteresowań badaczy w Polsce są również studia nad postawami społecznymi wobec zabytków, w szczególności kwestie przypisywanych im przez społeczeństwo wartości oraz skłonności do ponoszenia wydatków na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego. Badania te prowadzone były na różnych grupach respondentów: od przekrojowych na reprezentatywnej próbie społeczeństwa polskiego⁴⁵⁹, poprzez opracowania dotyczące wybranych grup społecznych⁴⁶⁰, po studia przypadku odwiedzających i społeczności związanych z konkretnymi obiektami⁴⁶¹.

Badanie zrealizowane techniką wywiadu kwestionariuszowego na reprezentatywnej próbie dorosłych Polaków dotyczyło takich zagadnień, jak postawy społeczeństwa polskiego wobec zabytkowych budynków, ich obecności w świadomości Polaków, postrzegane utożsamianie się z nimi, korzystania z nich oraz działania na ich rzecz. Wyniki ankiet pokazały, że wśród obiektów zabytkowych najbardziej kojarzonych z tą kategorią Polacy wymieniali zamki oraz obiekty sakralne. W świetle badania ankietowego większość respondentów miała pozytywny stosunek emocjonalny do zabytkowych budynków i wyrażała aprobatę dla działań na rzecz ich ochrony oraz sprzeciw wobec ich niszczenia. Trzy czwarte z przebadanych osób podjęło w roku poprzedzającym badanie działania wskazujące na zainteresowanie się zabytkowymi obiektami, np. 55,8% zwiedzało zabytkowy budynek, 54,6% czytało o zabytkowym budynku w internecie, książce lub innej publikacji, a 55,1% przekazało informacje o zabytkowym budynku rodzinie, znajomym lub innym

odbiorcom. Odsetek osób angażujących się w bardziej aktywny sposób na rzecz zabytkowych obiektów był jednak dużo niższy i wyniósł zaledwie 16,9%. Spośród respondentów 13,1% deklaroowało przekazanie pieniędzy na rzecz zabytkowego budynku, 4,1% nieodpłatną pracę na rzecz zabytku a 3,9% działalność w organizacji społecznej zajmującej się zabytkami⁴⁶².

Przekrojowe badanie stosunku Polaków do dziedzictwa kulturowego przeprowadził również Narodowy Instytut Dziedzictwa⁴⁶³. Skupiono się w nim na takich kwestiach, jak znaczenie dziedzictwa i wartości mu przypisywane, zainteresowanie nim i udział w jego ochronie, a także poczucie odpowiedzialności za niego i chęćłożenia na jego utrzymanie. W tym badaniu dowiedziano, że niespełna połowa (46,9%) mieszkańców Polski wykazywała zainteresowanie lokalnym dziedzictwem kulturowym, a jedynie niemal co czwarty (22,3%) podejmował działania na jego rzecz w 12 miesiącach poprzedzających badanie. Potwierdzono poparcie społeczne dla wydatkowania funduszy publicznych na ochronę dziedzictwa. Duża część (więcej niż 2/3 badanych) zgodziłaby się przekazać 1% podatku na rzecz ochrony lokalnego dziedzictwa kulturowego. Inne formy wsparcia finansowego (jednorazowa donacja, dodatkowy podatek) cieszyły się jednakże mniejszą popularnością. Duża część respondentów stwierdziła również (od 30 do 50% w zależności od zabytku), że wstęp do najważniejszych obiektów dziedzictwa powinien być nieodpłatny.

W ramach studium postaw warszawskiej młodzieży licealnej wobec zabytków, ich funkcji, pożądaných sposobów zagospodarowania i roli społecznej przeprowadzono ankietę audytoryjną wśród 1198 uczniów z 17 losowo wytypowanych liceów ogólnokształcących o różnym prestiżu i z różnych dzielnic stolicy. W świetle tych badań obiekty zabytkowe były zauważane przez młodych ludzi, lecz postrzegane głównie z perspektywy ich przydatności dla turystów jako „wyspy” wyłączone z życia codziennego. Dostrzegali oni przede wszystkim obiekty najbardziej spektakularne, stanowiące atrakcje turystyczne, rzadziej lokalne zabytki w najbliższym otoczeniu. Wykazano duże przyzwolenie społeczne na przekształcenia, w tym rekonstrukcję zabytków. Stwierdzono jednocześnie, że społeczne poglądy na takie kwestie jak autentyczność zabytków były odmienne od propozycji i doktryn konserwatorskich⁴⁶⁴.

⁴⁵⁹ K. Obłąkowska-Kubiak, *Znajomość, zachowania i emocje wobec zabytkowych budynków...*, op. cit.; A. Koziół, *Possibilities to unlock the heritage potential...*, op. cit.

⁴⁶⁰ Z. Kobyliński, A. Paczuska, *Poglądy młodzieży liceów warszawskich...*, op. cit.; A. Chabiera, *People – heritage – space: Heritage potential in the eyes of towns residents*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 1(45), 2019, s. 47–57.

⁴⁶¹ A. Chabiera, *Development of a small community...*, op. cit.; M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Wartościowanie muzeów przez potencjalnych i rzeczywistych odwiedzających...*, op. cit.; A. Fiń, K. Jagodzińska, J. Sannetra-Szeliga, *Społeczno-ekonomiczny wpływ dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.; D. Hołuj, *Podejście partycypacyjne w kształtowaniu przestrzeni centralnych miast. Przykład osiedla domków fińskich w Warszawie*, „Studia Miejskie”, nr 28, 2017, s. 99–119.

⁴⁶² K. Obłąkowska-Kubiak, *Znajomość, zachowania i emocje wobec zabytkowych budynków...*, op. cit.

⁴⁶³ A. Koziół, *Possibilities to unlock the heritage potential...*, op. cit.

⁴⁶⁴ Z. Kobyliński, A. Paczuska, *Poglądy młodzieży liceów warszawskich...*, op. cit.

W badaniach przedstawiciele lokalnych grup działania dziedzictwo kulturowe często definiowane było jako ważny zasób rozwojowy. Wskazywano, że najistotniejsze elementy lokalnego dziedzictwa to: zabytki nieruchome, rzemiosło i rękodzieło, parki, tradycje kulinarne, cmentarze i miejsca historyczne. Projekty realizowane przez lokalne grupy działania dotyczyły głównie zachowania dziedzictwa dla następnych pokoleń, aktywizacji mieszkańców, wzmacnianiu tożsamości lokalnej, jakości życia i więzi społecznych, a także rozwoju turystyki. Zaobserwowano rozdział między deklarowaną wartością i ważnością zasobu dziedzictwa kulturowego a faktycznymi działaniami związanymi z jego zagospodarowaniem, również na cele komercyjne⁴⁶⁵.

W studiach przypadku wybranych obiektów dziedzictwa skupiano się na takich aspektach postaw społecznych, jak:

- wartości przypisywane zabytkowym zespołom pałacowym w Łańcucie i Pszczynie oraz skłonność do łożenia na nie w formie opłat za bilety wstępu i opłat podatkowych na rzecz muzeów wśród mieszkańców gmin i regionów, w których zespoły te są zlokalizowane oraz turystów odwiedzających oba zespoły⁴⁶⁶;
- postawy wobec dziedzictwa kulturowego wśród przedsiębiorców kreatywnych i artystów działających w skupisku OFF Piotrkowska w poprzemysłowej części Łodzi⁴⁶⁷;
- przebieg procesu walki mieszkańców i organizacji społecznych o zachowanie historycznej zabudowy osiedla domków fińskich na warszawskim Jazdowie⁴⁶⁸;
- proces rosnącej akceptacji dotychczas odrzucanego dziedzictwa związany z nadaniem nowej funkcji dawnej prawosławnej cerkwi w Krupcu, dzięki czemu została ona po okresie opuszczenia włączona do codziennego życia miejscowej społeczności i stała się elementem budowania tożsamości lokalnej⁴⁶⁹.

⁴⁶⁵ A. Chabiera, *People – heritage – space...*, op. cit.

⁴⁶⁶ M. Murzyn-Kupisz, J. Działek, *Wartościowanie muzeów przez potencjalnych i rzeczywistych odwiedzających...*, op. cit.

⁴⁶⁷ A. Fiń, K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga, *Społeczno-ekonomiczny wpływ dziedzictwa kulturowego. Diagnoza...*, op. cit.; A. Fiń, K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga, *Przemysły kreatywne i potencjał dziedzictwa. Przypadek OFF Piotrkowskiej...*, op. cit.

⁴⁶⁸ D. Hołuj, *Podjęcie partycypacyjne w kształtowaniu przestrzeni centralnych miasta...*, op. cit.

⁴⁶⁹ A. Chabiera, *Development of a small community...*, op. cit.

2.6.2. Interpretacja dziedzictwa kulturowego

Rośnie także zainteresowanie polskich badaczy interpretacją dziedzictwa kulturowego i podejściami do konstruowania narracji o dziedzictwie, która często przesądza o kształtowaniu postaw społecznych oraz efektywności budzenia zainteresowania ofertą turystyczną poszczególnych miejsc dziedzictwa, zwłaszcza w ramach turystyki kulturowej. Dobrym odzwierciedleniem tego trendu jest specjalny numer czasopisma „Turystyka Kulturowa” wydany w 2020 r., poświęcony w całości temu zagadnieniu (nr 3)⁴⁷⁰, poprzedzony cyklem tekstów na temat interpretacji dziedzictwa autorstwa Armina Mikosa von Rohrscheidta. Cykl ten obejmował artykuły prezentujące: historyczny zarys problematyki (dziedzictwo jako przedmiot interpretacji w przekazie kierowanym do turystów, analiza historycznych kontekstów oraz kulturowych i społecznych uwarunkowań tych interpretacji, problematyka białych plam w przekazie, celowe lub nieuświadomione akcentowanie lub umniejszanie znaczenia dziedzictwa⁴⁷¹), typologię interpretowanych zasobów⁴⁷², podmioty dokonujące interpretacji⁴⁷³, metody, techniki i narzędzia interpretacji⁴⁷⁴ oraz uwarunkowania i czynniki konieczne do uwzględnienia przy tworzeniu oferty turystycznej opartej na interpretacji dziedzictwa⁴⁷⁵.

We wspomnianym numerze tematycznym znalazły się różnorodne opracowania koncepcyjne, przeglądy literatury, omówienia rezultatów badań empirycznych oraz dyskusji naukowej wokół tematu:

- przedstawiono główne wątki i obszary problemowe badań naukowych nad zagadnieniami interpretacji dziedzictwa. Wskazano siedem głównych kierunków rozwoju interpre-

⁴⁷⁰ Artykuł wprowadzający do numeru specjalnego: B. Małolepszy, M. Kępski, *Interpretacja dziedzictwa a turystyka kulturowa...*, op. cit.

⁴⁷¹ A. Mikos von Rohrscheidt, *Zarys dziejów interpretacji dziedzictwa w turystyce...*, op. cit.

⁴⁷² A. Mikos von Rohrscheidt, *Przedmiot interpretacji dziedzictwa we współczesnej turystyce kulturowej...*, op. cit.

⁴⁷³ A. Mikos von Rohrscheidt, *Organizacje zarządzające turystyczną interpretacją dziedzictwa...*, op. cit.

⁴⁷⁴ A. Mikos von Rohrscheidt, *Interpretacja dziedzictwa we współczesnej turystyce kulturowej...*, op. cit.

⁴⁷⁵ A. Mikos von Rohrscheidt, *Konteksty i uwarunkowania zarządzania interpretacją dziedzictwa...*, op. cit.

tacji dziedzictwa (doświadczenia, ko-kreację, konstruktywizm, publiczny dyskurs, AR i VR, kreatywność i interpretację dziedzictwa cyfrowego) oraz kierunki dalszych badań w tym temacie (m.in. interpretacja dziedzictwa w kontekście: znaczenie różnic międzypokoleniowych w percepcji i efektywności interpretacji oraz wzrostu zróżnicowania społecznego i kulturowego Polski i Europy, wirtualizacji i elektronizacji oferty turystycznej, efektywności finansowej tych działań)⁴⁷⁶.

- poddano analizie możliwości i ograniczenia wykorzystania nekropolii wojennych do tworzenia oferty turystycznej z uwzględnieniem zasad interpretacji dziedzictwa Tildena. Zwrócono uwagę na konieczność połączenia działań związanych z wykorzystaniem dziedzictwa z kompleksowymi programami jego ochrony. Autor podkreśla, że zastosowanie zasad interpretacji dziedzictwa w wypadku tego zasobu może się przyczynić do nadania mu nowych znaczeń/prześlań o charakterze uniwersalnym. Byłoby to alternatywą dla płytkiego „dark tourismu” i jednostronnej narracji podkreślającej aspekty martyrologiczne⁴⁷⁷.
- wskazano na rozwój opracowań typu selektywnego, alternatywnego jako alternatywy do głównej narracji, dedykowanej osobom odwiedzającym dany obiekt po raz pierwszy (na przykładzie Bramy Poznania). Zaakcentowano rolę oprowadzania tematycznego, dostosowanego do potrzeb różnych odbiorców (np. zgłębianie znaczeń ukrytych w otoczeniu, wzbudzanie refleksji nad wartościami uniwersalnymi i wartościami dziedzictwa, kształtowanie własnej tożsamości, inspiracja życiowa, tworzenie emocjonalnego stosunku do zasobu)⁴⁷⁸.

⁴⁷⁶ M. Nowacki, *Interpretacja dziedzictwa w XXI wieku...*, op. cit.

⁴⁷⁷ A. Trojanowski, *Możliwości turystycznego wykorzystania nekropolii wojennych...*, op. cit.

⁴⁷⁸ D. Barbarzak, *Zupełnie nowa – ta sama opowieść...*, op. cit.

- wskazano na możliwości interpretacji pocysterskiego zespołu klasztorowego w Lubiążu zgodnie z zasadami Tildena⁴⁷⁹.
- opublikowano wyniki dyskusji na temat zasad interpretacji dziedzictwa i tego, czy odpowiada ona potrzebom współczesnej turystyki kulturowej zrealizowanej w ramach Gnieźnieńskiego Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej.⁴⁸⁰ W świetle debaty sformułowano uwagi i wnioski dotyczące interpretacji dziedzictwa w Polsce. Wiele instytucji w Polsce nie docenia roli i siły opowieści, metafory, mitu, narracji. Do tego, aby ją dostrzec i realizować, potrzebne są odpowiednie kwalifikacje i zauważanie potrzeb zmiany w opowiadaniu o historii i dziedzictwie, odejście od starych nawyków w przekazywaniu wiedzy (gdzie przekazywane są jedynie obiektywne fakty, daty, wydarzenia). Kluczowe znaczenie dla interpretacji mają instytucje zarządzające dziedzictwem. Muszą one chcieć podjąć wyzwanie tworzenia wciągającej, zrozumiałej dla odbiorcy narracji, która spowoduje, że stanie się on bardziej świadomy, wrażliwy, odpowiedzialny, a co w konsekwencji ma szansę przełożyć się na wykształcenie społecznych postaw, takich jak wewnętrzna potrzeba ochrony dziedzictwa. Odpowiednia narracja może się przyczynić do zainteresowania przeszłością turystów, a także lokalnych społeczności. Wytworzenie emocjonalnego stosunku do dziedzictwa może być też sposobem na zmniejszenie lokalnych obaw i negatywnych emocji względem ograniczeń w użytkowaniu przestrzeni historycznych, np. w obrębie parków kulturowych (wprowadzenie tego rozwiązania miałyby szansę być bardziej akceptowane społecznie).

⁴⁷⁹ M. Wyrzykowska, *Koncepcja rewitalizacji i aktywizacji turystycznej pocysterskiego zespołu...*, op. cit.

⁴⁸⁰ B. Małolepszy, M. Kępski, *Zasady interpretacji dziedzictwa a potrzeby współczesnej turystyki kulturowej...*, op. cit.

Dane i opracowania mogące posłużyć do analiz społeczno- -ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego w Polsce

3.1.

Opracowania i dane gromadzone przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego

3.1.1.

Potencjał dziedzictwa kulturowego w ogólnych dokumentach strategicznych na poziomie państwa

Nawiązania do społeczno-ekonomicznego potencjału kultury i dziedzictwa kulturowego pojawiały się w ostatnich dwóch dekadach, szczególnie po 2004 r., coraz częściej w najważniejszych dokumentach strategicznych na poziomie państwa dotyczących szeroko rozumianego rozwoju, zarówno o charakterze ogólnym, jak i dotyczących określonych wymiarów i wyzwań rozwojowych (kapitał społeczny) oraz poświęconych polityce kulturalnej jako takiej⁴⁸¹. Przykładem może być najnowszy dokument tego typu przyjęty przez Radę Ministrów w lutym 2017 r. – *Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)*⁴⁸². Znajduje się w nim wiele odwołań do możliwości wykorzystania dziedzictwa kulturowego (lokalnego, narodowego) do budowania tożsamości, budowania kapitału społecznego, jako inspiracji dla kreatywności i innowacyjności, miejsc spotkań itp.⁴⁸³. W dokumencie tym

⁴⁸¹ Por. m.in. informacje o związkach *Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014–2017* z dokumentami strategicznymi w skali państwa. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014–2017*, „Ochrona Zabytków”, dodatek specjalny, Warszawa 2014, s. 47–51.

⁴⁸² *Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)*, op. cit.

⁴⁸³ Ibidem, s. 57, 142–143, 192, 247, 287–288.

stwierdzono także, iż w zakresie ochrony krajobrazu (przyrodniczego i kulturowego):

Podstawą jest zbudowanie bazy informacyjnej, umożliwiającej identyfikację i ustalenie norm zarządzania krajobrazami cennymi ze względu na wartości przyrodnicze czy dziedzictwo kulturowe, elementami i strukturami przestrzennymi obszarów przemysłowych, zurbanizowanych, mniej eksponowanymi krajobrazami, decydującymi o jakości życia społeczności lokalnych, a często także o możliwościach i kierunkach rozwoju lokalnego⁴⁸⁴.

Wątek ten był również wyraźnie obecny we wcześniejszych strategiach. W *Strategii Rozwoju Kraju 2020* z 2012 r. stwierdzono np.:

Wspierany będzie rozwój infrastruktury społecznej – w tym infrastruktury kulturalnej – oraz działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, co stanowi ważny czynnik rozwoju i podnoszenia atrakcyjności miast, a także wpływa na budowanie silnej pozycji konkurencyjnej ośrodków miejskich⁴⁸⁵.

Jednocześnie w strategii podkreślono, iż wydatki na kulturę i usługi kulturalne zalicza się do tzw. wydatków prorozwojowych. Wiele odwołań do więziotwórczej, tożsamościowej, wzmacniającej kreatywność i innowacyjność roli kultury i dziedzictwa kulturowego znalazło się w narodowej *Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020* opracowanej przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W strategii tej dziedzictwo kulturowe widziane jest jako:

zasób umożliwiający budowanie i utrwalanie wspólnej tożsamości, a także rozwijanie potencjału kreatywnego

⁴⁸⁴ Ibidem, s. 348.

⁴⁸⁵ *Strategia Rozwoju Kraju 2020: aktywne społeczeństwo, konkurencyjna gospodarka, sprawne państwo*, s. 124, załącznik do *Uchwały Rady Ministrów nr 157 z dn. 25 września 2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kraju 2020*, Monitor Polski z dn. 22 listopada 2012 r. poz. 882. Por. też: M. Boni (red.), *Polska 2030. Wyzwania rozwojowe*, KPRM, Warszawa 2009.

– jest kluczowym elementem potencjału kulturowego (...). Istotna rola dziedzictwa kulturowego polega także na jego przyczynianiu się do promocji Polski w kraju i za granicą⁴⁸⁶.

W części diagnostycznej *Strategii* posłużono się m.in. danymi dotyczącymi liczby zabytków oraz struktury własnościowej obiektów zabytkowych, a także zasygnalizowano istotność badań relacji pomiędzy gęstością dziedzictwa materialnego a dostępnością multimodalną (za pomocą różnych środków transportu).

Tę zmianę w postrzeganiu kultury i jej roli we współczesnym życiu społeczno-gospodarczym obrazują również dokumenty strategiczne i raporty skupione bezpośrednio na kulturze. W *Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2013* powstającej w kontekście przygotowań Polski do wejścia do Unii Europejskiej wyrażono to bardzo wyraźnie, określając kulturę „jako istotny czynnik rozwoju ekonomicznego” w zakresie atrakcyjności dla nowych mieszkańców i inwestorów, rozwoju turystyki, rynku pracy, dochodów i generowania efektów mnożnikowych, rozwoju przemysłów kulturowych, rozwoju funkcji metropolitalnych miast⁴⁸⁷. Jednocześnie w strategii tej zauważono i zaakcentowano przeniesienie środka ciężkości działań związanych z finansowaniem inwestycji w kulturze na poziom jednostek samorządu terytorialnego, co wiązało się m.in. z oczekiwaniami łączonymi z wykorzystaniem środków unijnych, przede wszystkim z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego przez sektor kultury oraz ogólnymi tendencjami decentralizacyjnymi. Posłużono się tu standardowymi danymi statystycznymi na temat kultury (w wypadku muzeów i zabytków – liczba muzeów i zwiedzających, liczba wpisów do rejestru zabytków). Przytoczono także dane szacunkowe dotyczące wartości dodanej brutto i PKB w sektorze kultury. Według danych ze strategii „działalność bibliotek, archiwów, muzeów i pozostała działalność kulturalna” wygenerowały w 2002 r. 1,4 mld wartości dodanej i odpowiadały za 0,2% PKB⁴⁸⁸.

⁴⁸⁶ *Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. Uchwała nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. w sprawie przyjęcia „Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020”*, „Monitor Polski”, 16 maja 2013, poz. 378 oraz załącznik nr 1 do *Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2011–2020. Konsultacje Społeczne. Diagnoza*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa, 2011.

⁴⁸⁷ Ministerstwo Kultury, *Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004–2013*, Ministerstwo Kultury, Warszawa 2004, http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/Narodowa_Strategia_Rozwoju_Kultury.pdf (dostęp: 10.10.2020).

⁴⁸⁸ Ibidem, s. 71.

Wśród pięciu wyróżnionych w strategii programów narodowych znalazł się *Narodowy Program Kultury: Ochrona Zabytków i Dziedzictwa Kulturowego na lata 2004–2013*⁴⁸⁹. Program ten zawierał informacje statystyczne o liczbie wpisów do rejestru zabytków, wydatkach jednostek samorządu terytorialnego na muzea, ochronę i konserwację zabytków, udziale wydatków na zabytki w ogóle wydatków na kulturę. Jego bardzo istotną, rozbudowaną częścią było też rozpoznanie i wskazanie możliwości finansowania działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego za pomocą środków unijnych i środków NMF/EOG (tzw. środków norweskich). W ramach Działania 1.1. Wzmocnienie ośrodków dokumentacji zabytków oraz budowa nowoczesnych rozwiązań organizacyjno-finansowych w sferze ochrony zabytków (priorytet 1. Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe) zaplanowano „przeprowadzenie analiz ilościowych i jakościowych efektów ochrony zabytków (w tym wydatkowanych środków publicznych)”⁴⁹⁰. Działanie 1.2. Kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne planowane było przede wszystkim pod kątem jak najlepszego wykorzystania środków w pierwszej perspektywie programowania unijnego w Polsce (głównie środki ZPORR). W ramach priorytetu 2. Edukacja i administracja na rzecz dziedzictwa kulturowego znalazły się natomiast działania związane z wykształceniem kadr zajmujących się zabytkami (także w zakresie uwarunkowań społeczno-ekonomicznych zarządzania dziedzictwem kulturowym⁴⁹¹) oraz „[p]owołanie zespołu naukowego zajmującego się badaniami naukowymi w sferze wpływu zachowania i rewaloryzacji dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-ekonomiczny regionów, w tym szczególnie na rozwój turystyki”⁴⁹². Innym ciekawym zamierzeniem w kontekście niniejszych rozważań było „[p]romowanie zachowania dziedzictwa kulturowego wsi poprzez aktywizację społeczności wiejskich, a także ochronę i popularyzację kultury ludowej (realizacja programu „Ochrona ginących zawodów”)” przewidziane w 4 punkcie 2 priorytetu.

⁴⁸⁹ Ibidem.

⁴⁹⁰ Ibidem, s. 48.

⁴⁹¹ Przewidziano m.in. uwzględnienie tych kwestii w programach studiów podyplomowych z zakresu zarządzania dziedzictwem kulturowym, takich jak Akademia Dziedzictwa prowadzona przez MCK w Krakowie we współpracy z Uniwersytetem Ekonomicznym w Krakowie.

⁴⁹² Ibidem, s. 75.

W uzupełnieniu i diagnozie uaktualniającej dane z dokumentu z 2004 r. stworzonej w 2005 r. ponownie posłużono się tymi samymi wskaźnikami (dla zabytków liczba zwiedzających muzea oraz liczba zabytków w rejestrze)⁴⁹³. Nowością był natomiast program operacyjny „Dziedzictwo kulturowe” mający na celu wspieranie takich działań, jak „rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych oraz rozwój kolekcji muzealnych”, mający na celu:

zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego, kompleksową rewaloryzację zabytków, zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawę

warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, ochronę muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę.

Drugim priorytetem tego programu były zadania związane z zakupami dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji, w tym starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych, wspieranie rozwoju muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych, a także digitalizacji zbiorów.

Tab. 1. Podstawowe wskaźniki realizacji NSRK 2004–2020 (wybór)

Sfera kultury	Dane i wskaźniki (Polska, województwa, powiaty, gminy)	Źródła danych
Zarządzanie sektorem kultury	<ol style="list-style-type: none"> wydatki budżetu państwa i budżetów jednostek samorządu terytorialnego na kulturę udział wydatków na kulturę w wydatkach ogółem budżet ministra kultury inwestycje w infrastrukturę kulturalną i ochronę dziedzictwa badania kultury nowoczesne technologie – wdrażane projekty 	GUS, MF, MK, Instytut im. Adama Mickiewicza, Ministerstwo Nauki, BDL, RIO
Organizacja działalności kulturalnej	<ol style="list-style-type: none"> infrastruktura kulturalna (sieć i działalność podmiotów kultury) portale o tematyce kulturalnej zastosowanie nowoczesnych narzędzi informacyjnych i technologii ochrona własności intelektualnej niepubliczne instytucje kultury (NGO) 	GUS, MK, Instytut im. Adama Mickiewicza
Upowszechnianie i udostępnianie kultury	<ol style="list-style-type: none"> oferta kulturalna podmiotów kultury (zbiory, wystawy, imprezy) zróżnicowanie przestrzenne w dostępie do kultury dostęp do sieci internet (komputeryzacja w instytucjach kultury) dostępność różnych grup społecznych do edukacji 	GUS, badania sondażowe
Uczestnictwo w kulturze	<ol style="list-style-type: none"> liczba widzów w instytucjach kultury i instytucjach filmowych wydatki na kulturę 	GUS, badania sondażowe

⁴⁹³ Ministerstwo Kultury, *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020*, Ministerstwo Kultury, Warszawa 2005.

Zachowanie dziedzictwa kulturowego	1. liczba zabytków ruchomych i nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków 2. liczba obiektów zrewitalizowanych i odnowionych 3. wartość odnowionych zabytków kultury	GUS, MK, KOBiDZ
Promocja kultury	1. oferta instytucji kultury dla odbiorców zagranicznych, m.in. przekłady polskiej literatury, sprzedaż płyt polskich wykonawców, uczestnictwo w międzynarodowych targach i wystawach 2. liczba imprez zorganizowanych za granicą 3. informacja o polskim dziedzictwie kulturowym za granicą	MK, Instytut im. Adama Mickiewicza, IK, IT, IF, MSZ
Udział kultury w PKB	1. udział kultury i przemysłów kultury w PKB 2. szacunek wartości dodanej brutto i PKB w kulturze 3. zatrudnienie w kulturze	GUS

Źródło: Ministerstwo Kultury, *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020*, Ministerstwo Kultury, Warszawa 2005, s. 97.

Tab. 2. Podstawowe wskaźniki realizacji programu operacyjnego „Dziedzictwo kulturowe” przewidziane w 2005 r.

Priorytet	Wskaźniki	Jednostka miary	Źródło danych	
Priorytet 1. Rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych	kubatura obiektów zabytkowych poddanych procesom: konserwacji, renowacji, modernizacji, adaptacji	m ³	sprawozdania merytoryczne i finansowe beneficjentów	
	powierzchnia zrewitalizowanych i zmodernizowanych historycznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z ich otoczeniem	m ²		
	liczba zrewaloryzowanych i zaadaptowanych obiektów zabytkowych	szt.		
	liczba zabezpieczonych zabytków archeologicznych	szt.		
	liczba zakonserwowanych obiektów nieruchomych	szt.		
	liczba przeprowadzonych badań naukowych i inwentaryzacji	szt.		
	liczba systemów zabezpieczeń w obiektach dziedzictwa kulturowego	szt.		
	liczba obiektów zabezpieczonych przed zagrożeniami	szt.		
	liczba osób bezpośrednio i pośrednio zaangażowanych w realizację działania	osoby		tabela wskaźników
	liczba zakupionych dzieł sztuki, kolekcji, starodruków i archiwaliów pozyskanych dla instytucji muzealnych	szt.		
Priorytet 2. Rozwój kolekcji muzealnych	liczba zdigitalizowanych zbiorów	szt.		
	liczba zbiorów poddanych procesom konserwacji	szt.		
	liczba ekspertów zaangażowanych w realizację działania	osoby		
	liczba innych poza ekspertami osób bezpośrednio i pośrednio zaangażowanych w realizację zadania	osoby		

Źródło: Ministerstwo Kultury, *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020*, Ministerstwo Kultury, Warszawa 2005, s. 98.

Tab. 3. Wybrane tzw. oczekiwane rezultaty NSRK do 2020 roku

Rodzaj wskaźnika	Wielkość liczbową
Liczba odrestaurowanych zabytków nieruchomości	3000
Powierzchnia odnowionych zabytków (m ²)	60 000
Liczba odrestaurowanych zabytków ruchomych	8000
Wzrost zatrudnienia w sferze kultury i przemysłów kultury	+40%
Wzrost udziału kultury i przemysłów kultury w kreowaniu PKB i wartości dodanej brutto	+3% PKB +4,5% WDB
Wzrost liczby uczestników imprez i wydarzeń kulturalnych	+20%
Liczba narodowych produktów turystyki kulturalnej	20
Wzrost przychodów z działalności programowej instytucji kultury	+30%
Wzrost liczby zdigitalizowanych zbiorów bibliotecznych, archiwalnych i muzealnych	+250%
Liczba nowych portali o tematyce kulturalnej	100
Wzrost liczby uczniów i studentów objętych programami stażowymi	+100%
Wzrost liczby uczniów i studentów szkół i uczelni artystycznych	20%
Liczba muzeów nowoczesności	16
Liczba regionalnych kolekcji dzieł sztuki współczesnej	20

Źródło: Ministerstwo Kultury, Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020, Ministerstwo Kultury, Warszawa 2005, s. 102.

W przytaczanych dokumentach uwidacznia się przekonanie o dużym potencjale dziedzictwa kulturowego we wspieraniu rozwoju społeczno-gospodarczego w zakresie m.in. przyciągania turystów, tworzenia pozytywnego wizerunku Polski za granicą, wzmocnienia więzi społecznych (kapitał społeczny), wzmocnienia tożsamości i przywiązania do miejsca zamieszkania oraz kraju, potencjału edukacyjnego, w tym w zakresie wspierania innowacyjności i kreatywności. Brak w nich jednak szczegółowej „operacjonalizacji” tego, na czym wkład ten konkretnie polega. Brak jest wskazówek pokazujących, jakiego

typu działania, inwestycje, rozwiązania organizacyjne i prawne mają posłużyć uaktywnieniu potencjału dziedzictwa, a także jak ich efekty mogą być mierzone – jakie są postępy w wykorzystaniu owego potencjału oraz rezultaty wdrażania określonych narzędzi polityki publicznej (np. efekty polityki grantowej w ramach programów Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego finansowanych głównie z Funduszu Promocji Kultury)⁴⁹⁴.

⁴⁹⁴ Całościowe dane na ten temat zostały opublikowane w raporcie NID, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomości w Polsce...*, op. cit.

Podobny problem dotyczy dokumentu strategicznego de-
dykowanego w całości dziedzictwu kulturowemu. W 2014 r.,
zgodnie z wymogami ustawy o ochronie zabytków i opiece nad
zabytkami z 2003 r., uchwalono pierwszy w historii *Krajowy
program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014–
2017*⁴⁹⁵. Dokonując diagnozy stanu systemu ochrony zabytków,
odwołano się do wielu istotnych danych, ważnych do uwzględ-
nienia w kolejnych programach oraz analizach ich wdrażania,
takich jak:

- liczba i rodzaj zabytków w rejestrze oraz ich rozmieszczenie
(aktualne dane, zgodnie z danymi NID);
- stan zachowania obiektów zabytkowych (dane z 2004 r.,
raport KOBiDZ);
- liczba obowiązujących gminnych programów opieki nad
zabytkami – dane dla lat 2005–2014 – opracowanie włas-
ne MKiDN na podstawie Dzienników Urzędowych wojew-
ództw. Przykładowo według stanu na 12 maja 2014 r. od-
notowano 454 tego typu dokumenty. Pokazano także liczbę
oraz okres obowiązywania wojewódzkich programów opie-
ki nad zabytkami;
- informacje na temat liczby i charakteru porozumień WKZ
z samorządowymi konserwatorami zabytków;
- informacje dotyczące działalności WKZ w zakresie liczby
wybranych aktów administracyjnych i orzeczeń wydawa-
nych przez WKZ jako organy pierwszej instancji w zakresie
ochrony zabytków – szczegółowe dane za lata 2003–2013
(np. na temat wniosków o wpis do rejestru zabytków ru-
chomych i nieruchomości, z urzędu oraz na wniosek wła-
ściciela); liczba uzgodnionych projektów MPZP lub zmian
w MPZP, liczba wydanych pozwoleń na prowadzenie prac
lub badań przy zabytkach, liczba wydanych w formie pi-
semnej zaleceń konserwatorskich itp.) – opracowanie włas-
ne MKiDN na podstawie regularnie gromadzonych danych
z WKZ;
- wybrane informacje na temat postaw Polaków wobec dzie-
dzictwa kulturowego (wyniki kompleksowych badań ankiet-
owych NID).

W strategii tej wspomniano o tym, że ochrona zabytków
wymaga pracy wielu osób zatrudnionych w państwowej służ-
bie konserwatorskiej – nie odwołano się jednak do żadnych

danych liczbowych na ten temat (brak danych o zatrudnieniu
w WKZ). Wyrażono także przekonanie o dużym znaczeniu par-
ków kulturowych jako formy ochrony zabytków w zakresie po-
rządkowania zabytkowej przestrzeni publicznej⁴⁹⁶, stwierdzając
jednocześnie, iż niezbędne są analizy „skuteczności ochrony
obszarowej w ochronie zabytków wraz ze sformułowaniem
wniosków *de lege ferenda*”⁴⁹⁷.

W Programie znalazły się także informacje o wskaźnikach
monitorowania postępów w jego wdrażaniu (realizacja celu
głównego: „Wzmocnienie roli dziedzictwa kulturowego i ochro-
ny zabytków w rozwoju potencjału kulturowego i kreatywnego
Polaków” oraz trzech celów szczegółowych programu). Nieste-
ty w kontekście podejmowania prób pomiaru społeczno-eko-
nomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego zapropono-
wany podstawowy wskaźnik strategii tj. „Indeks Społecznej
Aktywności Kulturalnej” był bardzo enigmatyczny. Spośród
czterech wskaźników, na podstawie których miał być obliczo-
ny, jedynie wskaźnik dotyczący udziału wydatków na ochronę
dziedzictwa kulturowego w całościowym budżecie jednostek
samorządu terytorialnego był jednoznaczny⁴⁹⁸. Choć w Progra-
mie podkreślono potencjał społeczno-ekonomicznego oddzia-
ływania dziedzictwa kulturowego, nie wyszczególniono w nim,
jak zmiany w tym potencjale i jego wykorzystaniu będą mie-
rzone. Jednocześnie trzeba jednak podkreślić, iż w kontekście
polskim był to pierwszy dokument tego typu, opracowany bez
możliwości odwołania się do wcześniejszych wzorców, w cza-
sie gdy krajowe doświadczenia w podejmowaniu prób pomia-
ru i naukowej analizie oddziaływania dziedzictwa kulturowego
były jeszcze bardzo ograniczone.

Rozwijanie zasobów wiedzy o społeczno-ekonomicznym
oddziaływaniu dziedzictwa kulturowego wpisuje się w główny
cel aktualnie obowiązującego *Krajowego programu ochrony za-
bytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022*, którym jest
„Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony

⁴⁹⁶ Ibidem, s. 31.

⁴⁹⁷ Ibidem, s. 55.

⁴⁹⁸ A – liczba podmiotów z danego obszaru administracyjnego uczest-
niczących bezpośrednio w odtworzeniu i eksploatacji zabytków kultury
z wyłączeniem obiektów sakralnych (przedsiębiorcy, organizacje po-
zarządowe, instytucje edukacyjne, szkoły), instytucje kultury (teatry,
filharmonie, muzea itp.); B – liczba efektów w postaci wystaw, plene-
rów, koncertów, przedstawień, pokazów konferencji itp. (wynikających
z działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego); C – liczba bene-
ficientów takich działań wyrażona jako % ogólnej liczby mieszkańców
(w tym przyjezdni i turyści); D – udział wydatków budżetu jednostek
samorządu terytorialnego na ochronę dziedzictwa narodowego w wy-
datkach ogółem (włącznie wydatki na biblioteki). Ibidem, s. 76–77.

⁴⁹⁵ Uchwała Nr 125/2014 Rady Ministrów z dnia 24 czerwca 2014 r.
w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”,
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Krajowy program
ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014–2017*, „Ochrona
Zabytków”, dodatek specjalny, Warszawa 2014.

i opieki nad zabytkami”⁴⁹⁹. W pierwszym celu szczegółowym programu („Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego”, kierunek działania 1.1. „Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym”) przewidziano „Budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym”. Natomiast w ramach trzeciego celu szczegółowego „Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego” uwzględniono kierunek działania 3.1. „Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości”. Opracowania naukowe dotyczące społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego, a także zbiory danych, które mogą służyć do analiz w tym zakresie, mogą w istotny sposób przyczynić się do realizacji obu wspomnianych celów i działań, w tym pomóc w monitorowaniu i pokazywaniu zmian w zakresie aktywności różnych interesariuszy, jeśli chodzi o rozmaite formy działań na rzecz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz ich wykorzystania dla celów społecznych i ekonomicznych.

3.1.2. Dane statystyczne i istniejące opracowania powstałe pod egidą Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Dane finansowe na temat wydatków z budżetu państwa i wydatków jednostek samorządu terytorialnego na kulturę i dziedzictwo narodowe publikowane są dorocznie przez GUS na podstawie danych z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz samorządów. W tym zakresie istnieje duża baza danych porównywalnych w dłuższym czasie⁵⁰⁰. Dane na temat wydatkowania publicznych środków finansowych na szczeblu centralnym na muzea, zabytki i inne działania związane z dziedzictwem kulturowym pochodzą z dorocznych sprawozdań MKiDN z realizacji budżetu będących częścią całościowych sprawozdań z wykonania budżetu państwa za dany rok. Możliwe do uzyskania informacje (dostępne w otwartym zasobie) dotyczą wielkości i struktury wydatków dokonywanych w ramach działu 921, części 24 budżetu państwa przez MKiDN oraz przez innych dysponentów (dane za 2019 r. por. tab. 4, tab. 5).

Tab. 4. Wydatki na dziedzictwo kulturowe w ramach części 24, działu 921 budżetu państwa w 2019 r.

Rozdział budżetu	Wydatkowana kwota (w tys. zł)	Udział danego rozdziału w wydatkach ogółem w ramach działu 24/921 (%)	Udział danego rozdziału w wydatkach ogółem w ramach całej części 24 budżetu (%)
92118. Muzea	692 048	32,5	17,2
92117. Archiwa	215 686	10,1	5,4
92116. Biblioteki	102 829	4,8	2,6
92119. Ośrodki ochrony i dokumentacji zabytków	54 017	2,5	1,3
92120. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami	148 532	7,0	3,7
92127. Działalność dotycząca miejsc pamięci narodowej oraz ochrony pamięci walk i męczeństwa	2 507	0,1	0,1
Razem	1 215 619	57,1	30,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rada Ministrów, *Sprawozdanie z wykonania budżetu państwa za okres od 1 stycznia do 31 grudnia 2019 r.*, Druk nr 396, Rada Ministrów, Warszawa 2020.

⁴⁹⁹ Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022, załącznik do uchwały nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r., „Monitor Polski”, 11 września 2019 r., poz. 808.

⁵⁰⁰ Zob. GUS, *Kultura w 2019 r.*, op. cit. oraz punkt 3.4. dotyczący badań GUS.

Tab. 5. Środki wydawane na kulturę i dziedzictwo kulturowe z budżetu państwa przez innych dysponentów niż Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2019 r.

Część budżetu	Dysponent/dział	Wysokość wydatków w tys. zł	Ukierunkowanie wydatków
01	Kancelaria Prezydenta RP	30 000	Narodowy Fundusz Rewaloryzacji Zabytków Krakowa
13	IPN	340 560	
29	Obrona Narodowa	137 353	
30	Oświata i Wychowanie	9 000	
32	rolnictwo	2 051	środki dla pięciu samorządowych instytucji kultury współprowadzonych przez Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi
85	budżety wojewodów	1 080	finansowanie m.in. działalności wojewódzkich urzędów ochrony zabytków, zadania Wojewódzkich Komitetów Ochrony Pamięci Walki i Męczeństwa, dofinansowanie obchodów rocznicowych, remontów i konserwacji obiektów zabytkowych, działalności popularyzatorskiej i edukacyjnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rada Ministrów, *Sprawozdanie z wykonania budżetu państwa za okres od 1 stycznia do 31 grudnia 2019 r.*, Druk nr 396, Rada Ministrów, Warszawa 2020.

Ministerstwo w ramach własnej wewnętrznej sprawozdawczości gromadzi szczegółowe dane związane z wydatkowanymi przez nie środkami finansowymi na prace konserwatorskie i remontowe przy zabytkach m.in. w ramach Programów Ministra oraz środków z funduszy europejskich i EOG. Jak dotąd jednak dane te były bardzo rzadko udostępniane do analiz naukowych (dane zdezagregowane) lub publikowane w przystępnej, zagregowanej formie, z wyjątkiem informacji przekazywanych w sprawozdaniu z wykonania budżetu państwa i środków europejskich w części 24 dziale 921.

W dorocznym sprawozdaniu budżetowym MKiDN zawarta jest też informacja o zatrudnieniu w jednostkach budżetowych i w szkołach wyższych podległych Ministerstwu Kultury i Dziedzictwa Narodowego (w 2016 r. ogółem 19 039 osób, w dziale 921. Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego – 1486 osób, o 32 osoby mniej niż w 2015 r., w tym archiwa państwowe – 1469 osób, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa – 17 osób)⁵⁰¹.

⁵⁰¹ Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Sprawozdanie z wykonania budżetu państwa i budżetu środków europejskich w części 24 i dziale 921 – Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego za 2016 r.*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2017.

Brak natomiast jednoznacznej informacji o zatrudnieniu w służbie ochrony zabytków – GKZ w strukturach wojewodów. Dane takie były dotychczas gromadzone i udostępniane doraźnie.

Ministerstwo gromadzi też dane liczbowe dotyczące obciążenia urzędów konserwatorskich zadaniami z zakresu opieki nad zabytkami i ochrony zabytków. W formularzu sprawozdań składanych co roku przez wojewódzkich konserwatorów zabytków w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego (formularz sprawozdań „Działalność wojewódzkich konserwatorów zabytków”) zawarte są dane liczbowe dotyczące aż 151 kwestii związanych z pracą urzędów konserwatorskich (np. dotyczących liczby wpisów do rejestru zabytków, wydanych pozwoleń, uzgodnień, decyzji w różnych sprawach itp.). Wypracowanie spójnego systemu raportowania oraz tworzenie dorocznych zestawień i okresowych analiz na ten temat pozwoliłyby na dogłębne pokazanie w kategoriach liczbowych ważnych kwestii związanych z funkcjonowaniem urzędów konserwatorskich. Uzupełniające dane w tym zakresie, warte gromadzenia i jak dotąd również zbierane incydentalnie, obejmują także liczbę pracowników w urzędach konserwatorskich samorządów terytorialnych mających podpisane porozumienia z wojewodami.

W ciągu ostatnich dwóch dekad szczegółowe analizy dotyczące społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa były bardzo rzadko podejmowane bezpośrednio przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego i funkcjonujące w jego ramach departamenty. Po części wynika to z faktu, iż od kilku lat dużą część zadań w zakresie gromadzenia danych i takich analiz przejęły nowe, wyspecjalizowane instytucje podległe bezpośrednio Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego (NID, NIMOZ). Warto jednak wspomnieć o kilku istotnych inicjatywach w samym Ministerstwie, które godne byłyby kontynuacji, nawet w zmienionych ramach organizacyjnych. Należą do nich:

- Raport na temat skali zatrudnienia przy pracach konserwatorskich przy zabytkach w rejestrze zabytków opublikowany w 2002 r.

W ramach raportu podjęto się pierwszej w skali kraju próby oszacowania liczby osób zatrudnionych przy pracach przy zabytkach nieruchomych, ruchomych oraz archeologicznych dobrach kultury⁵⁰². Prace konserwatorskie zostały podzielone

na sześć podgrup: remonty kapitalne, wzmacnianie konstrukcji i konserwacje murów, remonty dachów, remonty elewacji i odnawianie wnętrz, prace przy stolarce drzwiowej i okiennej, zabiegi przy drzewach i krzewach w parkach, ogrodach i na cmentarzach. Natomiast prace konserwatorskie przy ruchomych dobrach kultury wpisanych do rejestru zabytków poszerowano na takie działania, jak konserwacja malowideł ściennych i polichromii; konserwacja ołtarzy, ambon i innych trwałych elementów wyposażenia obiektów sakralnych, konserwacja rzeźb i epitafiów oraz konserwacja obrazów. Osobny wewnętrzny podział wprowadzono dla prac archeologicznych. W świetle dokonanych obliczeń w 2000 r. przy pracach konserwatorskich zaistniało w skali roku 27 tys. miejsc pracy, w tym 138,3 tys. przy zabytkach nieruchomych na średnio 2 miesiące, 3 tys. miejsc pracy przy zabytkach ruchomych na średnio 3 miesiące oraz 9,8 tys. miejsc pracy na jeden miesiąc w ramach archeologicznych prac wykopaliskowych. Dodatkowo w pasie budowy autostrad przy jednym nieruchomym dobru kultury o charakterze archeologicznym pracowało średnio 38 osób (tab. 6).

Tab. 6. Szacunek liczby miejsc pracy przy wszystkich pracach konserwatorskich w 2000 r. w trzech grupach dóbr kultury wpisanych do rejestru zabytków

Rodzaj prac	Liczba prac konserwatorskich	Ogólna liczba wytworzonych miejsc pracy	Ogólna liczba wytworzonych miejsc pracy dla specjalistów	Ogólna liczba wytworzonych miejsc pracy dla pracowników fizycznych	Średni czas zatrudnienia (w miesiącach)	Udział % (w ramach kolumny 3) w stosunku do wszystkich wytworzonych miejsc pracy
Prace przy zabytkach nieruchomych	13 047	138 331	42 883	95 448	2	85,6
Prace archeologiczne	2 236	20 275	5 189	15 086	1	12,5
Prace przy zabytkach ruchomych	1 021	3 032	2 339	693	3	1,9
Razem	16 304	161 638	50 411	111 227	2	100,00

Źródło: P. Jaskanis, P. Kościelecki, *Poziom i czas zatrudnienia w pracach konserwatorskich przy zabytkach oraz w pracach archeologicznych: wstępne oszacowanie liczby miejsc pracy w 2000 r. na podstawie danych Służby Ochrony Zabytków*, Urząd Generalnego Konserwatora Zabytków, Akapit, Warszawa–Toruń 2002, s. 36.

⁵⁰² P. Jaskanis, P. Kościelecki, *Poziom i czas zatrudnienia w pracach konserwatorskich...*, op. cit.

- Raport o systemie ochrony zabytków w Polsce przygotowany na Kongres Kultury Polskiej w 2009 r.

W ramach raportu dokonano szacunku wartości odtworzeniowej zabytków według liczby wpisów do rejestru zabytków na koniec 2007 r. łączną wartość niezbędnych nakładów na zabytki w rejestrze, pozwalających na ich zachowanie dla przyszłych pokoleń (biorąc pod uwagę ich stan zachowania), oszacowano na astronomiczną kwotę 171,6 mld zł. Postulując wydatkowanie 10% tej kwoty każdego roku, dawałoby to ok. 16 mld zł rocznie⁵⁰³. Natomiast nakłady ze wszystkich źródeł oszacowano na poziomie 25–33% zdiagnozowanych potrzeb, chociaż zauważono, iż w pierwszej dekadzie XX w. można było zaobserwować poprawę sytuacji ze względu na lepsze warunki ekonomiczne w kraju.

Drugą istotną kwestią wyrażoną w raporcie w kategoriach liczbowych było zatrudnienie wraz z zarobkami służb konserwatorskich. Dokonano podsumowania tendencji w zakresie zatrudnienia w WUOZ w latach 1988–2007. Liczba zatrudnionych w służbie ochrony zabytków od początku lat 90. XX w. wynosiła ok. 750 osób, przy bardzo niskiej średniej płac, co zdaniem autorów raportu było „bez związku z rosnącymi obciążeniami administracyjnymi i oczekiwaną jakością pracy”⁵⁰⁴. W raporcie wspomniano także o porozumieniach pomiędzy powiatami i gminami, w ramach których działa samorządowa służba konserwatorska. Porozumień takich według stanu na 2009 r. zostało zawartych 53 (48 konserwatorów oraz 124 pracowników), nie licząc porozumień z dyrektorami instytucji wyspecjalizowanych w ochronie zabytków, takich jak Zamek Królewski na Wa-

welu. Postulowano prowadzenie stałych statystyk dotyczących stanu kadrowego służb konserwatorskich, obciążenia ich zadaniami oraz wysokości środków finansowych przeznaczanych na ich funkcjonowanie.

W raporcie zwracano m.in. uwagę na potrzebę badań efektów wprowadzania form ochrony, takich jak parki kulturowe oraz odsetek powierzchni Polski pokrytej aktualnymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego. Jak stwierdzono:

Najbardziej skutecznym argumentem na rzecz ochrony niepopularnych – jak się okazuje – wartości krajobrazu kulturowego jest argument ekonomiczny. Należy zatem podjąć prace, w wyniku których będziemy mogli odpowiedzieć na pytanie: Czy planowanie przestrzenne – a w jego ramach kształtowanie krajobrazu kulturowego – jest opłacalne (w wielu czasowych perspektywach: za 5, 10, 20 lat) – czy nie?⁵⁰⁵

- Raporty na temat wydatkowania środków na zabytki przez MKiDN, w szczególności w ramach Programów Ministra oraz funduszy europejskich i EOG/NMF.

Fundusz Promocji Kultury funkcjonujący jako wyodrębniony rachunek bankowy obsługiwany przez urząd Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego jest państwowym funduszem celowym utworzonym 1 stycznia 2005 r. na mocy Ustawy z dnia 29 lipca 1992 r. o grach i zakładach wzajemnych, zmienionej Ustawą z dnia 19 listopada 2009 r. o grach hazardowych. Znacząca część środków dostępnych w ramach funduszu jest co roku przekazywana na zadania związane z dziedzictwem kulturowym (dane dla przykładowego roku – 2016 por. tab. 6).

⁵⁰³ J. Purchla (red.), *Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego...*, op. cit., s. 27.

⁵⁰⁴ Ibidem, s. 102.

⁵⁰⁵ Ibidem, s. 62.

Tab. 7. Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego realizowane w 2016 r.

Program	Priorytet	Instytucja zarządzająca	Budżet programu na 2016 r.		Liczba umów z wypłatami zrealizowanymi w 2016 r.	W tym: liczba umów sfinansowanych z FPK	Kwota środków przekazanych w 2016 r. (kwota dokonanych przelewów)	W tym: kwota dokonanych przelewów z FPK w 2016 r.
			plan	plan po zm.				
Dziedzictwo kulturowe	ochrona zabytków	Departament Ochrony Zabytków	91 925 000	93 819 916	479	0	93 819 916	0
	wspieranie działań muzealnych	Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów	6 325 000	5 730 184	84	84	5 730 183	5 730 184
	kultura ludowa i tradycyjna	Departament Narodowych Instytucji Kultury	6 175 000	6 471 528	161	73	6 471 527	2 545 527
	ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą	Departament Dziedzictwa Kulturowego	4 600 000	5 675 500	91	21	5 675 500	1 491 530
	ochrona zabytków archeologicznych	Narodowy Instytut Dziedzictwa	2 300 000	2 174 000	51	51		
	miejsca pamięci narodowej	Departament Dziedzictwa Kulturowego	2 300 000	3 956 916	21	21	3 956 915	3 956 915
Kolekcje	kolekcje muzealne	Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów	3 450 000	2 711 145	42	42	2 711 145	2 711 145

Źródło: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Sprawozdanie z wykonania budżetu państwa i budżetu środków europejskich w części 24 i dziale 921 – Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego za 2016 r.*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2017.

Tab. 8. Wykaz dotacji, które były realizowane w Programach Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2016 r.

Program	Rozdział										Suma
	92 105	92 106	92 108	92 109	92 110	92 113	92 114	92 116	92 118	92 120	
dziedzictwo kulturowe	2 668	0	60	1 243	0	150	165	20	826	95 792	100 924
2720										87 704	87 704
2730										969	969
6560										4 321	4 321
2810	1 076									1 711	2 787
2820	1 592									1 087	2 679
2840			60	1243		150	165	20	826		2 464
kolekcje	0	0	0	0	0	154	0	0	178	0	332
6220						154			178		332

Źródło: Załącznik nr 6 do dokumentu: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Sprawozdanie z wykonania budżetu państwa i budżetu środków europejskich w części 24 i dziale 921 – Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego za 2016 r.*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2017.

W ostatnich latach dane MKiDN na temat wykorzystania środków unijnych w dziedzinie kultury oraz wydatków na kulturę publikowane są regularnie w formie zbiorczej w „Roczniku Kultury Polskiej” wydawanym od 2016 r. przez Narodowe Centrum Kultury⁵⁰⁶. Za celowe można byłoby jednak uznać publikowanie bardziej szczegółowych dorocznych oraz okresowych (kilkuletnich) podsumowań publicznych środków wydanych na prace konserwatorskie i remontowe przy zabytkach w ramach Programów Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz innych krajowych programów dotacyjnych.

Przykładowo informacje o wydatkowaniu środków w ramach programu ministra „Dziedzictwo kulturowe” w pierwszych latach jego funkcjonowania zostały zawarte w publikacji *Mecenateł pełnowymiarowy. Polityka kulturalna państwa 2005–2007*. Celem tego programu były:

ochrona, zachowanie, a w miarę możliwości również zwiększanie zasobu materialnego dziedzictwa kulturowego (w tym dziedzictwa archeologicznego), kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków i muzealiów w rozwoju turystyki i przedsiębiorczo-

ści, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych ochrony zabytków i ich dokumentacji. Ponadto zabezpieczenie zabytków (...), udostępnianie zabytków na cele publiczne⁵⁰⁷.

Według informacji z raportu w 2007 r. rozdysponowano na ten cel prawie 125 mln zł. Raport podawał też przykłady dofinansowanych zadań z zakresu ochrony zabytków.

Z kolei w raporcie MKiDN z 2015 r. stwierdzono, iż w latach 2008–2015 Ministerstwo przyznało ogółem dotacje dla 3,1 tys. projektów w całym kraju, a łączne wsparcie wyniosło 1 706 mln zł, w tym 684 mln w ramach programów ministra, 466 mln w ramach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko oraz 556 mln zł w ramach funduszy norweskich (w ramach priorytetu „Ochrona kulturowego dziedzictwa europejskiego” Norweskiego Mechanizmu Finansowego oraz Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego). Dofinansowanie tych zadań dotyczyło wszelkiego rodzaju obiektów: gmachów świeckich (zamki, mury obronne, twierdze, pałace, kamienice, wille) oraz sakralnych (kościóły, cerkwie, sy-

⁵⁰⁶ „Rocznik Kultury Polskiej”, 2016; „Rocznik Kultury Polskiej”, 2017; „Rocznik Kultury Polskiej”, 2018; „Rocznik Kultury Polskiej”, 2019.

⁵⁰⁷ Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Mecenateł pełnowymiarowy. Polityka kulturalna państwa 2005–2007*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2007, s. 27.

nagoci). Beneficjentami były instytucje kultury, liczne obiekty sakralne (obiekty należące do wspólnot religijnych, zwłaszcza parafii oraz klasztorów), jednostki samorządu terytorialnego, fundacje i stowarzyszenia regionalne, znacznie rzadziej przedsiębiorstwa i inwestorzy indywidualni. Wyliczenia te służyły jako wstęp do katalogu obiektów zabytkowych, które zostały objęte wsparciem (lista wszystkich obiektów, krótki opis każdego z nich, informacja o wysokości wsparcia)⁵⁰⁸.

W podsumowaniu działań MKiDN w latach 2008–2015 znalazły się także szczegółowe wyliczenia co do kwot wydatkowanych w ramach Programów Ministra. W latach 2008–2015 w programach tych przyznano ponad 23,7 tys. dotacji na łączną kwotę 2,1 mld zł. Najwięcej środków, czyli 24% całościowej kwoty, przekazano na rzecz priorytetu „Ochrona zabytków”

(2,6 tys. dotacji na łączną kwotę 524,6 mln zł, większość na zabytki nieruchome – 423,5 mln, a także 70,8 mln zł na konserwację obiektów ruchomych we wnętrzach (ołtarze, polichromie, organy itp.), w ramach priorytetu „Dziedzictwo kulturowe” (muzea, archeologia, kultura ludowa) przekazano 3 tys. dotacji na kwotę 276,9 mln zł, a w ramach priorytetu „Kolekcje” (muzealne i artystyczne) przydzielono 283 dotacji – łącznie rozdysponowano 57,3 mln zł. Obiekty zabytkowe mogły również pośrednio „skorzystać” z dotacji na „Infrastrukturę kultury” (2,8 tys. dotacji – łączna kwota 511,9 mln zł). Według raportu z 2015 r. połowa dotacji w latach 2008–2015 (tj. ponad 11,8 tys. dotacji) trafiła do miast poniżej 100 tys. mieszkańców⁵⁰⁹. Dodatkowo w ramach Programu Ministra „Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą” w latach 2008–2015 wydano prawie 56 mln zł.

Tab. 9. Rodzaj działań konserwatorskich, remontowych i zabezpieczających sfinansowanych w Programie Ministra „Ochrona zabytków” w latach 2008–2015

Rok	Dachy	Izolacje i drenaże	Zabezpieczenie konstrukcji	Elewacje	Systemy zabezpieczające			Łączna kwota dofinansowania dla przedmiotowych zadań (mln zł)
					SAP	SSWIN	FOG	
2008	84	10	20	36	41	31	1	60,5
2009	56	9	20	37	16	17	0	40,3
2010	65	18	19	24	49	24	0	31,6
2011	57	16	22	22	47	30	1	29,8
2012	122	27	42	54	30	14	1	71,7
2013	133	28	36	63	32	13	0	64,9
2014	103	24	89	65	8	9	0	62,7
2015	95	28	33	81	26	14	1	62,0

Źródło: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Działania Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w latach 2008–2015*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2015.

⁵⁰⁸ Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Ocalone dziedzictwo. Ochrona zabytków w latach 2008–2015*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2015. Informacje takie można także znaleźć w serii raportów na temat poszczególnych województw. Por. np. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Działania Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w latach 2008–2015 na rzecz województwa lubuskiego*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2015.

⁵⁰⁹ Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Działania Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w latach 2008–2015*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2015.

Dla uzyskania szerszego obrazu środków wydawanych przez MKiDN istotne byłoby również zebranie szczegółowych informacji zbiorczych dotyczących innych działań w programach dotacyjnych Ministra ukierunkowanych na dziedzictwo kulturowe (w 2020 r. m.in. „Ochrona zabytków”, „Wspieranie działań muzealnych”, „Kultura ludowa i tradycyjna”, „Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą”, „Ochrona zabytków archeologicznych”, „Miejsca pamięci narodowej za granicą”, „Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju”, „Groby i cmentarze wojenne w kraju”, „Wspieranie archiwów, bibliotek i muzeów poza krajem”). Może to dostarczyć ciekawych danych na temat tendencji w zakresie wysokości środków przeznaczanych na różne cele.

Istniejące dane wymagałyby również pogłębionej analizy w zakresie terytorialnego rozkładu dotacji (np. duże miasta, małe i średnie miasta, tereny wiejskie; z podziałem na gminy i województwa itp.), a także typologii dziedzictwa kulturowego, które jest wspierane (np. rodzaj obiektów, wiek obiektów). Brak jest np. analiz pokazujących całościowo wielkość i charakter oraz rozkład przestrzenny wydatków na kulturę i dziedzictwo kulturowe dokonywanych przez MKiDN w Programach Ministra od czasu utworzenia funduszy promocji kultury w 2005 r. do chwili obecnej, z wyjątkiem częściowych informacji na temat stanu zachowania zabytków w raporcie NID z 2017 r.⁵¹⁰.

3.1.3. Wymogi sprawozdawcze wobec beneficjentów Programów Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Na 2020 r. w programie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego „Ochrona zabytków” zarządzanego przez Departament Ochrony Zabytków zaplanowano wydatkowanie 114 mln zł. W obowiązujących kryteriach oceny wniosków decydującą rolę odgrywają kryteria merytoryczne (A – Konieczność przeprowadzenia prac wynikająca ze stanu zachowania zabytku – 30 pkt, Czas powstania i wartość zabytku – 30 pkt, łącznie 60 pkt). Mniejsze znaczenie mają kryteria oceny zgodności ze strategicznymi celami programu (B – Podtrzymanie i rozpowszechnienie polskiej tradycji narodowej i państwowej

oraz Wzmocnienie tożsamości lokalnej i regionalnej – 24 pkt, Społeczna funkcja obiektu po zakończeniu całej inwestycji 6 pkt, razem 30 pkt) oraz kryteria oceny wartości organizacyjnej (C – Kontynuacja prac prowadzonych w ostatnich dwóch latach – 6 pkt i Ocena budżetu przedstawionego we wniosku – relacji między wnioskowanym dofinansowaniem a wkładem własnym – 4 pkt). Niemniej jednak rozliczając się z realizacji dofinansowanych projektów, beneficjenci muszą uwzględnić ilościowe wskaźniki pokazujące rezultaty ich wdrożenia. Ich zagregowanie mogłoby pokazać całościowe oddziaływanie realizacji priorytetu „Ochrona zabytków” w danym roku (por. tab. 10).

Tab. 10. Wskaźniki realizacji projektu w ramach priorytetu „Ochrona zabytków” w 2017 r.

Lp.	Wskaźnik	Jednostka miary
1	liczba zabytków nieruchomych poddanych pracom konserwatorskim, restauratorskim lub robotom budowlanym	szt.
2	liczba zabytków ruchomych poddanych pracom konserwatorskim i restauratorskim	szt.
3	liczba dokumentacji i inwentaryzacji wykonanych w ramach zadania	szt.
4	liczba systemów zabezpieczeń w zabytkach wykonana w ramach zadania	szt.
5	powierzchnia zabytku poddawana pracom konserwatorskim restauratorskim lub robotom budowlanym (wskaźnik obejmuje powierzchnię, która będzie lub była w wypadku refundacji objęta działaniem)	m ²

Źródło: Wzorcowy wniosek w ramach priorytetu „Ochrona zabytków” w 2017 r., http://www.mkidn.gov.pl/media/po2014/dokumenty/20131002Ochrona_zabytkow_2014_Wniosek_wzorcowy.pdf (dostęp: 10.10.2020).

⁵¹⁰ NID, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych...*, op. cit., zob. dalsza część tekstu.

We wnioskach składanych w 2017 r. znalazły się też potencjalnie ciekawe do wykorzystania i opracowania pod względem statystycznym informacje, takie jak: IV.3. Społeczna funkcja obiektu po zakończeniu inwestycji (muzeum, izba pamięci, budynek użyteczności publicznej, miejsce kultu itp.); IV.4. Podtrzymanie i rozpowszechnianie polskiej tradycji narodowej i państwowej oraz wzmocnienie tożsamości lokalnej i regionalnej; IV.8. Wykaz prac przeprowadzonych przy zabytku w ostatnich 10 latach (łącznie z bieżącym), z podaniem wysokości poniesionych nakładów, w tym ze środków publicznych.

Wstępne rozeznanie na temat możliwości, potrzeb i ewaluacji programów Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego przeprowadzone w latach 2013–2014 również wskazało m.in. na konieczność podjęcia spójnego programu ewaluacyjnego rezultatów projektów dofinansowanych przez MKiDN, w tym ich efektywności ekonomicznej i oddziaływania społecznego. Na podstawie pilotażowej analizy 17 projektów stwierdzono, że jedną z najczęstszych ich słabości były działania promujące i informujące o projekcie, a także o wsparciu finansowym MKiDN. Występowały niejasności przy określeniu kompetencji wykonawców projektów, brak było szerszych społecznych uzasadnień potrzeby realizacji projektów, postulowano znaczącą modyfikację wskaźników realizacji projektów uwzględniającą wskaźniki ilościowe i jakościowe⁵¹¹.

3.2. Opracowania i dane gromadzone przez Narodowy Instytut Dziedzictwa

Funkcjonujący pod obecną nazwą od 2011 r. Narodowy Instytut Dziedzictwa jest następcą prawnym istniejącego od 1962 r. Ośrodka Dokumentacji Zabytków (w 2002 r. po połączeniu z Ośrodkiem Ochrony Zabytkowego Krajobrazu przemianowanego na Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków – KOBiDZ, a następnie poszerzonego o dotychczasowy Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego). NID regularnie gromadzi dane istotne do zobrazowania wielkości i charakterystyki zasobu oraz społeczno-ekonomicznego wpły-

⁵¹¹ B. Fatyga, J.A. Bakulińska, *Obserwatorium Żywej Kultury – Sieć Badawcza. Projekt autoewaluacji i ewaluacji programów Ministra Kultury. Raport z badań. Propozycja metod i narzędzi*, Warszawa–Wrocław–Olsztyn–Białystok–Gdańsk 2013–2014.

wu dziedzictwa. Przede wszystkim są to dane dotyczące liczby i rodzaju, a także przestrzennego rozmieszczenia zabytków nieruchomych, ruchomych oraz archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków. NID prowadzi również wykaz i nadzoruje procedury związane z uznaniem obiektów i miejsc zabytkowych za pomnik historii, a ponadto gromadzi dane związane z liczbą i charakterystyką miejsc wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO w Polsce (w tym miejsc znajdujących się na liście informacyjnej) oraz wykaz parków kulturowych⁵¹². Instytucja ta nadzoruje też Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego (tab. 11).

Od 2013 r. w ramach wdrażania Ustawy o infrastrukturze informacji przestrzennych oraz dyrektywy INSPIRE tworzona jest i na bieżąco aktualizowana Centralna Baza Danych o Zabytkach (CBDoZ). Jej celem jest gromadzenie i przechowywanie w postaci danych przestrzennych informacji o zabytkach nieruchomych w rejestrze zabytków (ksiegi A i C), zabytkach wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za pomnik historii. Na jej podstawie działają dwa ogólnodostępne portale: Geoportal – ogólnopolska geoprzestrzenna baza danych o zabytkach, <https://mapy.zabytek.gov.pl>, umożliwiająca analizowanie danych o zabytkach w skali różnych jednostek terytorialnych (od krajowej po gminę) oraz serwis www.zabytek.pl⁵¹³. Na koniec 2020 r. na geoportalu NID opublikowano 85 546 obiektów z CBDoZ. W tym samym roku portal był odwiedzany prawie 76,5 tys. razy. Zestawienia statystyczne oraz wykazy zabytków wpisanych do rejestru są też od końca 2016 r. dostępne na portalu <https://dane.gov.pl/institution/64,narodowy-instytut-dziedzictwa>. Obecnie na portalu przez NID publikowanych jest 7 zbiorów danych.

W 2017 r. NID zainicjował we współpracy z Instytutem Socjologii UJ serię wydawniczą poświęconą prezentowaniu wyników badań społecznych dotyczących dziedzictwa kulturowego⁵¹⁴. Problematyka społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa jest też od kilku lat coraz częściej obecna na łamach wydawanego przez NID czasopisma naukowego „Ochrona Zabytków” (por. rozdział 2).

⁵¹² Gminy nie mają jednak obowiązku zgłaszania NID faktu powstania parku kulturowego lub podjęcia decyzji o zniesieniu tej formy ochrony, stąd wykaz ten jest bardzo trudno aktualizować.

⁵¹³ NID, *Raport roczny Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, NID, Warszawa 2019; NID, *Sprawozdanie z działalności Narodowego Instytutu Dziedzictwa za 2020 rok*, NID, Warszawa 2021.

⁵¹⁴ A. Chabiera et al., *Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych*, op. cit.

W ramach swoich działań badawczych NID podjął lub nadzorował w ostatnich latach kilka bardzo ciekawych, nowych w kontekście polskim, inicjatyw badawczych scharakteryzowanych poniżej.

3.2.1. Badania dotyczące postaw wobec dziedzictwa kulturowego oraz możliwości jego społeczno-ekonomicznego oddziaływania

- Raport *Społeczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych w ramach polsko-norweskiego projektu „Legalny i nielegalny obrót dobrami kultury”⁵¹⁵*. Platforma badawczo-edukacyjna wymiany doświadczeń w dziedzinie zapobiegania przestępstwom przeciw dziedzictwu kulturowemu”. Był to pierwszy tego typu, eksploracyjny raport opracowany przez NID w efekcie badań CAWI na reprezentatywnej próbie mieszkańców Polski.

Respondentów pytano o bardzo różne kwestie związane ze znajomością i postrzeganiem dziedzictwa kulturowego oraz korzystaniem z niego, np. znajomość obiektów, uznanych za zabytkowe, w miejscu zamieszkania, preferencje dotyczące miejsca zamieszkania i wyposażenia go w zabytkowe artefakty, opinie co do przydatności obiektów zabytkowych (np. w turystyce, w odniesieniu do jakości życia i dumy lokalnej, w spędzaniu czasu wolnego, jako przeszkody w rozwoju), motywacje wyboru miejsc spędzania urlopu, zainteresowanie turystyczne (chęć zwiedzania) różnymi typami zabytków oraz potrzeby związane z usługami w ich otoczeniu, częstotliwość korzystania z miejsc zabytkowych, źródła pozyskiwania informacji o nich, postawy wobec wydatkowania publicznych środków na odnowę zabytków, wobec wyburzania i przemieszczania zabytków, źródła informacji i wiedzy o zabytkach. W opracowaniu tym oprócz zdefiniowania obszarów społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego zaproponowano też ciekawy „katalog branż dziedzictwa kulturowego”, w ramach których ujawnia się w sposób szczególny ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa (tab. 12).

Tab. 11. Wybrane dane gromadzone przez NID

Dział gromadzący i opracowujący dane*	Wskaźnik
DERZ	Liczba zabytków wpisanych do rejestru zabytków w podziale na typy (nieruchome, ruchome, archeologiczne) i województwa
DERZ	Liczba zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków w podziale na grupy obiektów (urbanistyka, sakralne, obronne, publiczne, zamki, pałace, dwory, zieleń, folwarczne, gospodarcze, mieszkalne, przemysłowe, cmentarze, inne)
DERZ	Zabytki nieruchome: wpis z otoczeniem
DERZ	Zabytki nieruchome: wpis z wyposażeniem
DERZ	Zabytki nieruchome: wpis z warstwami archeologicznymi
DERZ/DA	Liczba zabytków w Krajowej Ewidencji Zabytków z podziałem na typy i województwa
DERZ	Postanowienia i zmiany oraz odmowy skreślenia – rejestru zabytków nieruchomych

⁵¹⁵ A. Koziół, M. Trelka, P. Florjanowicz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.

DERZ	Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa – karty białe, zielone, ewidencyjne, rejestrowe
DERZ	Dokumentacje parkowe (zieleni)
DERZ	Dokumentacje urbanistyczne
DERZ	Karty ewidencyjne cmentarzy, cmentarze – podział wg przynależności wyznaniowej/rodzaju, cmentarze wojenne/powstańcze
DERZ	Liczba rekordów w bazach danych Multiarch: baza rejestru, baza kart ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa, baza ewidencji zieleni, baza kart cmentarzy, baza teczek urbanistycznych, baza dokumentacji NID
DERZ	Obiekty przemysłowe – podział wg dziedzin przemysłu
DERZ	Obiekty użyteczności publicznej – podział wg grup funkcjonalnych (np. oświatowe, administracyjne, uzdrowiskowe)
DERZ	Obiekty obronne – podział chronologiczny
DERZ	Założenia zieleni – podział na rodzaje wg pierwotnego założenia (pałacowe, dworskie, miejskie, przydomowe itp.)
DERZ	Obiekty sakralne – podział wg przynależności wyznaniowej (pierwotnej i obecnej)
DERZ	Liczba zmienionych numerów rejestru zabytków nieruchomości – stare decyzje, nowe numery
DERZ/OT	Weryfikacja rejestru zabytków nieruchomości – liczba zweryfikowanych terenowo obiektów z rejestru zabytków nieruchomości z podziałem na kategorie:
DERZ	obiekty nieistniejące
DERZ	obiekty przeniesione do skansenów
DERZ	obiekty translokowane
DERZ	obiekty niezidentyfikowane
DERZ	obiekty o utraconej wartości zabytkowej
DERZ	obiekty zagrożone
DERZ	obiekty proponowane do wpisu
DERZ	data wpisu do rejestru
DERZ	Datowanie:
DERZ	określenie obiektu
DERZ	materiał (orientacyjne informacje)
DERZ	forma własności
DERZ	stan zachowania zabytku
DERZ	obecne użytkowanie
DERZ	Granice
DERZ	Zagrożenia:
DERZ	podział na województwo i powiat

DERZ	data zniszczenia/translokacji obiektu
DERZ	Zestawienie liczbowe i procentowe powiatów i gmin, dla których zakończono weryfikację
DERZ	Infogenia (Musnet): datowanie
DERZ	Infogenia: materiał
DERZ	Infogenia: słownikowa nazwa obiektu
DERZ	Infogenia: rodzaj własności
DERZ	Infogenia: dopełniające określenie nazwy
DERZ	Infogenia: uzupełniające określenie nazwy
DERZ	Infogenia: klasyfikacja podrzędna
DERZ	Liczba zabytków wpisanych do rejestru zabytków ruchomych z podziałem na: liczbę decyzji, liczbę obiektów, wyposażenie świątyń, kolekcje, inne oraz województwa
DERZ	Karty ewidencyjne zabytków sztuki i rzemiosła artystycznego
DERZ	Baza rejestru oraz kart ewidencyjnych zabytków sztuki i rzemiosła artystycznego
DERZ	Obiekty ruchome wpisane do rejestru zabytków – liczba decyzji i obiektów w decyzjach
DERZ	Liczba zmienionych numerów rejestru zabytków nieruchomości – stare decyzje, nowe numery
DERZ	Zawiadomienie o zmianie numerów rejestru zabytków nieruchomości – stare decyzje nowe numery
DERZ	Rejestr zabytków techniki z podziałem na liczbę decyzji i obiektów
DERZ	Ewidencja zabytków techniki z podziałem na pojazdy i inne ruchome
DA	Liczba stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków
DA	Liczba stanowisk archeologicznych będących w Krajowej Ewidencji Zabytków Archeologicznych
DAK	Liczba pomników historii
DS	Liczba miejsc z listy światowego dziedzictwa
DAK	Liczba parków kulturowych
DA/OT	Liczba zweryfikowanych terenowo stanowisk wpisanych do rejestru zabytków archeologicznych
DA	Liczba pozwoleń wydawanych na prowadzenie prac archeologicznych (wybrane WUOZ)
OT/DS/DAK	Liczba lustracji terenowych miejsc zabytkowych
DERZ/DA	Liczba kart Krajowej Ewidencji Zabytków
DA	Liczba terenowych odbiorów prac archeologicznych wykonywanych w związku z budową dróg krajowych i autostrad
DA	Liczba opinii na rzecz GDDKiA (Raporty Roczne NID)
DAK/DA	Liczba opinii w związku z wnioskiem o skreślenie obiektów z rejestru zabytków
DAK/DA	Liczba opinii w związku z prowadzonymi postępowaniami odwoławczymi
DAK/DA	Liczba opinii dla wojewódzkich konserwatorów zabytków
DAK/DA	Liczba opinii dla samorządowych konserwatorów zabytków i innych instytucji

DAK/DA	Liczba opinii dla Generalnego Konserwatora Zabytków dotyczących przyznania nagród za odkrycie bądź znalezienie zabytku archeologicznego
OT/DAK/DA	Liczba wizytacji celem monitoringu stanu zachowania i procesów konserwatorskich w obiektach uznanych za pomniki historii
DDZM	Liczba obiektów zdigitalizowanej dokumentacji rejestru zabytków nieruchomych i archeologicznych
DDZM	Skaning dokumentacji związanej z rejestrem zabytków archeologicznych/liczba rekordów
DDZM	Metadane dotyczące dokumentacji obejmującej rejestr zabytków archeologicznych, zasilenie systemu
OT	„Zabytek zadbany”: sumy wydatkowane na remonty i prace przy obiektach zgłaszanych do konkursu (dane w podsumowaniu EDD)
DE	EDD: kwoty wydatkowane przez instytucje w ramach prowadzenia działań EDD (dane w podsumowaniu EDD)
DE	EDD: liczba i rodzaj instytucji organizujących (typ: stowarzyszenie, wojewódzkie) (dane w podsumowaniu EDD)
DE	EDD: liczba wydarzeń (dane w podsumowaniu EDD)
DE	EDD: liczba miejscowości (dane w podsumowaniu EDD)
DE	Liczba uczestników Europejskich Dni Dziedzictwa
BI	Liczba wyświetleń na YouTube
BI	Liczba nowych odbiorców na profilu FB
BI	Liczba widzów kanału www.youtube.com/TVNID
BI	Liczba odwiedzin strony www.zabytek.pl
AD	Instytucje związane z dziedzictwem otrzymujące 1% podatku – liczba instytucji, wielkość darowizny (dane Ministerstwa Finansów)
AD	Liczba instytucji działających na polu dziedzictwa kulturowego (dane Ministerstwa Finansów)
DAK	<i>Procentowy udział gmin, w których uchwalono Gminny Program Opieki nad Zabytkami, stan na 2008, 2010, 2012 r.</i>
DAK	<i>Liczba gmin, w których uchwalono Gminny Program Opieki nad Zabytkami, stan na 2008, 2010, 2012 r.</i>
DAK	<i>Liczba powiatów, w których uchwalono Gminny Program Opieki nad Zabytkami, stan na 2008, 2010, 2012 r.</i>
DAK	<i>Liczba miast historycznych – 2009 zgodnie z podziałem na województwa wedle ich wpisu do rejestru zabytków</i>
DAK	<i>Podział miast historycznych wedle ich wpisu do rejestru zabytków</i>

*Akronimy działów NID: AD – Asystent Dyrektora; BI – Biuro Informacji; DA – Dział Archeologii; DAK – Dział Analiz Konserwatorskich; DDZM – Dział Digitalizacji Zabytków i Muzealiów; DERZ – Dział Ewidencji i Rejestru Zabytków; DE – Dział Edukacji o Dziedzictwie; DS – Dział Strategii Zarządzania Dziedzictwem; OT – Oddziały terenowe.

Kursywą oznaczono raporty powstające *ad hoc* – na zlecenie; pozostałe dane są gromadzone, a raporty są sporządzane z częstotliwością co najmniej coroczną.

Źródło: informacje NID – zestawienie NID z 2014 r.

Tab. 12. Branże dziedzictwa kulturowego

Dział gospodarki	Branże dziedzictwa kulturowego
Przemysły kreatywne	Branża kreatywna dziedzictwa kulturowego
Turystyka	Turystyka kulturowa
Nieruchomości	Rynek nieruchomości zabytkowych
Kultura	Branża ochrony dziedzictwa kulturowego
Handel	Rynek dzieł sztuki i antyków
Edukacja	Branża popularyzacji i edukacji dziedzictwa kulturowego
Rolnictwo i rzemiosło	Branża tradycyjnego rzemiosła i upraw

Źródło: A. Kozioł, M. Trelka, P. Florjanowicz, *Spoleczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych*, NID, Warszawa 2013, s. 48.

- Badanie „Dziedzictwo kulturowe w oczach Polaków” w ramach polsko-norweskiego projektu „DoM – Dziedzictwo obok Mnie. Wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczności lokalnych”. Celem projektu było przeprowadzenie badań (w Polsce i Norwegii) oraz opracowanie raportu na temat postaw Polaków wobec dziedzictwa kulturowego, a także stworzenie interdyscyplinarnego poradnika na temat zarządzania dziedzictwem kulturowym. Ankiety przeprowadzone na przełomie maja i czerwca 2015 r. (łącznie 1067 wywiadów z respondentami w wieku powyżej 18 lat) pozwoliły na zgromadzenie licznych danych szczegółowych dotyczących m.in. oceny wartości i istotności dziedzictwa kulturowego dla różnych grup wiekowych, ze względu na poziom wykształcenia, formy i częstotliwość korzystania z dziedzictwa kulturowego, postaw wobec działań na rzecz jego zachowania, motywacji i sposobów korzystania z dziedzictwa kulturowego, motywacji podróży turystycznych, skłonności do działań społecznych oraz łożenia środków finansowych na dziedzictwo kulturowe, odpowiedzialności za zabytki itp.⁵¹⁶ Pokłosiem projektu jest też poradnik zarządzania dziedzictwem kulturowym w gminach, stanowiący m.in. świetną bazę dla działań szkoleniowych NID wśród samorządów lokalnych⁵¹⁷.

⁵¹⁶ A. Chabiera et al., *Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych*, op. cit..

⁵¹⁷ A. Chabiera, A. Kozioł, B. Skaldawski, *Dziedzictwo obok Mnie: poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach*, NID, Warszawa 2016; A. Cha-

3.2.2. Badania dotyczące stanu zachowania oraz wydatków publicznych na dziedzictwo kulturowe

W ostatnich dekadach stworzono dwa bardzo istotne raporty dotyczące stanu zachowania obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków w Polsce, biorąc pod uwagę ich liczbę oraz własność. Pierwszy taki raport został przygotowany przez KOBiDZ w 2004 r.⁵¹⁸ Prowadzona przez kilka lat weryfikacja terenowa wpisów do rejestru zabytków oraz kwerenda dotycząca stanu zachowania obiektów zabytkowych (dane pochodzące z terenowych kwerend w latach 2015–2016 na reprezentatywnej grupie obiektów nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków) w poszczególnych województwach pozwoliły na sporządzenie w 2017 r. ponownego raportu na ten temat – z szerszym zakresem danych, obejmującym także kwestie wydatkowania publicznych środków finansowych na prace konserwatorskie i remontowe przy obiektach zabytkowych⁵¹⁹.

biera, A. Kozioł, B. Skaldawski (red.), *Dziedzictwo obok Mnie – poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach*, wyd. 2 popr. i zmien., NID, Warszawa 2019.

⁵¹⁸ Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomości*, op. cit.

⁵¹⁹ NID, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomości w Polsce...*, op. cit.

Dla każdego z województw zostały ponadto opracowane i opublikowane bardziej szczegółowe raporty⁵²⁰.

3.2.3. Badania dotyczące działań samorządów terytorialnych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

W 2018 roku w ramach współpracy MKiDN i NID z GUS do Programu Badań Statystycznych Statystyki Publicznej na rok 2019 wprowadzono nowe sprawozdanie dotyczące działań jednostek samorządu terytorialnego związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami (nowy formularz KK-2). W marcu 2020 r. GUS przekazał MKiDN i NID raport z ww. badania pt. *Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w samorządzie gminnym*, będący pierwszym tego typu opracowaniem obejmującym dane dla całego kraju (szerzej o badaniu i jego wynikach zob. podrozdział 3.4). Dodatkowo w ramach badania informacji i opinii dotyczących Gminnego Programu Ochrony Zabytków w 2018 r. na zlecenie NID zostało zrealizowane badanie ankietowe metodą CATI, mające na celu poznanie sposobu tworzenia, zakresu treściowego, napotykaných przeszkód i sposobów wdrażania przez jednostki samorządu terytorialnego gminnych programów opieki nad zabytkami. Zbadano 300 gmin, które posiadały w 2018 r. aktualny program lub program, którego aktualność wygasła w 2018 r. NID uruchomił również portal wiedzy na temat zarządzania dziedzictwem w gminach, adresowany głównie do samorządów – samorząd.nid.pl⁵²¹.

3.2.4. Badania dotyczące sytuacji organizacji pozarządowych oraz ich współpracy z samorządami na rzecz dziedzictwa kulturowego

⁵²⁰ Np. NID, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w województwie dolnośląskim. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, NID, Warszawa 2017.

⁵²¹ NID, *Raport roczny Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, op. cit.; NID, *Sprawozdanie z działalności Narodowego Instytutu Dziedzictwa za 2020 rok*, op. cit.

Podjęto też we współpracy ze stowarzyszeniem Klon/Jawor badania dotyczące sytuacji i funkcjonowania organizacji pozarządowych działających w obszarze dziedzictwa kulturowego, problemów, wyzwań i potrzeb związanych z ich aktywnością, wolontariatu inspirowanego i umożliwianego przez te organizacje, a także kwestii współpracy trzeciego sektora z samorządami⁵²². Wśród publikacji NID znajdują się również wydawnictwa poświęcone dobrym praktykom w zakresie wolontariatu na rzecz dziedzictwa, gdzie prezentowane są zestawienia projektów dofinansowanych i zrealizowanych w ramach programu Wolontariat dla dziedzictwa prowadzonego przez NID⁵²³.

3.2.5. Tzw. raporty autostradowe dotyczące prac archeologicznych podejmowanych w związku z budową autostrad

Pewnych, głównie jakościowych, danych na temat prac archeologicznych podejmowanych w związku z inwestycjami autostradowymi w Polsce i ich rezultatów dostarczają rozległe raporty przygotowane pod auspicjami NID pod kierunkiem Sławomira Kadrowa⁵²⁴.

3.2.6. Analizy efektów wdrażania parków kulturowych

Działania badawcze NID dotyczą także parków kulturowych. Przykładowo opracowanie terenowego oddziału NID w Krakowie analizuje dotychczasowe efekty wdrażania (w zakresie głównego celu parków, tj. ochrony krajobrazu kulturowego), stan prawny oraz charakter funkcjonujących na terenie Polski parków kulturowych. Przeprowadza również analizę SWOT zastosowania tej formy ochrony krajobrazu

⁵²² P. Adamiak, B. Charycka, *Działania organizacji pozarządowych...*, op. cit.

⁵²³ A. Chabiera, A. Koziół, B. Skaldawski (red.), *Coś bierzemy, coś dajemy. Reportaże o wolontariacie dla dziedzictwa*, NID, Warszawa 2017.

⁵²⁴ S. Kadrow (red.), *Raport 2005–2006*, NID, Warszawa 2011; S. Kadrow (red.), *Raport 2007–2008*, t. 1, NID, Warszawa 2012.

w kontekście polskim, formułując wnioski w zakresie zwiększenia jej skuteczności oraz szerszego stosowania⁵²⁵.

3.3. Opracowania i inicjatywy Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów

Ciekawe opracowania i dane dotyczące ekonomicznych i społecznych aspektów funkcjonowania obiektów i miejsc zabytkowych, a szerzej – oddziaływania dziedzictwa kulturowego, są gromadzone i analizowane przez inne państwowe instytucje. Spośród nich należy przede wszystkim wymienić skupiający swą uwagę na działalności instytucji muzealnych Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów (NIMOZ)⁵²⁶. W ramach działań NIMOZ podejmowanych w ostatnich latach szczególnie istotny jest projekt statystyczny „Statystyka muzeów” wdrażany od 2013 r. i sukcesywnie obejmujący coraz większą liczbę muzeów. W 2013 r. w ankietach NIMOZ uczestniczyło zaledwie 111 placówek, formularze za rok 2018 wypełniło 261 muzeów (495 wraz z oddziałami muzealnymi), co stanowi ok. 25% wszystkich muzeów w Polsce (wg bazy muzeów Zespołu ds. Statystyki Muzeów NIMOZ)⁵²⁷. Dane gromadzone w ramach działań NIMOZ obrazują m.in. charakter zatrudnienia i stan kadr muzealnych, różne kwestie finansowe związane z funkcjonowaniem muzeów, ich działania naukowe, wydawnicze i edukacyjne, w zakresie poszerzania i konserwowania kolekcji, zabezpieczania zbiorów, frekwencji i składu publiczności muzealnej. W 2016 r. ukazał się raport stanowiący podsumowanie pierwszych edycji projektu, zawierający także propozycje dotyczące usprawnienia systemu gromadzenia danych statystycznych na temat muzeów w Polsce⁵²⁸.

⁵²⁵ Z. Myczkowski, R. Marcinek, A. Siwek, *Park kulturowy jako forma ochrony krajobrazu kulturowego (historycznego). Analiza skuteczności ochrony krajobrazu za pomocą szczególnej formy ochrony z mocy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz ze sformułowaniem wniosków w zakresie propozycji zmian legislacyjnych*, OT NID, Kraków 2017.

⁵²⁶ NIMOZ powstał w 2011 r., poszerzając znacząco działalność istniejącego do tej pory Ośrodka Ochrony Zbiorów Publicznych.

⁵²⁷ NIMOZ, *Muzea w 2018 roku*, „Statystyka Muzeów”, t. 3, 2019. Najnowszy raport z tej serii to: NIMOZ, *Muzea w 2019 roku*, „Statystyka Muzeów”, t. 4, 2021.

⁵²⁸ NIMOZ, *Muzea w Polsce: raporty na podstawie danych z projektu Statystyka muzeów (2013–2015)*, op. cit.

Oprócz standardowego, powtarzanego corocznie formularza ankietowego przeprowadzane są także pogłębione badania tematyczne, których wyniki ukazują się w serii „Statystyka Muzeów”. W 2016 r. skupiono się na kwestii zarządzania zbiorami muzealnymi⁵²⁹, w 2017 r. na zarządzaniu muzeami, promocji i marketingu oraz wykorzystaniu zdigitalizowanych zbiorów muzealnych⁵³⁰. W 2018 r. zrealizowano ankiety na temat społeczno-ekonomicznego oddziaływania muzeów i ich relacji z otoczeniem (dane za okres sprawozdawczy obejmujący lata 2017–2018)⁵³¹. Znalazły się w nich pytania dotyczące rozmaitych relacji muzeów z ich interesariuszami: funkcjonowanie muzeów jako nabywców dóbr i usług świadczonych przez podmioty zewnętrzne, kwestie działalności gospodarczej i usług okołomuzealnych świadczonych przez muzea, współpracy muzeów z sektorem kreatywnym, współpracy z sektorem turystyki, instytucjami naukowo-badawczymi i edukacyjnymi, instytucjami działającymi na rzecz opieki społecznej, ochrony zdrowia, resocjalizacji i włączenia społecznego, trzecim sektorem, organizacjami i instytucjami Kościołów i związków wyznaniowych, kooperacji muzeów z samorządami terytorialnymi, m.in. w zakresie planowania rozwoju lokalnego i regionalnego, a także działań muzeów na rzecz zwiększania ponadlokalnej rozpoznawalności lokalnego lub regionalnego dziedzictwa kulturowego. Ich wyniki mogą potencjalnie posłużyć do pogłębionych analiz dotyczących określonego obszaru czy też typu muzeów⁵³².

Ciekawych danych na temat pewnych sfer funkcjonowania muzeów dostarczają również inne, wcześniejsze raporty NIMOZ, np. dotyczące edukacji muzealnej⁵³³ oraz stanu technicznego, dostępności i zabezpieczenia infrastruktury muzealnej, z których wynika m.in., iż aż 69% budynków muzealnych (ponad dwie trzecie) w Polsce to obiekty zabytkowe⁵³⁴. W drugim ze wspomnianych opracowań znaleźć można też informacje na temat dostępności muzeów zarówno z zewnątrz (komunikacją publiczną czy transportem indywidualnym, dostępności

⁵²⁹ NIMOZ, *Muzea w 2016 roku*, „Statystyka Muzeów”, t. 1, 2017.

⁵³⁰ NIMOZ, *Muzea w 2017 roku*, „Statystyka Muzeów”, t. 2, 2018.

⁵³¹ M. Murzyn-Kupisz, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów oraz ich relacje z otoczeniem*, op. cit.

⁵³² M. Murzyn-Kupisz, *Wieloaspektowość i specyfika relacji muzeów na wolnym powietrzu...*, op. cit.

⁵³³ M. Szelaż (red.), *Edukacja muzealna w Polsce...*, op. cit. Dotychczas ukazały się także dwa suplementy ww. raportu.

⁵³⁴ S. Kocewiak (red.), *Stan infrastruktury budowlanej i zabezpieczeniowej w muzeach*, Biblioteka Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, t. 8, NIMOZ, Warszawa 2015. Dane dla 63 muzeów wpisanych do Państwowego Rejestru Muzeów.

z zewnątrz dla osób niepełnosprawnych), jak i dostępności wewnątrz budynków (pionowej), informacji wizualnej i parkingów przy muzeach itp. Pozyskane dane pozwoliły również na oszacowanie kosztów niezbędnych prac remontowych i modernizacyjnych w muzeach wpisanych do Państwowego Rejestru Muzeów (z wyłączeniem muzeów martyrologicznych).

Wieloletnim programem badawczym NIMOZ, realizowanym równoległe do programu „Statystka muzeów”, są badania z cyklu „Publiczność muzeów w Polsce”, prowadzone od 2017 r.⁵³⁵ W pierwszej edycji badań skupiono się na muzeach, które w ankietach z cyklu „Statystyka muzeów”, deklarowały prowadzenia badań swojej publiczności (ankiety wśród 104 instytucji, wypełnione przez 63 placówki, uzupełnione o wywiady grupowe oraz warsztaty z ekspertami NID i NCK)⁵³⁶. Do pogłębianych badań jakościowych wybrano 12 różnorodnych instytucji. W połączeniu z ankietami umożliwiło to pokazanie postzegania i definiowania publiczności muzealnej przez muzealników, a także diagnozę, jak często i w jakim celu prowadzone są badania publiczności. Z analiz wynika, że niewiele polskich muzeów prowadzi regularnie badania swych odbiorców, co pozwalałoby na stały monitoring zachowań i opinii publiczności. Głównym celem badań publiczności przez placówki muzealne jest chęć poznania opinii odbiorców na temat instytucji i jej działalności (wystaw, działań edukacyjnych, jakości obsługi), a także diagnoza stopnia rozpoznawalności instytucji i motywacji do jej odwiedzin. W 2018 r. w raporcie „Muzeum w społeczności lokalnej”, spójnego ze wspomnianymi wcześniej badaniami na większej próbie muzeów w ramach programu „Statystyka muzeów”, skupiono się na opiniach pracowników muzeów co do zasięgu terytorialnego, charakteru i zakresu oddziaływania muzeów ze względu na rodzaj podmiotów – grupy publiczności oraz kooperujące instytucje w środowisku lokalnym (np. uczniowie i młodzież jako najważniejsza lokalna grupa docelowa wskazywana przez 71% muzeów, obszary współpracy z władzami lokalnymi i innymi organizacjami, korzyści z kooperacji z partnerami zewnętrznymi, czynniki utrudniające dobrą współpracę)⁵³⁷ w świetle badań ankietowych uzupełnianych badaniami jakościowymi. Tym razem ankieta internetowa została

⁵³⁵ J. Grzonkowska, „Badania publiczności muzeów w Polsce”. Projekt Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 20, z. 3, 2019, s. 301–313.

⁵³⁶ P. Kwiatkowski, B. Nessel-Łukasik, J. Grzonkowska, *Publiczność muzeów w Polsce. Badania pilotażowe. Raport 2017*, NID, Warszawa 2017.

⁵³⁷ P. Kwiatkowski, B. Nessel-Łukasik, J. Grzonkowska, *Muzeum w społeczności lokalnej. Raport 2018*, NIMOZ, Warszawa 2018.

rozesłana do 187 muzeów wraz z oddziałami – odpowiedziało 72 z nich. W kolejnej edycji programu (2019 r.) skupiono się natomiast na seniorach jako istotnym segmencie współczesnej publiczności muzealnej (w świetle badań NIMOZ z 2019 r. osoby starsze, powyżej 59 roku życia, stanowią obecnie jedną piątą ogółu odwiedzających muzea)⁵³⁸. Na ankietę odpowiedziało 169 placówek i oddziałów muzealnych (37,5% ankietowanych jednostek).

NIMOZ opublikował również polską wersję (tłumaczenie dostosowane do kontekstu polskiego) podręcznika dotyczącego działań muzeów w zakresie tzw. uczenia się przez całe życie⁵³⁹. Kwestie społecznych i ekonomicznych funkcji muzeów poruszane są także niekiedy na łamach wydawanego przez NIMOZ czasopisma „Muzealnictwo”⁵⁴⁰.

3.4. Opracowania i dane gromadzone przez Główny Urząd Statystyczny

GUS udostępnia publicznie w otwartym dostępie, na regularnych zasadach, m.in. w ramach dorocznej publikacji *Kultura w ... roku* zagregowane dane wprost obrazujące zasoby dziedzictwa kulturowego (m.in. liczba i rodzaj zabytków wpisanych do rejestru zabytków, obiekty wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO, wykaz parków kulturowych), najczęściej odwołując się do danych gromadzonych i udostępnianych przez inne instytucje (przede wszystkim NID)⁵⁴¹. W opracowaniach tych, z wyjątkiem zagregowanych danych dotyczących wydatków publicznych oraz rynku dzieł sztuki i antyków, brak jednak bezpośrednich odniesień do społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa. Wyjątkiem są dane dotyczące frekwencji w muzeach oraz charakteru ich działalności, a od ostatniej edycji wydawnictwa (dane za 2019 r.) informacje

⁵³⁸ P. Kwiatkowski, B. Nessel-Łukasik, J. Grzonkowska, *Seniorzy w muzeum. Raport*, NIMOZ, Warszawa 2019.

⁵³⁹ P. Majewski (red.), *Muzea i uczenie się przez całe życie – podręcznik europejski* (K. Gibbs, M. Sani, J. Thompson), NIMOZ, Warszawa 2013.

⁵⁴⁰ Por. np. J. Grzonkowska, *Ogrody muzeów w miastach w roli parków miejskich. Kontekst społeczny*, „Muzealnictwo”, nr 56, 2015, s. 244–252; B. Nessel-Łukasik, *Publiczność poza muzeum*, „Muzealnictwo”, nr 58, 2017, s. 307–318; E. Łongiewska-Wijas, *Sklep muzealny w Polsce. Niewykorzystana przestrzeń oddziaływania i wyzwanie dla zarządzających instytucją*, „Muzealnictwo”, nr 59, 2018, s. 9–18.

⁵⁴¹ Zob. np. GUS, *Kultura w 2019 r.*, op. cit. W publikacji tej znajduje się osobny rozdział pt. *Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowe*.

dotyczące działań samorządów gminnych na polu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Bardziej szczegółowa kwerenda formularzy sprawozdawczych oraz publicznie dostępnych opracowań GUS ujawnia jednak, iż tego typu dane są gromadzone nie tylko podczas poszerzanych w ostatnim czasie i modyfikowanych badań dotyczących sektora kultury czy konsumpcji kulturalnej, lecz także przy okazji innych działań badawczych. Ich dostrzeżenie, niewielkie uzupełnienie czy modyfikacja mogłyby zatem znacznie poszerzyć bazę dostępnych danych dotyczących dziedzictwa kulturowego.

Statystyka publiczna gromadzona przez Główny Urząd Statystyczny (GUS) i skupiająca się na działalności kulturalnej i konsumpcji kulturalnej dostarcza bezpośrednio pewnych danych na temat dziedzictwa kulturowego, w szczególności w zakresie wydatków publicznych na ochronę zabytków⁵⁴² oraz udostępniania dziedzictwa kulturowego przez instytucje kultury (muzea i instytucje paramuzealne, galerie). Prowadzone są także badania dotyczące działalności na rynku dzieł sztuki i antyków. Obejmują one dane gromadzone w ramach sprawozdań

K-02 „Sprawozdanie z działalności muzeum i instytucji paramuzealnej” (dane o działalności, liczbie odwiedzających, dochodach i wydatkach, w tym przychodach własnych, liczbie zatrudnionych itp.) oraz K-10 „Sprawozdanie z działalności na rynku dzieł sztuki i antyków” (liczba podmiotów, rodzaj sprzedawanych dzieł, obroty, brak jednak informacji o liczbie zatrudnionych osób, a także rozróżnienia na sprzedaż dzieł sztuki współczesnej oraz dzieł sztuki dawnej i antyków). Przykładowo w 2019 r. według GUS w Polsce funkcjonowało 959 muzeów i oddziałów muzealnych, przechowujących 22,6 mln muzealiów. Zorganizowały one 5,1 tys. wystaw czasowych oraz udostępniły 2,7 tys. wystaw stałych. Łącznie muzea w Polsce odwiedziło w 2019 r. 40,2 mln zwiedzających⁵⁴³. Dane dotyczące zatrudnienia są też gromadzone w wypadku publicznych bibliotek i archiwów. Co istotne, powyższe dane zbierane są w długim przekroju czasowym pozwalającym na zobrazowanie pewnych trendów. Dane te są gromadzone, nie są jednak w pełni udostępniane (np. dane dotyczące zatrudnienia czy budżetu muzeów jedynie przy okazji szczegółowych raportów specjalistycznych) (por. tab. 13).

Tab. 13. Liczba osób pracujących w muzeach w Polsce w pięciu miastach o największej frekwencji w muzeach w 2014 r.

	Pracujący w muzeach ogółem	W tym pracownicy merytoryczni	Odsetek ogółu pracujących w muzeach w Polsce (%)	Odsetek ogółu pracowników merytorycznych w muzeach w Polsce (%)	Odsetek ogółu zwiedzających muzea w Polsce (%)
Warszawa	2 567	1 221	16,9	19,2	27,0
Kraków	1 620	662	10,7	10,4	12,9
Wrocław	490	194	3,2	3,0	4,0
Trójmiasto	708	244	4,7	3,8	2,8
Łódź	451	210	3,0	3,3	1,9
Razem	7 356	3 101	48,4	48,7	53,4
Polska	15 197	6 369	100	100,0	100,0

Źródło: M. Murzyn-Kupisz, *Instytucje muzealne z perspektywy ekonomii kultury*, (współpraca J. Dziełek), Universitas, Kraków 2016, s. 120.

⁵⁴² Szczegółowe dane dostarczane GUS przez organy administracji państwowej i samorządowej. Por. GUS, *Finanse kultury w latach 2007–2015*, GUS, Kraków 2016.

⁵⁴³ GUS, *Kultura w 2019 r.*, op. cit., tablice. Por. też: *Działalność muzeów w 2019 r.*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/dzialalnosc-muzeow-w-2019-roku,12,3.html> (dostęp: 13.11.2020).

W 2018 r. sprawozdania dla potrzeb GUS wypełniło 217 podmiotów prowadzących działalność na rynku dzieł sztuki i antyków, 125 (57,6%) z nich zajmowało się sprzedażą dzieł sztuki i antyków, a 92 (42,4%) prowadziło sprzedaż dzieł sztuki i antyków oraz działalność wystawienniczą. Ponad dwie piąte (43,8%) sprzedaży dzieł sztuki odbyło się na tradycyjnych aukcjach, wśród sprzedanych dzieł lub antyków dominowało malarstwo (68,8% dzieł)⁵⁴⁴. W 2019 r. wartość sprzedaży dzieł sztuki i antyków wyniosła 162,5 mln zł i w porównaniu z 2018 r. wzrosła o 29,1 mln zł.

Dane tego typu są publikowane, jak już zostało wspomniane, przede wszystkim w dorocznych zbiorczych zestawieniach dotyczących kultury, najnowszym obecnie dostępnym zestawieniem tego typu jest *Kultura w 2019 r.* wydana w 2020 r.⁵⁴⁵ Najbardziej szczegółowe dane dostępne w tej publikacji dotyczą – oprócz działalności muzeów – wydatków publicznych na dziedzictwo (wydatki na kulturę w dziale budżetu 921, wydatki na ochronę zabytków – rozdział 92120, dane dostępne w podziale na wydatki z budżetu państwa oraz wydatki z budżetu jednostek samorządu terytorialnego). Brak natomiast informacji o prywatnych wydatkach na dziedzictwo kulturowe, z wyjątkiem wcześniej wspomnianych wydatków na wstęp do muzeów. Za bardzo pozytywne należy przy tym uznać stałe poszerzanie w rezultacie współpracy GUS oraz NID podrozdziału „Ochrona zabytków i dziedzictwo kulturowe”, co widoczne jest w ostatnich latach⁵⁴⁶. Obejmuje on informacje o liczbie i charakterze zabytków na terenie Polski, takie jak dane na temat liczby zabytków wpisanych do rejestru zabytków, nowych wpisów do rejestru, przekroju terytorialnego wpisów (w 2019 r. m.in. wskaźnik liczby zabytków nieruchomych na 100 km² według powiatów), w tym zabytków ruchomych, nieruchomych i archeologicznych. Dorocznie publikuje się także dane na temat liczby zabytków mających status pomnika historii (w tym nowych obiektów, którym nadano ten status), dane dotyczące liczby zgłoszeń do konkursu „Zabytek Zadbany” według kategorii konkursowych i województw, dane na temat liczby wpisów na Listę Programu UNESCO Pamięć Świata oraz

obiektów, którym przyznano Znak Dziedzictwa Europejskiego. Dane te prezentowane są jednak najczęściej w formie zagregowanej, z podziałem na województwa, niekiedy powiaty.

W ostatniej edycji opracowania z 2020 r. opublikowano też wyniki pierwszego badania z cyklu „Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w samorządzie gminnym”, zrealizowanego przez GUS na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego we współpracy z NID (nowy formularz KK-2, informacje od wszystkich gmin w kraju według stanu w dn. 30.06.2019 r.). Jego celem było pokazanie zakresu realizacji przez samorządy gminne zadań, wynikających z ustawy, związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami. Zadania te dotyczyły m.in.: informacji na temat rozpoznania zabytkowego zasobu (stan prawny, sposoby użytkowania, realizacja obowiązków związanych z gminną ewidencją zabytków), posiadania dokumentu strategicznego dotyczącego zarządzania zabytkami w gminie, tj. programu opieki nad zabytkami w gminie, możliwości włączania dziedzictwa kulturowego w szersze gminne strategie (tworzenie programów rewitalizacji) oraz finansowania ochrony zabytków – przekazywania gminnych dotacji na zabytki. W świetle zgromadzonych w 2019 r. danych w gminnych ewidencjach zabytków ujętych było łącznie 574 tys. zabytków, w tym 410 tys. zabytków nieruchomych, 158 tys. zabytków archeologicznych oraz 5,9 tys. układów urbanistycznych i ruralistycznych. W wielu przypadkach nieustalone były status własnościowy obiektów (43,6% zabytków nieruchomych i aż 69,4% zabytków archeologicznych) oraz ich obecna funkcja. Jedna trzecia wykazanych zabytków nieruchomych należała do osób prywatnych, 6,4% stanowiła własność jednostek samorządu terytorialnego, 5,8% własność mieszaną, a 5,3% własność Kościołów i związków wyznaniowych. Najczęściej zabytki te pełniły funkcje mieszkaniowe (42,9%) oraz sakralne i cmentarne (9,6%)⁵⁴⁷. W 2019 r. tylko jedna trzecia gmin w Polsce posiadała obowiązujący program opieki nad zabytkami, w wypadku 27% program taki był w trakcie sporządzania, a aż 41% nie posiadało i nie przystąpiło do sporządzania programu, przy czym odsetek ten był największy w przypadku gmin wiejskich. W 2019 r. 53% gmin w Polsce miało gminny lub lokalny program rewitalizacji. W 61% z gmin, które program taki posiadały, obszar rewitalizacji obejmował obszar objęty ochroną konserwatorską.

Dane na temat konsumpcji kulturalnej w ramach badań „Uczestnictwo ludności w kulturze” (ostatnia edycja w 2019 r.,

⁵⁴⁴ GUS, *Rynek dzieł sztuki i antyków w 2016 r.*, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/rynek-dziel-sztuki-i-antykow-w-2016-r-17,1.html> (dostęp: 13.11.2017); <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/rynek-dziel-sztuki-i-antykow-w-2019-roku,17,4.html> (dostęp: 13.11.2020).

⁵⁴⁵ GUS, *Kultura w 2016 r.*, GUS, Warszawa 2017.

⁵⁴⁶ Ibidem, s. 69–77; GUS, *Kultura w 2016 r.*, op. cit.; GUS, *Kultura w 2019 r.*, op. cit.

⁵⁴⁷ GUS, *Kultura w 2019 r.*, op. cit.

badania realizowane jak dotychczas co 5 lat, badania na podstawie kwestionariusza DS-58G. Kultura w gospodarstwach domowych. Kwestionariusz gospodarstwa domowego oraz DS-58I. Uczestnictwo ludności w kulturze. Kwestionariusz indywidualny⁵⁴⁸ uwzględniają natomiast m.in. informacje o odsetku osób chodzących do muzeów⁵⁴⁹ oraz zwiedzających zabytki w trakcie roku, a także o wydatkach na zakup biletów do muzeów i instytucji paramuzealnych. W 2019 r. 26,7% mieszkańców Polski odwiedziło przynajmniej raz w roku muzeum, a 38,5% zadeklarowało co najmniej jedną wizytę w obiekcie zabytkowym (zwiedzanie zabytków). Dane GUS obejmują przy tym wybrane cechy społeczno-ekonomiczne respondentów, takie jak charakter zatrudnienia (pracujący na stanowiskach robotniczych i nierobotniczych, rolnicy, pracujący na własny rachunek, emeryci i renciści), miejsce zamieszkania (obszary miejskie a obszary wiejskie), wiek oraz płeć. Wspomniane badania obejmują także pytania dotyczące postaw wobec dziedzictwa: stopień zainteresowania przeszłością oraz deklaracje co do kultywowania tradycji (w tym tradycji regionalnych poprzedniego i obecnego miejsca zamieszkania oraz polskich Kresów Wschodnich). Innymi dostępnymi w tym badaniu danymi są informacje na temat przeciętnych wydatków gospodarstw domowych na jedną osobę na wybrane usługi kulturalne. Jeśli za oznakę zainteresowania dziedzictwem uznamy kolekcjonerstwo, w badaniach GUS dotyczących uczestnictwa ludności w kulturze zostały także uwzględnione informacje na temat zainteresowania Polaków tego typu aktywnością. Jako hobby zajmuje się nią w świetle danych GUS za 2019 r. 2,1% dorosłych Polaków, w tym 2,9% pracujących na własny rachunek i 2,3% emerytów⁵⁵⁰. Ekonomiczny wymiar konsumpcji kulturalnej odzwierciedlają dane dotyczące przeciętnych wydatków na kulturę na jednego członka gospodarstwa domowego rocznie oraz ich udziału w wydatkach gospodarstw domowych ogółem według grup społeczno-ekonomicznych. Choć dane te nie są zbyt optymistyczne (w 2019 r. przeciętny mieszkaniec Polski wydał na wizyty w muzeach, bibliotekach i ogrodach zoologicznych zaledwie 7 zł rocznie), uwzględniają także szeroko rozumiane wydatki na dostęp do

⁵⁴⁸ GUS, *Uczestnictwo ludności w kulturze w 2019 r.*, GUS, Warszawa 2020.

⁵⁴⁹ W podobnych pod względem zawartości badaniach CBOS pt. „Aktywności i doświadczenia” brak danych o zwiedzaniu zabytków jako takim, znajduje się w nich natomiast informacja na temat częstotliwości odwiedzania muzeów. Por. CBOS, *Aktywności i doświadczenia w 2015 roku*, „Komunikat z Badań”, nr 30, 2016.

⁵⁵⁰ GUS, *Uczestnictwo ludności w kulturze w 2014 r.*, op. cit., s. 94.

dziedzictwa kulturowego. Co więcej, istniejące dane pokazują, iż rezygnacja z odwiedzin w muzeach nie jest najczęściej związana z barierami ekonomicznymi (ze względu na ograniczenia finansowe z wizyty w placówkach muzealnych deklarowało rezygnację tylko 6,3% ankietowanych). Szacunek do dziedzictwa jest również w pewnym stopniu odzwierciedlony w indywidualnych wyborach gospodarstw domowych dotyczących nabywania i posiadania dzieł sztuki i antyków we własnym domu. W 2019 r. w porównaniu z 2014 r. odsetek gospodarstw domowych posiadających dzieła sztuki i antyki nie zmienił się i wynosił 6,7%, zwiększył się natomiast – o 1,8 p. proc. odsetek gospodarstw domowych posiadających przedmioty rękodzieła artystycznego.

Dane gromadzone przez GUS na temat działalności domów kultury, ośrodków kultury, klubów i świetlic (formularz K-07) zawierają informacje o liczbie i członkach grup artystycznych, w tym grup folklorystycznych (zdefiniowanych jako ludowe, pieśni i tańca, kapele) – a więc potencjalnie ciekawe dane dotyczące kultywowania pewnych aspektów dziedzictwa niematerialnego⁵⁵¹. Zbierane są również dane o liczbie kursów prowadzonych przez domy kultury oraz liczbie ich uczestników – w tym kursów określanych jako „plastyczne” i „przygotowujące do nauki w szkołach artystycznych” – nie wyodrębnia się jednak kursów z zakresu historii, historii kultury czy historii sztuki, bezpośrednio powiązanych z wiedzą o zabytkach.

Wzorem formularza sprawozdawczego dla bibliotek (K-05), gdzie w pytaniu dotyczącym budynków użytkowanych przez biblioteki uwzględnione są pytania o wiek budynku (4 kategorie: przed 1945 r., zbudowany w latach 1945–1989, w latach 1990–2019 oraz w roku sprawozdawczym) oraz czy jest wpisany do rejestru zabytków, w większości formularzy GUS dotyczących działalności instytucji kultury (K-01 „Sprawozdanie z działalności artystycznej i rozrywkowej”, K-02 „Sprawozdanie z działalności muzeum i instytucji paramuzealnej”, K-05 „Sprawozdanie z działalności wystawienniczej” oraz K-08 „Sprawozdanie kina”) można byłoby dodać podobne pytanie. Informacje takie pozwoliłyby oszacować w skali kraju liczbę i pokazać lokalizację obiektów zabytkowych pełniących funkcje kulturalne.

Ciekawe dane dotyczące turystycznego zainteresowania dziedzictwem kulturowym lub dane potencjalnie do wykorzy-

⁵⁵¹ Informacji takich (o charakterze liczbowym) nie zawierają inne raporty na temat zespołów folklorystycznych. Zob. J. Łosakiewicz, R. Teperek, *Raport o tańcu ludowym i tanecznym ruchu folklorystycznym w Polsce*, Instytut Muzyki i Tańca, Warszawa 2011.

stania przy obliczaniu ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego można znaleźć także w opracowaniach GUS dotyczących turystyki w Polsce⁵⁵². Przykładowo w świetle danych z publikacji *Turystyka w 2019 r.* wydatki na usługi kulturalno-rekreacyjne, w tym bilety wstępu, stanowią od 5,4% (krótkie podróże, 2–4 dni) do 6,1% (podróże powyżej 5 dni) całociowych wydatków ponoszonych przez podróżujących po kraju Polaków w wieku powyżej 15 lat⁵⁵³. Badania te dostarczają jednocześnie informacji o wydatkach turystów krajowych na żywność oraz inne towary i usługi – ich skorelowanie z motywacjami turystów pozwoliłoby na pokazanie oddziaływania turystyki kulturalnej w skali kraju. We wspomnianym opracowaniu uwidoczniła się również struktura cudzoziemców odwiedzających Polskę według kraju stałego zamieszkania i ich wydatki. Dodanie do tych badań (lub pokazanie w opracowaniu ich wyników) motywacji bądź celu przyjazdu dałoby możliwość określenia, jaki odsetek cudzoziemców przyjeżdża do Polski ze względu na motywacje kulturalne, oraz oszacowania ich wydatków. Umożliwiłoby także uwzględnienie wśród turystów kulturalnych odsetka odwiedzających jednodniowych, którzy przyjeżdżają do Polski nie w celach zakupów czy skorzystania z usług dla ludności niezwiązanych z kulturą, lecz ze względu na chęć zwiedzania zabytków i korzystania z innych usług kulturalnych. Podobne dane pokazuje opracowanie *Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2019 r.* Wartość towarów i usług zakupionych w Polsce przez cudzoziemców (nierezydentów) w 2019 r. szacuje się na poziomie 45,3 mld zł⁵⁵⁴, wśród nich wyszczególniono jednak jedynie kategorie „wydatki na towary” i „wydatki na pozostałe usługi”, co nie pozwala określić wysokości wydatków na usługi kulturalne, w tym zwiedzanie obiektów zabytkowych i muzeów. W statystyce turystyki uwzględnia się także dane dotyczące PTTK, przekazywane przez tę organizację do GUS⁵⁵⁵. W 2019 r. do PTTK, zapisanych było 67,9 tys. członków, w strukturach PTTK działało 6,4 tys. przewodników, w tym 1,3 tys. przewodników miejskich oraz 2,8 tys. przewodników terenowych. W sprawozdaniu w części tablicowej cz. V pojawia się też kategoria „in-

⁵⁵² Trzeba ponadto zauważyć, iż badania takie prowadzą także inne instytucje, takie jak Instytut Turystyki czy regionalne organizacje turystyczne, stąd dostępność danych dla poszczególnych regionów oraz gmin jest bardzo zróżnicowana.

⁵⁵³ GUS, *Turystyka w 2019 r.*, Warszawa–Rzeszów 2020, s. 71.

⁵⁵⁴ GUS, *Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2019 r.*, GUS, Warszawa–Rzeszów 2020, s. 32.

⁵⁵⁵ GUS, *Turystyka w 2019 r.*, op. cit., s. 115–116, tablice dział V.

strukturzy opieki nad zabytkami”, w 2019 r. były to 72 osoby, spadek ze 112 w 2010 r. Nawet biorąc pod uwagę spadkową tendencję w tym zakresie, są to ciekawe dane na temat części osób będących „interpretatorami” dziedzictwa. Jednocześnie w zestawie danych przekazywanych dorocznie przez PTTK do GUS brak informacji o muzeach prowadzonych przez PTTK.

Drugim potencjalnie istotnym opracowaniem GUS z zakresu turystyki jest publikacja *Turystyka i wypoczynek w gospodarstwach domowych w 2013 r.* Dość pesymistyczne wyniki wspomnianych badań mogą być podstawą do formułowania programów na rzecz większego zainteresowania społeczeństwa zabytkami. Choć „wędrówki, spacer i wycieczki rowerowe” stanowią jeden z preferowanych sposobów spędzania czasu wolnego przez Polaków (12% badanych), to „odwiedzanie muzeów, wystaw, zabytków czy udział w imprezach objazdowych” jako ulubiony sposób spędzania czasu wolnego przeznaczonego na wypoczynek zadeklarowało zaledwie 2,1% osób, co sytuuje go na dalekiej 12 pozycji wśród ogółu form spędzania czasu wolnego, a jako trzecią ulubioną formę zadeklarował go nieco wyższy odsetek 3,4% badanych⁵⁵⁶. Wspomniane opracowanie GUS obejmuje także sekcję „Zwiedzanie jako główny motyw podróży”. Choć mankamentem pokazywanych danych jest brak rozróżnienia pomiędzy zwiedzaniem obiektów i miejsc zabytkowych a zwiedzaniem miejsc o walorach przyrodniczych – zbiorcza kategoria celu podróży: „zwiedzanie (architektura, kultura, przyroda)” – badania GUS dostarczają ciekawych informacji na temat istotności zwiedzania wśród celów krótko- i długookresowych podróży krajowych oraz podróży zagranicznych Polaków. „Zwiedzanie” stanowi trzeci co do istotności motyw podróży, po takich celach, jak ogólnie „wypoczynek i rekreacja” oraz „odwiedzanie krewnych i znajomych”. Uwidacznia się także większa motywacja do zwiedzania za granicą niż w kraju, dominacja osób z wykształceniem wyższym, z większymi dochodami oraz z dużych miast. Dane te dobrze pokazują, uzupełniając badania konsumpcji kulturalnej, profil społeczno-demograficzny „statystycznego zwiedzającego”. Miasta jako miejsca nagromadzenia dziedzictwa kulturowego stanowią, co warto podkreślić, 33% destynacji najchętniej odwiedzanych w celu zwiedzania w przypadku podróży krajowych oraz 83% w przypadku podróży zagranicznych. Bardzo ważna wydaje się również zawarta w publikacji GUS konstatacja dotycząca wysokości wydatków turystów w zależności od celu podróży:

⁵⁵⁶ GUS, *Turystyka i wypoczynek w gospodarstwach domowych w 2013 r.*, GUS, Warszawa 2014, s. 32.

„W przypadku krajowych podróży krótkookresowych najwyższe wydatki ponoszono w związku z podróżami w celach służbowych – 361 zł (na jedną podróż) i w celu zwiedzania – 348 zł”⁵⁵⁷.

Ciekawych informacji o ekonomicznym oddziaływaniu dziedzictwa mogłyby również dostarczać inne, już prowadzone systematycznie, badania GUS po ich niewielkiej modyfikacji. Mianowicie w formularzach KT-1 i KT-2 – „Sprawozdanie o wykorzystaniu turystycznego obiektu noclegowego” zbierane są dane o liczbie udzielonych noclegów turystycznych, w tym liczbie turystów zagranicznych z nich korzystających, a także usługach (np. gastronomicznych) świadczonych w tych obiektach. Wskazane byłoby ich poszerzenie o pytanie, czy obiekt noclegowy znajduje się w zabytkowym obiekcie, po zdefiniowaniu, co przez to pojęcie się rozumie (np. budynek wybudowany przed określonym rokiem, budynek w rejestrze zabytków), oraz ile osób zatrudnia dana placówka. Taki zestaw danych byłby niezwykle przydatny do pokazania oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rynek hotelarski i turystyczny. Podobnie wygląda kwestia wykorzystania danych ze sprawozdań dotyczących zasobów mieszkaniowych. Gdyby w formularzu M-01 „Sprawozdanie o zasobach mieszkaniowych” zostały uwzględnione informacje o wieku budynku, takie dane umożliwiłyby wiarygodne oszacowanie ilości podjętych prac remontowych przy obiektach zabytkowych (niekoniecznie w rejestrze zabytków) oraz wyposażeniu takich obiektów w udogodnienia, a także wpływu zabytków na rynek budowlany. W badaniu reprezentacyjnym „Mieszkania i budynki” w Narodowym Spisie Powszechnym w 2011 r. znalazły się informacje o roku oddania budynku do użytku, a na ich podstawie można byłoby wstępnie stwierdzić, jakie jest wyposażenie historycznych budynków, powierzchnia mieszkań w nich się znajdujących oraz ich stan własnościowy. Podobnie w zestawie pytań w Spisie Powszechnym w 2021 r. znalazło się pytanie o własność mieszkania, a także rok oddania do użytku budynku, w którym zamieszkuje respondent⁵⁵⁸.

Kolejnym typem badań prowadzonych przez GUS są statystyki dotyczące produkcji budowlano-montażowej (formularz B-01 „Sprawozdanie o sprzedaży produkcji budowlano-montażowej przedsiębiorstw budowlanych” oraz B-02 „Sprawozdanie o produkcji budowlano-montażowej przedsiębiorstw niebudowlanych”), w przypadku których można rozważyć ich

uzupełnienie o takie pytanie, jak prowadzenie prac budowlano-montażowych, remontowych, adaptacyjnych i konserwatorskich w budynkach powstałych przed np. 1945 r. lub będących zabytkami, co pomogłoby pokazać rozmiary wpływu dziedzictwa kulturowego na tą branżę działalności gospodarczej.

Podstawowe dane na temat liczby organizacji pozarządowych deklarujących kulturę i sztukę jako główny obszar aktywności znaleźć można natomiast w cyklicznym opracowaniu GUS opierającym się m.in. na wynikach sprawozdań SOF-1 „Sprawozdanie z działalności fundacji, stowarzyszeń i podobnych organizacji społecznych”. W 2018 r. 12,1%, tj. 10,1 tys. odnotowanych przez GUS organizacji non-profit jako główną dziedzinę działalności podało profil „kultura i sztuka”, w tym 3,1 tys. uznało, że najważniejsze ich pole działalności to „Ochrona zabytków i miejsc pamięci narodowej, podtrzymywanie tradycji narodowych, regionalnych, kulturowych”. Łącznie zrzeszały one 7,2 tys. członków. Ujęte w publikacji społeczne podmioty wyznaniowe i przyparafialne organizacje Kościoła katolickiego także niekiedy deklarują kulturę i sztukę jako główną dziedzinę działalności (w 2018 r. odpowiednio 6,5% i 4,2% takich organizacji)⁵⁵⁹. Formularz SOF-1 obejmuje też pytanie o to, czy jednostka była właścicielem środków trwałych w tym budynków. Mogłoby ono być poszerzone o pytanie o to, czy budynki te są zabytkowe (znajdują się w rejestrze zabytków).

W niektórych z badań GUS, by były bardziej przydatne do zobrazowania kwestii związanych z dziedzictwem, konieczne byłoby doprecyzowanie pojęć. Na przykład zdefiniowanie, czy kolekcjonerstwo dotyczy obiektów współczesnych czy dawnych zgodnie z definicją ustawową zabytku nieruchomego. Jeśli turystów pyta się o zwiedzanie, uszczegółowienie, czy było to zwiedzanie obiektów zabytkowych i muzeów, zabytkowych miast, a może wycieczka do parku narodowego lub krajobrazowego. W wypadku danych dotyczących handlu dziełami sztuki ujęcie danych o typie dzieł sztuki oraz liczbie transakcji – możliwa do pokazania średnia wartość transakcji.

W zakresie konstruowania wskaźników uwzględniających wpływ dziedzictwa kulturowego na potencjał turystyczny jednostek terytorialnych ciekawa jest podjęta analiza dotycząca walorów turystycznych powiatów zrealizowana niedawno przez Centrum Badań i Edukacji Statystycznej GUS⁵⁶⁰ oraz stanowiąca jej pokłosie publikacja w „Wiadomościach Statystycz-

⁵⁵⁷ Ibidem, s. 70.

⁵⁵⁸ Zob. <https://spis.gov.pl/lista-pytan-w-nsp-2021/> (dostęp: 5.01.2021).

⁵⁵⁹ GUS, *Sektor non-profit w 2018 r.*, GUS, Warszawa–Kraków 2020.

⁵⁶⁰ P. Łysoń et al., *Analiza walorów turystycznych powiatów...*, op. cit.

nych⁵⁶¹. Dla potrzeb wspomnianych badań atrakcyjność turystyczną przedstawiono za pomocą trzech grup wskaźników: WAK – wskaźnika atrakcyjności kulturalnej, WAS – wskaźnika atrakcyjności środowiskowej (przyrodniczej/krajobrazowej) oraz WAB – wskaźnika atrakcyjności biznesowo-hotelowej. Przyjęto, że całościowy WAT (wskaźnik atrakcyjności turystycznej poszczególnych powiatów Polski) = 0,4*WAK + 0,4*WAS + 0,2*WAB⁵⁶². Co godne podkreślenia, w przytaczanych badaniach wzięto pod uwagę także wpływ dostępności atrakcyjnych przyrodniczo i kulturowo obszarów poza granicami Polski (do 50 km od granicy) na atrakcyjność przygranicznych obszarów w naszym kraju (uwzględniając miejsca UNESCO oraz parki narodowe na terenie sąsiednich państw).

Z perspektywy niniejszego opracowania szczególnie ciekawy jest pierwszy wskaźnik – WAK oraz jego wpływ (i waga) na kształtowanie się całościowej atrakcyjności turystycznej danego obszaru. Został on doprecyzowany w dalszych pracach autorów jako składający się z następujących wskaźników cząstkowych:

- liczba zwiedzających WZW;
- ogólna liczba zabytków WZO;
- liczba zabytków powstałych przed XVI w. WZX;
- obiekty z listy UNESCO WUN;
- obiekty uznane za pomnik historii WPH;
- liczba pielgrzymów WPI;
- liczba miejsc na widowni w teatrach i instytucjach muzycznych WMW;
- liczba uczestników imprez masowych (kulturalnych i sportowych) WUI

Przyjęto, że

$WAK = 0,15 WPI + 0,15 WZW + 0,2 WZO + 0,1 WZX + 0,1 WUN + 0,1 WPH + 0,1 WMW + 0,1 WUI$ ⁵⁶³. Uzyskano w ten sposób syntetyczny obraz wskaźnika WAK dla całego kraju.

⁵⁶¹ P. Łysoń, M. Szymkowiak, Ł. Wawrowski, *Badania porównawcze atrakcyjności turystycznej powiatów z uwzględnieniem ich otoczenia*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 12, 2016, s. 45–57.

⁵⁶² P. Łysoń et al., *Analiza walorów turystycznych powiatów...*, op. cit., s. 34.

⁵⁶³ P. Łysoń, M. Szymkowiak, Ł. Wawrowski, *Badania porównawcze atrakcyjności turystycznej...*, op. cit., s. 52.

3.5.

Analizy Najwyższej Izby Kontroli

Najwyższa Izba Kontroli podejmuje wiele czynności kontrolnych w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Łącznie w latach 2005–2020 NIK opublikował aż 31 wyników badań dotyczących zabytków i dziedzictwa kulturowego realizowanych przez dział kontroli „Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego”⁵⁶⁴ (tab. 14). W ich trakcie przeprowadzana jest kontrola dokumentacji, zbierane są wyjaśnienia od służb konserwatorskich i zarządzających obiektami, a niekiedy dokonuje się także oględzin w terenie. Obejmują one ocenę działań podejmowanych w tym zakresie przez wojewódzkich konserwatorów zabytków⁵⁶⁵, samorządy gminne⁵⁶⁶ oraz instytucje muzealne i zarządzających obiektami zabytkowymi⁵⁶⁷. Kontrole dotyczą również współpracy pomiędzy wojewódzkimi konserwatorami zabytków a jednostkami samorządu terytorialnego⁵⁶⁸. Przykładowo w trakcie tej przeprowadzonej w 2015 r. wskazano na nadal występujące nieprawidłowości w następujących obszarach: ewidencjonowania zabytków, sporządzania gminnych programów opieki nad zabytkami, sprawowania nadzoru konserwatorskiego oraz stanu zachowania skontrolowanych zabytków. Stwierdzono przy tym, że w zależności od województwa gminnej ewidencji zabytków nie posiadało od 20 do 72% gmin, a gminnego programu opieki nad zabytkami od

⁵⁶⁴ Przeszukując bazę opublikowanych wyników kontroli NIK w ramach działu „Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego”, sprawdzono obecność w tytułach opracowań słów: dziedzictwo, dziedzictwa, zabytki, zabytkami, zabytkowego, sztuki.

⁵⁶⁵ NIK, *Ochrona zabytków przez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w latach 2013–2014*, S/14/007/KNO, NIK, Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2016; NIK, *Finansowanie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w województwie lubelskim przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie*, I/13/013/LLU, Delegatura NIK w Lublinie, Lublin 2013.

⁵⁶⁶ NIK, *Wykonywanie przez Miasto Lublin zadań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w latach 2009–2012*, I/12/006/LLU, Delegatura NIK w Lublinie, Lublin 2012; NIK, *Prawidłowość gospodarowania zabytkami nieruchomymi przez wybrane jednostki samorządu terytorialnego z terenu województwa podkarpackiego*, P/13/172/LRZ, Delegatura NIK w Rzeszowie, Rzeszów 2014; NIK, *Realizacja przez Gminę Miasto Szczecinek zadań w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami nieruchomymi w latach 2013–2014*, Delegatura NIK w Szczecinie, Szczecin 2015.

⁵⁶⁷ NIK, *Realizacja projektów z zakresu ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego współfinansowanych ze środków europejskich*, R/11/006/KNO, NIK, Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2012.

⁵⁶⁸ NIK, *Współdziałanie wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz jednostek samorządu terytorialnego*, P/15/100, Delegatura NIK w Szczecinie, Szczecin 2016.

68 do 97%⁵⁶⁹. Kontrole stanu zachowania obiektów zabytkowych były natomiast prowadzone jedynie w wypadku co dwudziestego obiektu spośród tych wpisanych do rejestru. W innym z raportów NIK z 2010 r.⁵⁷⁰ skontrolowano 63 zabytki (głównie dwory i pałace) na terenie całej Polski zarządzane przez jednostki samorządu terytorialnego oraz Agencję Nieruchomości Rolnych. Kontrola została podjęta ze względu na doniesienia o złym stanie obiektów zabytkowych stanowiących własność publiczną. Spośród przebadanych obiektów jedynie kilkanaście zachowanych było wówczas w dobrym stanie, a dotyczyło to głównie tych, w których działały instytucje publiczne, takie jak szkoły czy domy pomocy społecznej. Zwrócono uwagę, że nie-

użytkowane zabytki nieruchomości nie były z reguły odpowiednio zabezpieczone przed degradacją. Kontrolerzy NIK podkreślali, że właściciele lub zarządzający zwykle nie podejmowali żadnych działań w celu odnowy niszczących obiektów, co tłumaczyli brakiem środków finansowych. Uważali przy tym, że to obciążenie ich budżetów. Jako problem wskazywano wówczas brak pełnej wiedzy o stanie faktycznym i prawnym zabytków oraz małą obsadę kadrową służb ochrony zabytków w stosunku do liczby obiektów. Zwracano uwagę na nierozstrzygniętą wówczas kwestię reprivatyzacji⁵⁷¹ niektórych spośród analizowanych obiektów zabytkowych.

Tab. 14. Badania NIK dotyczące problematyki dziedzictwa kulturowego i ochrony zabytków opublikowane w latach 2005–2020

	Tytuł badania	Rok publikacji	Nr ewidencyjny
1	Realizacja projektów z zakresu dziedzictwa naturalnego i kulturowego oraz rewitalizacji obszarów miejskich finansowanych ze środków Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Warmińsko-Mazurskiego	2020	P/19/O90/LOL
2	Ochrona zabytków archeologicznych odkrytych w związku z realizacją inwestycji budowlanych	2020	K/19/012/LKI
3	Ochrona materialnego dziedzictwa kulturowego mniejszości narodowych	2020	P/19/023
4	Ochrona zabytków archeologicznych pozyskanych przez Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim	2019	K/19/002/LKI
5	Ochrona zabytków archeologicznych odkrytych w związku z realizacją inwestycji budowlanych	2019	R/16/004/LKI
6	Ochrona zabytków w województwie lubuskim na wypadek sytuacji kryzysowych	2019	R/18/002/LZG
7	Ochrona zabytków w województwie lubuskim na wypadek sytuacji kryzysowych	2019	P/18/108/LZG
8	Ochrona przez Muzeum Regionalne PTTK w Olkuszu zabytków archeologicznych odkrytych w związku z realizacją inwestycji budowlanych	2019	R/17/009/LKI
9	Ochrona zabytków archeologicznych odkrytych w związku z realizacją inwestycji budowlanych	2018	P/17/074
10	Zabezpieczenie i udostępnianie zabytków architektury drewnianej oraz ich wykorzystanie w promocji regionu	2018	P/17/076

⁵⁶⁹ Jest to spójne z wcześniejszymi ustaleniami. A. Siwek przytacza dane NID za 2012 r., z których wynika, że w roku tym jedynie około 20% gmin w Polsce posiadało aktualny gminny program opieki nad zabytkami. W dwóch województwach odsetek gmin posiadających aktualne dokumenty był znacząco większy i wynosił ponad 30% (wielkopolskie 41,2%, pomorskie 38,2%). Por. A. Siwek, *Programy ochrony i opieki nad zabytkami – niedoceniony element polskiego systemu ochrony zabytków*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” nr 1(15), 2016, s. 107–115.

⁵⁷⁰ NIK *Gospodarowanie i nadzór nad zabytkami nieruchomymi w latach 2004–2008*, P/09/170, Delegatura NIK w Rzeszowie, Rzeszów 2010.

⁵⁷¹ Kwestię prawidłowości przebiegu reprivatyzacji obiektów zabytkowych w województwie podkarpackim podjęto w trakcie innej kontroli NIK: *Prawidłowość działań administracji publicznej w odniesieniu do roszczeń reprivatyzacyjnych dot. zabytków nieruchomych w latach 1990–2010*, I/10/O25/LRZ, Delegatura NIK w Rzeszowie, Rzeszów 2012.

11	Wykonanie wniosków sformułowanych po kontroli pn. Ochrona zabytków przez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w latach 2013–2014	2017	K/17/001/KNO
12	Ochrona polskiego dziedzictwa narodowego za granicą	2017	P/16/022
13	Odzyskiwanie utraconych dzieł sztuki	2017	P/16/024
14	Współdziałanie wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz jednostek samorządu terytorialnego	2016	P/15/100
15	Ochrona zabytków przez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w latach 2013–2014	2016	S/14/007/KNO
16	Wydawanie decyzji związanych z realizacją obiektów budowlanych w strefach konserwatorskich w latach 2008–2013 na przykładzie województwa podkarpackiego	2016	P/14/110/LRZ
17	Realizacja przez Gminę Miasto Szczecinek zadań w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami nieruchomymi w latach 2013–2014	2015	R/14/005/LSZ
18	Prawidłowość gospodarowania zabytkami nieruchomymi przez wybrane jednostki samorządu terytorialnego z terenu województwa podkarpackiego	2014	P/13/172/LRZ
19	Finansowanie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w województwie lubelskim przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie	2013	I/13/013/LLU
20	Prawidłowość udzielenia i realizacji zamówienia publicznego na rewaloryzację i rewitalizację zabytkowego przedpola Pałacu Wilanowskiego	2013	S/13/005/LWA
21	Wykonywanie przez państwowe instytucje kultury zadań Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego	2013	P/12/065/KNO
22	Wykonywanie przez Miasto Lublin zadań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w latach 2009–2012	2012	I/12/006/LLU
23	Realizacja projektów z zakresu ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego współfinansowanych ze środków europejskich	2012	R/11/006/KNO
24	Wykonanie wniosków z kontroli P/09/170 – Prawidłowość gospodarowania i nadzoru nad zabytkami nieruchomymi w latach 2004–2008	2011	K/10/036/LRZ
25	Wykonanie budżetu państwa w 2009 r. w części 24 – Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego oraz wykonanie planów finansowych Funduszu Promocji Kultury i Funduszu Promocji Twórczości.	2010	P/09/077/KNO
26	Gospodarowanie i nadzór nad zabytkami nieruchomymi w latach 2004–2008	2010	P/09/170
27	Ochrona zabytków	2009	R/07/005/KNO
28	Informacja o wynikach kontroli wykorzystania środków budżetowych przekazanych przez Ministra Kultury i Sztuki na realizację krajowych programów ochrony i konserwacji zabytków w latach 1995–1997	2005	140/99/P/98/042/DEN
29	Informacja o wynikach kontroli realizacji zadań przez służbę ochrony zabytków przejętych do zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa	2005	11/2001/P/99/069/LOP
30	Informacja o wynikach kontroli realizacji przez Centrum Sztuki Współczesnej odbudowy Zamku Ujazdowskiego i modernizacji Arsenалу	2005	146/2002/P/01/036/KN
31	Informacja o wynikach kontroli funkcjonowania służby ochrony zabytków w warunkach reformy administracji publicznej	2005	1/2003/P/02/030/KNO

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://www.nik.gov.pl/kontrole/wyniki-kontroli-nik/> (dostęp: 20.12.2020).

Ważnym zagadnieniem podejmowanym przez NIK była kwestia ochrony obiektów zabytkowych i ich otoczenia przed negatywnymi skutkami inwestycji budowlanych w procesach planowania przestrzennego i wydawania związanych z nimi decyzji administracyjnych⁵⁷². W tym kontekście stwierdzono niewystarczające działania gmin ze względu na małą liczbę uchwalanych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz wspomnianych już w innym raporcie kontrolnym brakach w zakresie opracowania gminnych ewidencji zabytków i gminnych programów opieki nad zabytkami.

Na koniec należy dodać, że kontrole prowadzone przez NIK i jej delegatury mają charakter wrywkowy i nie przynoszą całościowego obrazu stanu ochrony zabytków w Polsce. Pokazują jednak wyzwania, przed jakimi stoją zarządzający obiektami zabytkowymi. W niewielkim zakresie skupiają się na wykorzystaniu dziedzictwa kulturowego w rozwoju społecznym i gospodarczym, wskazując raczej na przykłady zaniedbań w ich utrzymaniu.

3.6. Badania Centrum Badania Opinii Społecznej

Badania Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) nie dotyczą bezpośrednio zabytków czy dziedzictwa kulturowego. Jednak w wielu z prowadzonych przez tę instytucję badaniach postaw i opinii Polaków uwzględniane są kwestie związane z postawami wobec zabytków, czy szerzej: polskim dziedzictwem kulturowym oraz korzystaniem i dumą z niego, uczestnictwem w praktykach kulturowych, które można rozpatrywać w kategoriach dziedzictwa niematerialnego, a także ładem przestrzennym.

W świetle badań „Powody do dumy i wstydu dla Polaków” dorobek kulturowy naszego kraju jest głównym powodem do dumy dla jego mieszkańców. Ponad dwie piąte (41%) ankietowanych jest przede wszystkim dumnych z polskiej kuchni, 40% z polskiej kultury: muzyki, literatury, sztuki, 31% z polskiej historii, a 29% z pielęgnowania tradycji⁵⁷³. Jak widać z powyższego

⁵⁷² NIK, *Wydawanie decyzji związanych z realizacją obiektów budowlanych w strefach konserwatorskich w latach 2008–2013 na przykładzie województwa podkarpackiego*, P/14/110/LRZ, Delegatura NIK w Rzeszowie, Rzeszów 2016.

⁵⁷³ CBOS, *Powody do dumy i wstydu dla Polaków*, „Komunikat z Badań”, nr BS/30/2010, 2010, s. 8.

wykazu, Polacy są przede wszystkim dumni z dziedzictwa niematerialnego, często integralnie związanego jednak z obiektami i miejscami materialnymi.

Wyniki różnych badań pokazują, iż obywatele naszego kraju uznają ochronę zabytków za jedno z zadań władz publicznych. Potwierdzają to także cząstkowe wyniki badań CBOS dotyczących opinii Polaków o finansowaniu Kościoła ze środków publicznych. Spośród różnych form publicznego wspierania finansowego działalności Kościoła największym przyzwoleniem społecznym cieszy się utrzymanie i odnowa zabytków kościelnych. Za ich całkowitym finansowaniem ze środków publicznych było w 2012 r. 30% respondentów, 58% opowiedziało się za współfinansowaniem odnowy i utrzymania zabytków, natomiast jedynie 8% odrzucało jakiegokolwiek finansowanie zabytków kościelnych przez państwo lub władze samorządowe⁵⁷⁴.

Jednym z badań powtarzanych regularnie przez CBOS są badania pt. „Aktywności i doświadczenia Polaków”, w których reprezentatywnej próbie Polaków zadawane jest pytanie: „Czy [w minionym roku] był(-a) Pan(-i) na wystawie, w galerii, w muzeum?” (w 2019 r. 33% respondentów było w muzeum, na wystawie lub w galerii minimum raz, w tym 16% kilka razy, a 3% wiele razy⁵⁷⁵). Dane CBOS wskazują przy tym na nieznaczny wzrost odsetka korzystających z oferty muzealnej w ostatnich latach (w 2011 r. jedynie 26% respondentów odpowiedziało twierdząco na to samo pytanie). Bardziej zniuansowany obraz frekwencji muzealnej, w większym stopniu kompatybilny z badaniami GUS, można byłoby uzyskać, gdyby pytanie o odwiedzanie muzeów, wystaw i galerii przeformułowano, wyszczególniając muzea i wystawy w muzeach oraz galerie i inne wystawy. Ciekawe byłoby także dodanie pytania o zwiedzanie miejsc i obiektów zabytkowych. Obraz uczestnictwa w kulturze i jego częstotliwości w zakresie korzystania z muzeów oraz zwiedzania w odniesieniu do wybranej grupy wiekowej osób powyżej 60 roku życia przyniosły natomiast badania na temat spędzania czasu wolnego przez seniorów. Jedynie 4% Polaków powyżej 60 lat regularnie podróżuje i zwiedza w kraju, łącznie taka aktywność dotyczy 45% seniorów, co oznacza, iż ponad połowa z nich nie podejmuje jakichkolwiek podróży. Jeszcze mniejszy odsetek, 25%, chodzi do muzeów, galerii i na

⁵⁷⁴ CBOS, *Opinie o finansowaniu Kościoła*, „Komunikat z Badań”, nr BS/63/2012, 2012, s. 4.

⁵⁷⁵ CBOS, *Aktywności i doświadczenia Polaków w 2019 roku*, „Komunikat z Badań”, nr 17, 2020.

wystawy, w tym zaledwie 1% regularnie, 7% od czasu do czasu, a pozostali rzadko⁵⁷⁶.

W powtarzanych cyklicznie badaniach CBOS dotyczących aktywności Polaków w organizacjach obywatelskich uzyskiwane są informacje dotyczące odsetka osób, które poświęcają swój wolny czas na działalność – prace na rzecz organizacji pozarządowych, takich jak „stowarzyszenia miłośników miasta, regionu, np. zajmujące się ochroną zabytków, rozwojem kultury regionalnej” oraz „stowarzyszenia, kluby kolekcjonerów, zbieraczy, hobbystów” (tab. 15)⁵⁷⁷.

Pośrednio o postawach Polaków wobec zabytków i ich zachowaniach mówią także raporty dotyczące postaw i potrzeb w zakresie estetyki i harmonii oraz jakości architektury i otoczenia miejsca zamieszkania⁵⁷⁸. W 2017 r. zbadano np. postawy Polaków wobec swobody gospodarowania na własnej posesji. Wśród zadawanych pytań znalazło się m.in. pytanie: „Czy, Pana(-i) zdaniem, uzasadnione może być ograniczenie swobody zagospodarowania własnej posesji ze względu na: konieczność dostosowania wyglądu budowanego domu do innych budynków w okolicy?”. Zdecydowanie za takim rozwiązaniem

Tab. 15. Odsetek respondentów, którzy aktywnie działają w organizacjach społecznych

Wyszczególnienie	II 1998	XII 1999	I 2002	I 2004	I 2006	I 2008	I 2010	I 2012	I 2016	II 2018	II 2020
Osoby działające w stowarzyszeniach miłośników miasta, regionu, np. zajmujące się ochroną zabytków, rozwojem kultury regionalnej	0,7	0,8	0,4	0,6	0,8	1,0	1,9	0,9	2,7	2,9	4,1
Osoby działające w stowarzyszeniach, klubach kolekcjonerów, zbieraczy, hobbystów	0,5	0,7	0,7	1,2	0,7	1,0	1,5	0,7	2,0	1,8	1,5
Osoby angażujące się w działalność związaną z dziedzictwem kulturowym – ogółem	1,2	1,5	1,3	1,8	1,5	2,0	3,4	1,6	4,7	4,7	5,6
Osoby pracujące społecznie – ogółem	23	24	21	24	23	20	28	32	37	40	43

Źródło: CBOS, *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, „Komunikat z Badań”, nr 37, 2020.

⁵⁷⁶ CBOS, *Sposoby spędzania czasu przez seniorów*, „Komunikat z Badań”, nr 163, 2016.

⁵⁷⁷ CBOS, *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, „Komunikat z Badań”, nr 37, 2020. Wcześniejsze badania CBOS, *Aktywność społeczna Polaków*, „Komunikat z Badań”, nr 60, 2014; CBOS, *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, „Komunikat z Badań”, nr 13, 2016.

⁵⁷⁸ CBOS, *Jak Polacy mieszkają*, „Komunikat z Badań”, nr BS/111/2003, 2003; CBOS, *Stara czy nowa zabudowa – upodobania i opinie Polaków*, „Komunikat z Badań”, nr BS/112/2003, 2003; CBOS, *Jak Polacy mieszkają, a jak chcieliby mieszkać*, „Komunikat z Badań”, BS/120/2010, 2010; CBOS, *Polacy o architekturze*, op. cit.

opowiedziało się jedynie 8% respondentów, 36% uznało, iż „raczej” się z nim zgadza. Łącznie 44% respondentów wyraziło zgodę na ograniczenie swobody gospodarowania ze względów estetycznych, podczas gdy znacznie więcej osób, tj. 49%, było raczej lub całkowicie przeciwnych wprowadzeniu ograniczeń w zagospodarowaniu własnej posesji⁵⁷⁹. Więcej informacji przyniosły wcześniejsze badania, z 2010 r., dotyczące potrzeb estetycznych Polaków w zakresie otoczenia i zabudowy. Pytano wówczas m.in. o to, jak istotna jest estetyka otoczenia dla ich samopoczucia w miejscu pracy i miejscu zamieszkania, a także czy lubią patrzeć na dobrze zachowane zabytkowe budowle oraz czy przywiązują wagę do wyglądu i zagospodarowania otoczenia budynków, w których mieszkają. Prawie wszyscy

Polacy (96%) lubią patrzeć na dobrze zachowaną zabytkową zabudowę, a 66% uważa za ważne lub raczej ważne wkomponowanie nowego budynku w otaczającą go zabudowę. Jednocześnie jednak aż 89% populacji lubi nowe budynki, a jedynie 37% respondentów uznaje za istotne lub bardzo ważne utrzymanie jednolitego stylu zabudowy w danej okolicy⁵⁸⁰. Badania zrealizowane w 2010 r. pokazały przy tym nieznaczną pozytywną zmianę postaw wobec omawianych kwestii w porównaniu z 2003 r., co obrazują też odpowiedzi na pytania o ograniczenia w zakresie wymiany okien w istniejących budynkach oraz postępowanie z zabytkowymi budynkami znajdującymi się w złym stanie technicznym (tab. 16, tab. 17).

Tab. 16. Opinie Polaków na temat możliwości wymiany okien w historycznych budynkach mieszkalnych

Odpowiedź na pytanie: W niektórych dawnych budynkach mieszkalnych część lokatorów dba o swoje mieszkania, remontuje je i unowocześnia, np. wymienia okna na nowe. Czy Pana(-i) zdaniem wtedy:	Wskazania respondentów według terminów badań (w %)	
	VI 2003 r.	VI 2010 r.
Każdy lokator może wstawić takie okna, na jakie go stać i jakie mu się podobają	23	22
Lokatorzy powinni się starać o to, żeby w budynku były jednakowe okna	20	30
Administracja, władze lokalne powinny zadbać o jednakowy wygląd okien, dofinansowując tych, którzy starają się o to przy naprawie czy wymianie okien	49	38
Władze powinny wydać przepisy zakazujące zmian wyglądu okien – pod groźbą kar finansowych albo nakazu ponownej wymiany	2	3
Trudno powiedzieć	5	7

Źródło: CBOS, *Polacy o architekturze*, „Komunikat z Badań”, nr BS/134/2010.

⁵⁷⁹ CBOS, *Dobro wspólne a prawo własności*, „Komunikat z Badań”, nr 30, 2017, s. 4.

⁵⁸⁰ CBOS, *Polacy o architekturze*, op. cit. Wcześniejsze badania zob. CBOS, *Stara i nowa zabudowa*, „Komunikat z Badań”, nr CBOS BS/112/2003, 2003.

Tab. 17. Opinie Polaków na temat możliwości i pożądanego kierunku postępowania z zabytkowymi budynkami w złym stanie technicznym

Proszę powiedzieć, co według Pana(-i) należy robić ze starymi i zabytkowymi budynkami, jeśli są w złym stanie – są bardzo zniszczone. Czy należy:	Wskazania respondentów według terminu badań (w %)	
	VI 2003	VI 2010
Remontować wszystkie stare budynki – także domy mieszkalne – bez względu na koszty, bo trzeba dbać o starą zabudowę, której niewiele nam zostało	25	33
Remontować tylko wtedy, gdy koszty nie są bardzo duże, np. gdy nie są większe od kosztów budowy nowego budynku o podobnym charakterze	37	30
Remontować tylko takie zabytki, jak kościoły, ratusze, stare pałace, a zniszczonych budynków mieszkalnych nie remontować, chyba że ktoś ma na to pieniądze	28	25
Wyburzać stare budynki i budować na tym miejscu nowoczesne domy	7	6
Trudno powiedzieć	3	6

Źródło: CBOS, *Polacy o architekturze*, „Komunikat z Badań”, nr BS/134/2010.

Ważne historyczne miejsca zabytkowe czy wskazanie na większe zainteresowanie turystów obszarami znanymi z bogatych zasobów dziedzictwa kulturowego mogą także być widoczne przy okazji badań dotyczących pielgrzymowania⁵⁸¹ oraz podróży turystycznych jako takich⁵⁸².

Niektóre z badań CBOS dotyczą poczucia tożsamości oraz zainteresowania lokalną i rodzinną przeszłością lub kultywowania tradycji. W badaniu „O historii lokalnie” w 2018 r. respondentów pytano m.in. o skalę identyfikacji osobistej – od

lokalnej po europejską, a także o zainteresowanie historią miejscowości, w której mieszkają⁵⁸³. Blisko trzy czwarte badanych (74%) deklaruowało zainteresowanie historią miejsca zamieszkania, w tym jedna piąta ogółu (21%) bardzo interesuje się historią lokalną. Ankietowani oceniali także swą wiedzę o historii własnej miejscowości – 55% osób uważało, że jest im trochę znana, a 14% uznawało swoją znajomość lokalnej przeszłości za znaczącą. W tym samym roku przeprowadzono także ankiety na temat zainteresowania historią własnej rodziny, wiedzy o niej oraz posiadania pamiątek rodzinnych⁵⁸⁴. Prawie jedna trzecia respondentów (31%) stwierdziła, że wiedza o historii swojej rodziny jest dla nich bardzo ważna, a 49%, iż jest raczej istotna

⁵⁸¹ CBOS, *Czy tylko Jasna Góra? Doświadczenia pielgrzymkowe Polaków*, „Komunikat z Badań”, nr 114, 2017.

⁵⁸² CBOS, *Wyjazdy wypoczynkowe Polaków w 2016 roku i plany na rok 2017*, „Komunikat z Badań”, nr 24, 2017. *Wyjazdy wypoczynkowe Polaków w 2019 roku i plany na rok 2020*, „Komunikat z Badań”, nr 15, 2020. W świetle tych badań Małopolska jest najczęstszym celem podróży turystycznych Polaków.

⁵⁸³ CBOS, *O historii lokalnie*, „Komunikat z Badań”, nr 100, 2018.

⁵⁸⁴ CBOS, *Historie rodzinne*, „Komunikat z Badań”, nr 114, 2018.

(od 2007 r. zaobserwowano znaczący wzrost odsetka osób interesujących się historią rodzinną i jej przeszłymi losami). Połowa Polaków przechowuje jakieś pamiątki rodzinne, najczęściej są to fotografie (97% osób posiadających pamiątki rodzinne). Niektóre z badań CBOS dotyczą także takich aspektów dziedzictwa niematerialnego, które przejawia się m.in. w praktykach kulturowych i kultywowaniu zwyczajów (np. badania dotyczące tradycji grzybobrania, badania dotyczące zwyczajów i tradycji wielkopostnych)⁵⁸⁵.

3.7. Opracowania powstałe pod egidą Narodowego Centrum Kultury

Od 2016 r. Narodowe Centrum Kultury publikuje „Rocznik Kultury Polskiej”. Danych ilościowych i jakościowych do rocznika, prezentowanych w poszczególnych jego rozdziałach, dostarczają m.in. MKiDN, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, Ministerstwo Finansów, NID oraz NIMOZ. Są to m.in. zbiorcze dane dotyczące wydatków na kulturę z budżetu państwa oraz przez samorządy, wykorzystania funduszy europejskich dla wsparcia projektów z dziedziny kultury, w tym inwestycji związanych z dziedzictwem kulturowym⁵⁸⁶, inwestycji w muzeach⁵⁸⁷, dane zbiorcze na temat publicznego finansowania ochrony zabytków w Polsce uwzględniające wydatki zarówno na poziomie centralnym, jak i samorządów⁵⁸⁸. Przedstawia się także wyniki badań i analiz prowadzonych przez inne państwowe instytucje. Na przykład w edycji rocznika z 2019 r. znalazły się informacje o działalności instytutu POLONIKA oraz wyniki badań dotyczących postaw, wiedzy i świadomości Polaków na temat polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą⁵⁸⁹. Informacje o ciekawych raportach i badaniach na temat dziedzictwa kulturowego prowadzonych w Polsce i za granicą publikowane są również w czasopiśmie „Nowości Badawcze NCK”.

⁵⁸⁵ CBOS, *Uroczysty obrzęd grzybobrania*, „Komunikat z Badań”, nr 143, 2018; CBOS, *Zwyczaj wielkopostny i wielkanocny*, „Komunikat z Badań”, nr 49, 2020.

⁵⁸⁶ „Rocznik Kultury Polskiej”, 2019.

⁵⁸⁷ P. Niedźwiecki, *Inwestycje rozwojowe w muzeach*, „Rocznik Kultury Polskiej”, 2019, s. 117–143.

⁵⁸⁸ A. Szczepańska, *Finansowanie ochrony zabytków*, „Rocznik Kultury Polskiej”, 2019, s. 108–116.

⁵⁸⁹ POLONIKA jako nowa instytucja kultury. Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA, „Rocznik Kultury Polskiej”, 2019, s. 78–97.

Jednocześnie NCK podejmuje własne, współrealizuje lub zleca tematyczne analizy i sondaże wpisujące się w szeroko rozumianą tematykę społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa. Spośród raportów badawczych przygotowanych na zlecenie Narodowego Centrum Kultury ciekawa z punktu widzenia niniejszego opracowania jest publikacja *Szlaki kulturowe jako medium zmian w kulturze*⁵⁹⁰, która jest wynikiem dwuletniego projektu badawczego współfinansowanego ze środków MKiDN w programie Obserwatorium Kultury w 2016 r. W jego trakcie opracowano dostępną on-line⁵⁹¹ bazę szlaków kulturowych z ich opisem i przypisaniem do kategorii tematycznych obejmujących różne elementy dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego. Dodatkowe badania pogłębione z zastosowaniem metod mieszanych (analiza źródeł zastanych, badania ankietowe, pogłębione wywiady indywidualne, zogniskowane wywiady grupowe) dotyczyły trzech szlaków dziedzictwa kulturowego: Szlaku Architektury Drewnianej w województwie małopolskim, Szlaku Zabytków Techniki w województwie śląskim oraz Szlaku Piastowskiego w województwach wielkopolskim i kujawsko-pomorskim. Autorzy przebadali trzy strefy oddziaływania szlaków kulturowych: w sferze kultury (wzrost uczestnictwa w życiu kulturalnym, aktywizacja środowisk twórczych, wzmacnianie tożsamości lokalnej), w sferze społecznej (budowanie i wzmacnianie kapitału społecznego) i w sferze obywatelskiej (kształtowanie postaw obywatelskich). Z badań wynika, że powstawanie szlaków kulturowych ma wpływ głównie na zmiany kulturowe i społeczne, a w ograniczonym stopniu na zmiany ekonomiczne. Chociaż widoczny jest rozwój turystyki kulturowej, a nawet pewne zagrożenia związane z nadmierną ekspansją sektora turystycznego, to wielu przedsiębiorców z innych sektorów nie zauważa przełożenia istnienia szlaków kulturowych na lokalną gospodarkę. Korzystnym efektem organizowania tej formy udostępniania dziedzictwa jest to, że opierając się często na najbardziej atrakcyjnych obiektach, pozwalają zaistnieć miejscom położonym bardziej na uboczu. Sprzyjają one odnawianiu obiektów na szlakach i nadawaniu niektórym z nich nowych funkcji turystycznych lub społecznych.

W 2017 r. na zlecenie NCK zrealizowano jakościowe badania dotyczące jednej z ciekawych grup interesariuszy dziedzictwa kulturowego „pasjonatów historii” – amatorów szczególnie zainteresowanych przeszłością. Zadawane im w trakcie wywia-

⁵⁹⁰ E. Bogacz-Wojtanowska, Ł. Gaweł, A. Góral, *Szlaki kulturowe jako medium zmian w kulturze*, op. cit.

⁵⁹¹ Zob. www.szlaki.sgpm.krakow.pl (dostęp: 20.11.2019).

dów pytania dotyczyły m.in. motywacji i inspiracji oraz źródeł i mediów, z których korzystają, realizując swą pasję (np. wizyty w muzeach, rekonstrukcje, gry komputerowe)⁵⁹². W tym samym roku przeprowadzono także badania socjologiczne dotyczące postaw wobec oraz świętowania dnia niepodległości. Badania zrealizowano w Warszawie oraz w wybranym średnim mieście w formie zorganizowanych wywiadów grupowych, a także w formie sondażu na reprezentatywnej grupie Polaków powyżej 15 roku życia. Z badania wynika, że niemal wszyscy Polacy (98%) wiedzą, że 11 listopada obchodzone jest Święto Niepodległości, a dla prawie dwóch trzecich z nich jest to istotny dzień, który zarówno ma znaczenie dla budowania wspólnoty, jak i stanowi okazję do spędzenia czasu z rodziną i przyjaciółmi⁵⁹³. Trzecim ze zrealizowanych w 2017 r. przez NCK przedsięwzięć badawczych było badanie ankietowe CAPI przeprowadzone na reprezentatywnej próbie ludności Polski powyżej 15 roku życia na temat społecznego postrzegania przestrzeni publicznej i architektury w Polsce. Wśród kwestii wziętych pod uwagę w badaniu znalazły się m.in.: skojarzenia ze słowem „architektura”, postrzeganie istotnych cech obiektów architektury i ich otoczenia, postawy wobec zamieszkiwania w obiektach zabytkowych, w pobliżu zabytków lub w historycznych dzielnicach, a także traktowanie historycznych obiektów jako szansy lub bariery w rozwoju lokalnym oraz stopień przywiązania do miejsca zamieszkania. Co istotne, powtórzenie w badaniach wybranych pytań zadawanych wcześniej w podobnych sondażach (m.in. NID) pozwoliło na porównania zmian postaw w czasie⁵⁹⁴.

W pozostałych raportach NCK kwestie dziedzictwa kulturowego stanowią wątek poboczny w kontekście szerszych analiz całego sektora kultury i dziedzictwa narodowego. W opracowaniu *Znaczenie gospodarcze sektora kultury*⁵⁹⁵ jako jeden z jego składowych analizowano dział „biblioteki, muzea i obiekty zabytkowe”. Badano również liczbę osób wykonujących zawody w tym dziale (muzealnik, bibliotekoznawca, kulturoznawca, bibliotekarz, antykwariusz, konserwator dzieł sztuki, anima-

tor kultury, agent usług artystycznych). W publikacji zawarto zestaw wartościowych rekomendacji dotyczących zbierania danych statystycznych dla sektora kultury, w szczególności postulowano szersze udostępnienie danych o wydatkach instytucji publicznych oraz informacji o zawodzie zbieranych w trakcie spisu powszechnego bądź dostępnych w urzędach skarbowych lub w ZUS. W innym raporcie o praktykach kulturalnych Polaków⁵⁹⁶ przytaczane są dane o odsetku osób odwiedzających muzea, skanseny oraz inne obiekty turystyczne (utożsamiane z zabytkami) z uwzględnieniem struktury wieku, płci, zawodów i dochodów respondentów. W kolejnym opracowaniu dotyczącym osób zainteresowanych historią⁵⁹⁷ wskazywano, że z jednej strony kontakt z muzeum lub z obiektem zabytkowym może być bodźcem do rozwoju pasji historycznej, a z drugiej strony osoby już nią zafascynowane zgłębiają swoją wiedzę w muzeach lub w innych obiektach dziedzictwa kulturowego. Wreszcie w NCK powstało wiele opracowań na temat finansowania kultury⁵⁹⁸ – obejmują one jednak szeroką kategorię budżetową wydatków na kulturę i dziedzictwo narodowe.

Z opracowań przeglądowych na szczególną uwagę zasługuje tekst Anny Góral *Dostępność i zakres prowadzonych badań statystycznych w obszarze dziedzictwa kulturowego*⁵⁹⁹. Opierając się na doświadczeniach międzynarodowych, autorka postuluje, że należy zadbać o systematyczne zbieranie danych na temat dziedzictwa kulturowego w czterech głównych obszarach: 1) liczba, typologia, geograficzna lokalizacja obiektów dziedzictwa kulturowego; 2) społeczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego rozumiane jako uczestnictwo w kulturze; 3) ekonomika dziedzictwa kulturowego oraz 4) turystyka kulturowa. W tekście przedstawiono źródła danych w tych obszarach, nie-dobory informacyjne w tym zakresie oraz dobre przykłady z innych krajów. Rekomendacje przedstawione w pracy obejmują:

- poszerzenie i uszczegółowienie przedmiotu badań nad dziedzictwem kulturowym na potrzeby prowadzenia badań statystycznych;

⁵⁹² I. Tomporowska, A. Bubak, *Przeszłość jako pasja. Raport z jakościowego badania pasjonatów historii*, IPSOS, NCK, Warszawa 2017.

⁵⁹³ M. Modzelewska et al., *Świętowanie niepodległości 11 listopada 2017 roku*, NCK, Warszawa 2018; R. Wiśniewski, T. Kukołowicz et al., *O 11 listopada pewnego roku. Świętowanie stulecia odzyskania niepodległości w ujęciu socjologicznym*, NCK, Warszawa 2019.

⁵⁹⁴ Z. Maciejczak-Kwiatkowska, M. Retko-Bernatowicz, R. Wiśniewski, *W dialogu z otoczeniem? Społeczne postrzeganie przestrzeni publicznej i architektury w Polsce*, NCK, Warszawa 2018.

⁵⁹⁵ P. Lewandowski, J. Mućk, Ł. Skrok, *Znaczenie gospodarcze sektora kultury. Wstęp do analizy problemu. Raport końcowy*, Instytut Badań Strukturalnych, Warszawa 2010.

⁵⁹⁶ R. Drodzowski et al., *Praktyki kulturalne Polaków*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2014.

⁵⁹⁷ I. Tomporowska, A. Bubak, *Przeszłość jako pasja...*, op.cit.

⁵⁹⁸ M. Modzelewska, T. Kukołowicz, *Finansowanie kultury przez samorządy. Plany, wykonania i realizacja wydatków na kulturę*, NCK, Warszawa 2015; P. Siechowicz, A. Wiśniewska, „Ciekawe czasy” finansowania kultury samorządowej, NCK, Warszawa 2015; T. Kukołowicz, *Środki zagraniczne w finansowaniu kultury przez samorządy*, NCK, Warszawa 2015.

⁵⁹⁹ A. Góral, *Dostępność i zakres prowadzonych badań statystycznych...*, op. cit.

- rozszerzenie liczby adresatów formularza danych K-02 GUS;
- zainicjowanie regularnych badań nad dziedzictwem kulturowym;
- rozbudowę bazy danych zabytków;
- zainicjowanie regularnych badań nad niematerialnym dziedzictwem kulturowym;
- ujednoczenie i rozpoczęcie regularnych badań nad turystyką kulturową;
- wykorzystanie statystyki dziedzictwa kulturowego na potrzeby Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2013–2016 oraz Narodowego Programu Rewitalizacji.

Autorka zauważa jednocześnie, że „badania nad dziedzictwem kulturowym rzadko prowadzone są jako odrębne analizy, a zwykle włączane do badań statystycznych całego sektora kultury. Statystyka dziedzictwa kulturowego nie jest bowiem zadaniem łatwym”⁶⁰⁰. Wskazuje na relatywnie dobrą dostępność danych o instytucjach muzealnych, a niewielką instytucji paramuzealnych. I odnotowuje, że zupełnie zaniedbane są badania statystyczne dotyczące konkretnych typów zabytków.

3.8. Opracowania i przedsięwzięcia badawcze pozostałych instytucji i organizacji

Na uwagę w kontekście polskim zasługuje też działalność badawcza i wydawnicza Międzynarodowego Centrum Kultury w Krakowie. Nakładem tej instytucji ukazały się m.in. jedne z pierwszych w Polsce opracowań dotyczących relacji dziedzictwo a turystyka⁶⁰¹, wpływu transformacji społeczno-gospodarczej na przemiany dziedzictwa kulturowego w Polsce⁶⁰², a także opracowania poświęcone znaczeniu dziedzictwa kulturowego w procesie rewitalizacji⁶⁰³, zarządzaniu miejscami

wpisanymi na listę światowego dziedzictwa UNESCO⁶⁰⁴, społeczno-ekonomicznego oddziaływaniu dziedzictwa kulturowego⁶⁰⁵, w tym roli dziedzictwa kulturowego w tworzeniu skupisk działalności kreatywnych⁶⁰⁶. MCK uczestniczyło również w sporządzeniu wydanego w 2015 r. najszerszego jak dotychczas międzynarodowego raportu dotyczącego stanu badań nad oddziaływaniem dziedzictwa kulturowego w Europie⁶⁰⁷. W ostatnich latach MCK było ponadto jednym z partnerów naukowych międzynarodowego projektu HOME (Heritage Opportunities/Threats Within Mega-Events in Europe Changing Environments, New Challenges and Possible Solutions for Preservation in Mega-Events Embedded in Heritage-Rich European Cities). Do jego celów należały poznanie relacji pomiędzy wielkimi wydarzeniami (*mega-events*) a polityką ochrony dziedzictwa kulturowego w goszczących je miastach, a także analiza wpływu tych wydarzeń na zasoby dziedzictwa kulturowego. Szczegółowymi studiami przypadku objęto pięć europejskich miast – gospodarzy takich wydarzeń (Genua, Mediolan, Wrocław, Hull oraz Pafos)⁶⁰⁸. W publikacji *Heritage and society* podjęto natomiast temat społecznych funkcji dziedzictwa oraz postaw społecznych wobec niego⁶⁰⁹.

W ostatnich latach bardzo aktywną działalność badawczą, publikacyjną i konferencyjną, wykraczającą poza konserwatorskie – techniczne i teoretyczne – kwestie związane z ochroną dziedzictwa kulturowego, prowadził też Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków (PKN ICOMOS). Dotyczyła ona m.in. kwestii wartości i wartościowania dziedzictwa kulturowego⁶¹⁰, zarządzania miastami historycznymi, w szczególności miejscami wpisanymi na listę świa-

⁶⁰⁰ Ibidem, s. 54.

⁶⁰¹ J. Purchla (red.), *Dziedzictwo a turystyka*, op. cit.

⁶⁰² *Dziedzictwo a rozwój. Doświadczenie Krakowa*, op. cit.; J. Purchla, *Dziedzictwo a transformacja*, op. cit.; M. Murzyn, J. Purchla (red.), *Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania*, MCK, Kraków 2007.

⁶⁰³ M. Murzyn, *Kazimierz...*, op. cit.; M. Murzyn, J. Purchla (red.), *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, MCK, Kraków 2008.

⁶⁰⁴ J. Purchla (red.), *Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa...*, op. cit.

⁶⁰⁵ J. Sanetra-Szeliga, K. Jagodzińska (red.), *Potencjał dziedzictwa...*, op. cit.

⁶⁰⁶ A. Fiń, K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga, *Społeczno-ekonomiczny wpływ dziedzictwa kulturowego...*, op. cit.

⁶⁰⁷ K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga (red.), *Dziedzictwo kulturowe ma znaczenie dla Europy...*, op. cit.

⁶⁰⁸ D. Ponzini, F. Bianchini, J. Georgi-Nerantzia Tzortzi, J. Sanetra-Szeliga (red.), *Mega-events and heritage: The experience of five European cities*, MCK, Kraków 2020.

⁶⁰⁹ R. Kusek, J. Purchla (red.), *Heritage and society*, MCK, Kraków 2019.

⁶¹⁰ B. Szymgin (red.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, op. cit.; B. Szymgin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2012; B. Szymgin (red.), *Wartościowanie zabytków architektury*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2013; B. Szymgin (red.), *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Lublin–Warszawa 2015.

towego dziedzictwa UNESCO oraz narzędzi wspomagających procesy zarządzania⁶¹¹, ochrony i zarządzania historycznymi ruinami⁶¹², pomnikami historii⁶¹³ czy ogólnych kwestii potrzeb modyfikacji i efektywności systemu ochrony zabytków w Polsce⁶¹⁴.

Pewnych danych na temat turystycznego zainteresowania obiektami i miejscami dziedzictwa kulturowego oraz muzeami mogą dostarczyć także raporty organizacji związanych z rynkiem turystycznym (Polska Organizacja Turystyczna, Instytut Turystyki) oraz Ministerstwa Sportu i Turystyki. Gromadzone przez nie dane i analizy obejmują m.in. opinie turystów zagranicznych o Polsce i skojarzenia z naszym krajem, dane na temat podróży zagranicznych i krajowych Polaków, analizy frekwencji w atrakcjach turystycznych w Polsce⁶¹⁵. W badaniach tych uwzględniane są atrakcje turystyczne związane z dziedzictwem kulturowym (muzea, miasta historyczne), jednak nie jest to wprost powiązane z innymi badaniami dotyczącymi motywacji, sposobów i form konsumpcji turystycznej oraz wydatków turystów zwiedzających obiekty dziedzictwa. Stąd bardzo trudno jest określić, w jakim stopniu dziedzictwo kulturowe stanowi główny powód przyjazdu do naszego kraju czy też dokonywania wydatków turystycznych.

W badania nad społeczno-ekonomicznym oddziaływaniem dziedzictwa kulturowego włączają się także instytucje regionalne. Przykładowo w raporcie *Zabytek i jego otoczenie*, zrealizowanym dla Mazowieckiego Instytutu Kultury, w studiach przypadku trzech miejsc – Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu, zamku biskupów krakowskich w Iłży oraz Centrum Rzeźby Polskiej w Orońsku – zastosowano wielopłaszczyznowe podejście do oddziaływania obiektu zabytkowego na miejscowość, w której jest zlokalizowany. Analizie poddano wpływ tych obiektów zarówno na atrakcyjność turystyczną gmin i ich gospodarkę, jak i jakość życia, tożsamość lokalną mieszkańców oraz środowisko naturalne. Pod uwagę wzięto także takie kwe-

stie, jak czynniki sprzyjające oraz hamujące rozwój atrakcyjności omawianych miejscowości oraz ukierunkowanie badań tego typu rekomendowanych w przyszłości⁶¹⁶. Znacznie wcześniej kilka innowacyjnych projektów, w których dostrzeżono społeczno-ekonomiczny potencjał dziedzictwa kulturowego⁶¹⁷ oraz inne istotne zjawiska związane z zarządzaniem nim i udostępnianiem go (np. digitalizacja)⁶¹⁸, prowadził Małopolski Instytut Kultury (MIK) w Krakowie. MIK gromadzi także dane na temat uczestników dorocznych Małopolskich Dni Dziedzictwa Kulturowego⁶¹⁹.

Instytut Rozwoju Miast i Regionów (do 2019 r. Krajowy Instytut Polityki Przestrzennej i Mieszkalnictwa, który powstał 1 stycznia 2018 r. z połączenia Instytutu Rozwoju Miast oraz Instytutu Gospodarki Przestrzennej i Mieszkalnictwa) oprócz kwartalnika „Urban Development Issues” (wcześniej „Problemy Rozwoju Miast”) publikuje także liczne raporty oraz opracowania (m.in. dotyczące polityki miejskiej i rewitalizacji), w których poruszany jest temat wykorzystania oraz oddziaływania dziedzictwa kulturowego (<http://obserwatorium.miasta.pl/biblioteka/raporty-opm/>). Przykładem może być raport *Rola dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji*⁶²⁰. Pod koniec 2017 r. powstał natomiast Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, którego celem jest prowadzenie badań nad historyczną i współczesną architekturą i urbanistyką oraz promowanie i upowszechnianie wiedzy o związanych z nimi dobrach kultury. W 2018 r. na zlecenie tej instytucji zrealizowano ogólnopolskie badania na temat postaw i świadomości władz lokalnych co do istotności

⁶¹¹ B. Szmygin (red.), *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO...*, op. cit.; B. Szmygin, *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO...*, op. cit.

⁶¹² B. Szmygin (red.), *Historyczne ruiny – ochrona, użytkowanie, zarządzanie*, PKN ICOMOS, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2018, „Ochrona dziedzictwa kulturowego”, nr 6, 2018.

⁶¹³ B. Szmygin (red.), *Pomniki historii – ochrona, zarządzanie, promocja*, PKN ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2019, „Ochrona dziedzictwa kulturowego”, nr 7, 2019.

⁶¹⁴ B. Szmygin (red.), *System ochrony zabytków w Polsce...*, op. cit.; B. Szmygin (red.), *Założenia systemu służb konserwatorskich w Polsce*, op. cit.

⁶¹⁵ Przegląd badań i raportów. Zob. <https://www.pot.gov.pl/do-pobrania/l/materialy-do-pobrania/badania-i-analzy> (dostęp: 5.01.2020).

⁶¹⁶ A. Chabiera, D. Jaworek, M. Onyszkiewicz, J. Wiśniewski, *Zabytek i jego otoczenie. Wpływ obiektu zabytkowego na atrakcyjność turystyczną i kulturalną miasta powiatowego, gminy, powiatu – studium przypadków z wybranych gmin i powiatów woj. mazowieckiego*, Fundacja Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „STOCZNIA”, Warszawa 2017.

⁶¹⁷ Np. Międzynarodowy projekt HERMES (Heritage and New Media for Sustainable Regional Development) zrealizowany w latach 2004–2006. Zob. S. Schroeder-Esch (red.), *Practical aspects of cultural heritage – presentation, revaluation, development*, Bauhaus-Universität, Weimar 2006.

⁶¹⁸ M. Dziągiewski, A. Fiń, A. Guzik, *Przemiany praktyk i strategii udostępniania i odbioru dziedzictwa kulturowego w formie cyfrowej w latach 2004–2014. Raport końcowy*, Kraków 2014, <http://badania-w-kulturze.mik.krakow.pl/files/RaportKo%5c%84cowy.pdf> (dostęp: 10.10.2020); M. Dziągiewski, A. Guzik, *Procesy digitalizacji dziedzictwa: prawodawstwo, typy repozytoriów i przykłady ich wykorzystania w latach 2004–2014*, MIK, Kraków 2015.

⁶¹⁹ *Raport z badania ankietowego uczestników XII Małopolskich Dni Dziedzictwa Kulturowego*, Kraków 2010, <http://mik.krakow.pl/wydawnictwa/raport-z-sondazu-ankietowego-uczestnikow-xii-mddk/> (dostęp: 5.12.2017).

⁶²⁰ A. Kułaczowska (red.), *Rola dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji*, Ministerstwo Rozwoju, IRM, Warszawa–Kraków 2018.

ochrony krajobrazu oraz kształtowania estetycznych przestrzeni publicznych, a także wyzwań i trudności w tym zakresie⁶²¹.

Dodatkowe dane na temat zabytków nieruchomych stanowiących własność i zarządzanych przez Kościół katolicki zbiera Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego. Rocznik statystyczny Kościoła katolickiego w Polsce opracowywany przez tę instytucję zawiera zestawienie sakralnych zabytków nieruchomych należących do parafii według diecezji i pokazuje liczbę zabytków, odsetek zabytków wpisanych do rejestru zabytków oraz odsetek zabytków udostępnionych zwiedzającym. W 2018 r. w skali kraju parafie były właścicielami ponad 34 tys. sakralnych obiektów zabytkowych, prawie połowa z nich (48,7%) była wpisana do rejestru zabytków oraz udostępniana publicznie (49,2%)⁶²².

⁶²¹ I. Pastuszko, I. Woźniak, *Badanie na temat kształtowania krajobrazu i estetyki przestrzeni publicznych w gminach. Raport z badań*, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, ASM – Centrum Badań i Analiz Rynku Sp. z o.o., Warszawa 2018.

⁶²² Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, *Annuario statisticum ecclesiae in Polonia AD 2020*, Warszawa 2020, s. 43.

Opracowania dotyczące dziedzictwa kulturowego pojawiają się także jako efekt badań prowadzonych przez instytucje zajmujące się w podstawowym wymiarze inną tematyką niż ta związana z dziedzictwem kulturowym. Przykładem takiej organizacji jest Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia”, która w 2014 roku opublikowała raport będący podsumowaniem badań nad fenomenem działania w Polsce kół gospodyń wiejskich oraz pełnionych przez nie historycznie i obecnie funkcji. Raport przygotowany został jako rezultat prac realizowanych w projekcie „Między wieńcem a zumbą. Tradycja lokalna w działaniu, czyli słów kilka o Kółach Gospodyń Wiejskich”, finansowanym ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (program „Kolberg 2014 – promesa”, koordynowany przez Instytut Muzyki i Tańca)⁶²³.

⁶²³ J. Mencwel et al., *Koła Gospodyń Wiejskich. Nie tylko od kuchni. Raport z badania*, Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „STOCZNIA”, Warszawa 2014.

Zagraniczne doświadczenia badawcze jako inspiracja dla analiz w Polsce

4.1. Opracowania przeglądowe i projekty międzynarodowe o zasięgu europejskim

Rosnące zainteresowanie badaczy oraz władz publicznych (w tym instytucji na poziomie europejskim) społeczno-ekonomicznym oddziaływaniem dziedzictwa kulturowego widoczne było już od połowy lat 90. XX w., szczególnie wyraźnie po 2000 r. Za odzwierciedlenie tego trendu mogą być uznane pierwsze większe, międzynarodowe inicjatywy badawczo-aplikacyjne na ten temat podejmowane przy unijnym wsparciu finansowym, takie jak projekt HERMES („Heritage and New Media for Sustainable Regional Development” w ramach INTERREG III B CADSES)⁶²⁴, CULTURED („Best Practice in the Presentation and Market Oriented Valorisation of Cultural Heritage as Instrument of Regional Development” w programie INTERREG III C)⁶²⁵, ARCADE („Awareness Raising on Culture and Development in Europe” w programie Komisji Europejskiej „EuropeAid”)⁶²⁶ czy EPOCH („European Network of Excellence in Open Cultural Heritage” w ramach 6. Programu Ramowego UE)⁶²⁷.

W pewnym zakresie potencjał społeczno-ekonomiczny dziedzictwa kulturowego był też brany pod uwagę w badaniach prowadzonych pod egidą ESPON (European Spatial Observation Network for Territorial Development and Cohesion – Euro-

pejskiej Sieci Obserwacyjnej Rozwoju Terytorialnego i Spójności Terytorialnej). O ile dostrzeżono w nich wieloaspektowość wpływu dziedzictwa kulturowego na rozwój lokalny (m.in. potencjał turystyczny, potencjał w zakresie rozwoju sektora kreatywnego, atrakcyjność dla turystów i osiedlania się na stałe), o tyle często borykano się z problemem określenia jednoznacznych wskaźników dotyczących dziedzictwa kulturowego oraz z dostępnością przekrojowych, porównywalnych danych z różnych krajów.

Kwestii społeczno-ekonomicznego potencjału oddziaływania dziedzictwa i jego przestrzennego rozkładu w całości poświęcony był projekt „ESPON project 1.3.3. The role and spatial effects of cultural heritage and identity” zrealizowany w latach 2004–2006⁶²⁸. W projekcie gromadzono i analizowano dane na poziomie NUTS 2 (wyjątkowo NUTS 3), które mogłyby zobrazować przestrzenny rozkład dziedzictwa kulturowego i jego oddziaływania. Wskaźniki te podzielono na trzy typy: wskaźniki podaży dziedzictwa (a), popytu na dziedzictwo (b) oraz wskaźniki strukturalne (c). Zaproponowano takie wskaźniki, jak:

- bezwzględna liczba obiektów dziedzictwa kulturowego (wpisy do rejestru zabytków, w tym wpisy wielkoobszarowe, formy ochrony krajobrazu kulturowego), gęstość obiektów dziedzictwa na km², liczba i gęstość instytucji dziedzictwa (muzea, galerie – dostępna powierzchnia, liczba dni gdy są otwarte dla publiczności), liczba festiwali o charakterze lokalnym (liczba wydarzeń, ile dni trwają, liczba uczestników płatnych i bezpłatnych, w tym uczestników lokalnych), dostępność infrastruktury kulturalnej na 1000 mieszkańców (teatry, kina, biblioteki publiczne);
- potencjalna presja ze strony mieszkańców i odwiedzających (liczba mieszkańców, liczba turystów);
- liczba zatrudnionych w zawodach kreatywnych, kapitał intelektualny (liczba osób z wyższym wykształceniem, liczba

⁶²⁴ S. Schröder-Esch (red.), *Practical aspects of cultural heritage...*, op. cit.; S. Schröder-Esch (red.), *The politics of heritage and regional development strategies – actors, interests, conflicts*, Bauhaus-Universität, Weimar 2006.

⁶²⁵ G. Allaert, S. Ludtke (red.), *Cultured. Cultural Heritage and Regional Development. Final Report*, Mediadesign, Llangynidr 2007.

⁶²⁶ F. le Duc (red.), *Culture as a tool for development. Challenges of analysis and action*, ARCADE – ACTED, Paris 2010.

⁶²⁷ J. McLoughlin, J. Kaminski, B. Sodagar (red.), *Heritage Impact 2005. Proceedings of the first international symposium on the socio-economic impact of cultural heritage*, Archaeolingua, Budapest 2006; J. McLoughlin, J. Kaminski, B. Sodagar (red.), *Technology strategy, management and socio-economic impact*, Archaeolingua, Budapest 2007.

⁶²⁸ Dynamo Transnational Group, *ESPON project 1.3.3. The role and spatial effects of cultural heritage and identity (2004–2006). Executive summary*, Ca'Foscari University, Venice 2006.

wydawnictw mających ISBN), różnorodność populacji (liczba osób przynależących do mniejszości etnicznych, religijnych lub narodowych, liczba osób urodzonych poza granicami kraju, liczba osób posługujących się językami innymi niż oficjalny).

Liczbę wskaźników ostatecznie zredukowano ze względu na braki dostępnych danych oraz braki w ich kompatybilności (porównywalności). Dodatkowo zaproponowano tzw. wskaźnik „doskonałości kulturowej” (*cultural excellence*) (obejmuje on teatry należące do European Theatre Convention, opery należące do sieci Opera Europa, muzea członkowie ICOM, Europejskie Stolicy Kultury, czołowe festiwale filmowe uwzględniane na www.eurofilmfest.org i www.filmfestivals.com, miejsca i miasta wpisane na listę UNESCO). Ciekawym tematem podjętym w tych badaniach była także dostępność multimodalna (transportowa) dziedzictwa kulturowego nierozpatrywana jak dotychczas dogłębnie w kontekście polskim. Uzyskane wyniki nie były natomiast dostatecznie wnikliwie przeanalizowane z uwzględnieniem pewnych czynników i determinant lokalnych. Wydaje się jednak, iż tego typu analiza mogłaby być bardzo ciekawa na poziomie gmin w Polsce i przynieść pożyteczne dane w skali kraju oraz informacje benchmarkingowe dla gmin. Pokazano również (jedynie dla Europy Zachodniej) zróżnicowanie wykorzystania dziedzictwa kulturowego jako zasobu – wskazano na obszary, które czerpią z niego w sposób zrównoważony, nadmiernie je eksploatują, a także na te, które niedostatecznie z niego korzystają. W konkluzjach podkreślono dwie istotne kwestie, tj. konieczność doskonalenia systemów zbierania danych i tworzenia baz danych pokazujących przekrój terytorialny opisywanych zjawisk oraz pozwalających na uchwycenie dynamiki zjawisk w czasie (porównanie danych z różnych okresów).

Poprzez studia przypadku zobrazowano natomiast możliwe kierunki badań szczegółowych w skali lokalnej lub szerszej – regionalnej i narodowej, dotyczące takich kwestii, jak efekty odnowy i udostępniania obiektów określonego typu (np. sakralnych), obiektów architektury drewnianej (zespoły osadnicze, obiekty sakralne, skanseny), efekty tworzenia i funkcjonowania szlaków kulturowych (np. pielgrzymkowych, zabytków określonego typu mniejszości religijnej). Studia przypadku zrealizowano z podziałem na: zabytki, obszary i zespoły chronione, wydarzenia i festiwale, muzea i galerie, organizacje kulturalne, znane marki dziedzictwa.

Tego typu badania przestrzennego rozkładu zasobów i efektów oraz dostępności do dziedzictwa (*territorial impact*

assessments) mogą być przydatne w obrazowaniu i mierzeniu efektów stosowania określonych narzędzi polityki publicznej (polityka dotycząca zasobów mieszkaniowych, rewitalizacyjna, spójności i włączenia społecznego, system zachęt podatkowych itp.) dotyczących dziedzictwa kulturowego lub uwzględniających go oraz we wspomaganie „internalizacji” pozytywnego oddziaływania dziedzictwa (przede wszystkim unikania rozlewania efektów mnożnikowych poza daną jednostkę terytorialną). Wspomniano także (choć tego nie zbadano), iż ciekawymi kwestiami mogą być powiązanie dziedzictwa kulturowego z rozwojem sektora kreatywnego, włączenie partnerów prywatnych i pozarządowych w przedsięwzięcia związane z dziedzictwem kulturowym oraz dostrzeżenie możliwości tworzenia systemów (szlaków/wspólnych form) zarządzania określonym typem dziedzictwa.

W projekcie ESPON „EDORA. European development opportunities for rural areas” trwającym w latach 2008–2010 wskazano na brak badań porównawczych w zakresie rozmiarów wpływu dziedzictwa materialnego i niematerialnego (zarówno jako stymulanty, jak i destymulanty) na rozwój lokalny na terenach wiejskich. Nawiązując do wcześniejszych badań, zaproponowano listę wskaźników dostosowanych do kontekstu terenów wiejskich⁶²⁹. Dziedzictwo kulturowe było także jednym z zasobów lokalnych branych pod uwagę w badaniach atrakcyjności miast i regionów Europy dla mieszkańców i odwiedzających. W projekcie ESPON „ATTREG. The attractiveness of European regions and cities for residents and visitors” prowadzonym w latach 2010–2012 wykorzystana została jako wskaźnik gęstość istotnych obiektów i miejsc dziedzictwa kulturowego oraz innych atrakcji kulturalnych (na podstawie ich obecności w przewodnikach turystycznych) jako miara atrakcyjności dla turystów oraz specyficznych grup mieszkańców/migrantów, poszukujących lokalizacji o określonym „statusie”⁶³⁰. Dziedzictwo kulturowe zostało też uwzględnione w badaniach ESPON dotyczących atrakcyjności małych i średnich miast w Europie pt. „TOWN, small and medium sized towns in their functional

⁶²⁹ M. MacLeod, L. Van Well, J. Sterling, P. Kahila, *The role of cultural heritage in rural development, Scientific paper no. 5 (2009)*, [w:] EDORA. *European Development Opportunities for Rural Areas. Final report. Annex 1 (Part C: Scientific Working Papers)*. Version 2, Espon & UHI Millennium Institute 2011, s. 250–297.

⁶³⁰ A. Russo, I. Smith, R. Atkinson, L. Servillo, B. Madsen, A. Otgaard, *ATTREG. The attractiveness of European regions and cities for residents and visitors. Final report*, ESPON & University Rovira i Virgili, Tarragona 2012.

territorial context” prowadzonych w latach 2012–2014⁶³¹. Analiza profili ekonomicznych 31 małych i średnich miast (studiów przypadku) pozwoliła na wyróżnienie trzech typów tego typu ośrodków miejskich: rezydencjonalny/mieszkalny (*residential*), zorientowany na produkcję (*production*), zorientowany na działalność oparte na wiedzy i kreatywności (*creative-knowledge*). Dziedzictwo kulturowe jest w świetle tych badań szczególnie ważne z perspektywy miasteczek o profilu mieszkaniowym (jakość życia, jakość środowiska mieszkaniowego, dostęp do usług kultury), a także z perspektywy profilu zorientowanego na działalność kreatywną – w tym wypadku w zakresie tworzenia korzystnego wizerunku oraz „środowiska kreatywnego”, m.in. w ramach skupień działalności kreatywnych, instytucji szkolnictwa wyższego. Determinuje to rodzaj narzędzi i ukierunkowanie polityki wobec dziedzictwa związanej z ich rozwojem: w odniesieniu do profilu mieszkaniowego – nacisk na dbałość o zachowanie dziedzictwa materialnego jako przestrzeni rekreacyjno-kulturalno-edukacyjnej, w drugim profilu – zachęcanie do tworzenia skupisk działalności kreatywnych oraz przestrzeni kreatywnych/kreatywnej ekspresji⁶³².

Najnowszy pilotażowy projekt ESPON „Material cultural heritage as a strategic territorial development resource: mapping impacts through a set of common European socio-economic indicators” zakończony w 2019 r. miał na celu wypracowanie bardziej miarodajnych wskaźników i oszacowanie społeczno-ekonomicznego wpływu dziedzictwa kulturowego na rozwój gospodarczy⁶³³. Pod uwagę wzięto takie kwestie, jak zatrudnienie, przychody, wartość dodana brutto, a także dodatkowe wskaźniki, tj. wartość wolontariatu na rzecz dziedzictwa i wydatki inwestycyjne sektora publicznego na dziedzictwo. W projekcie zaproponowano jako ramę teoretyczną model łań-

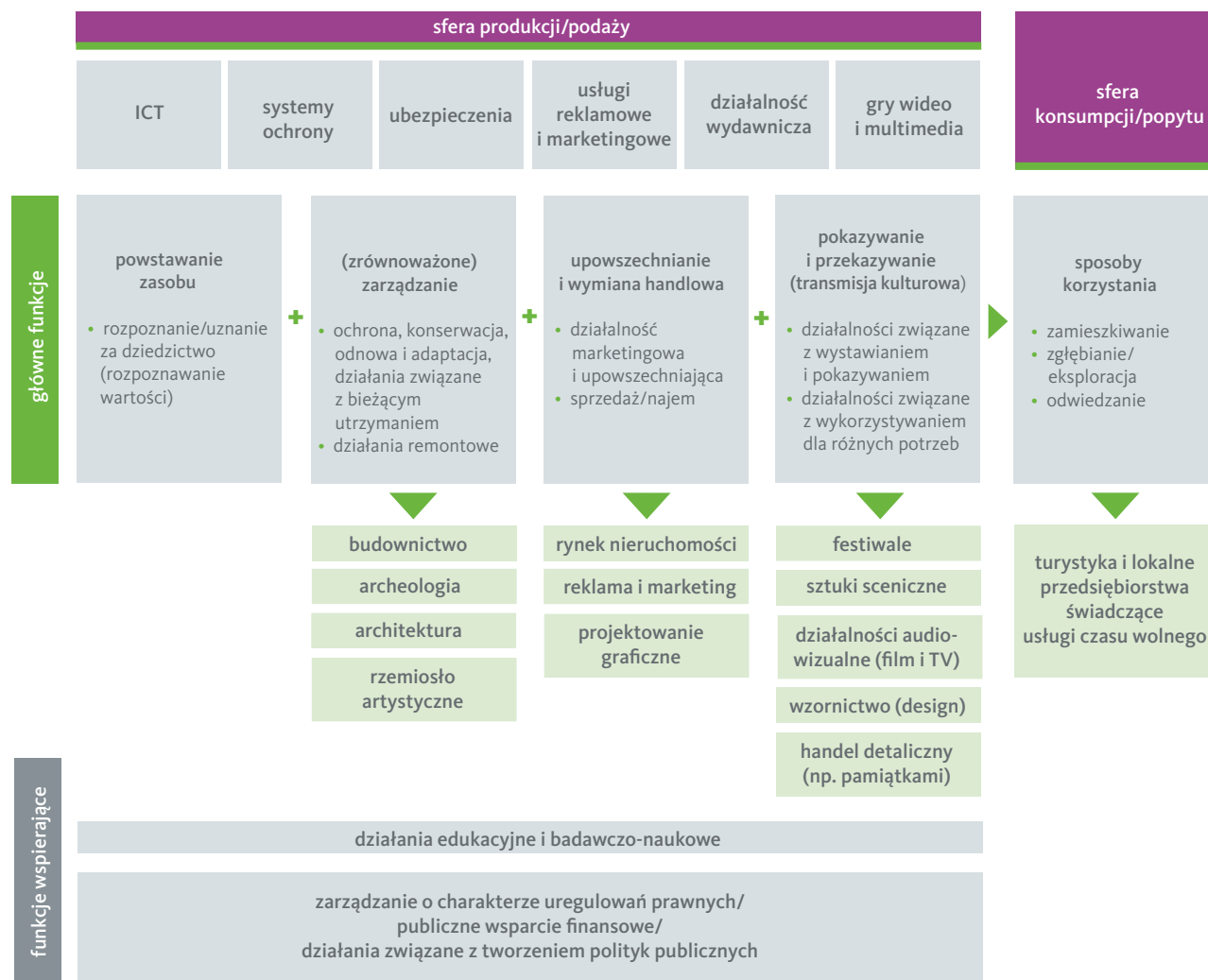
cucha wartości materialnego dziedzictwa kulturowego (rys. 3), wyróżniając funkcje główne/podstawowe oraz wspierające.

Wypracowane podejście zastosowano, wykorzystując dane z 2016 r. dla 9 krajów europejskich (Austria, Włochy, Holandia, Norwegia, Portugalia, Rumunia, Słowacja, Słowenia, Szwecja) oraz Brukseli i Flandrii w Belgii. Zbiorcza analiza (łączna) dla wszystkich powyższych obszarów pokazała, iż w 2016 r. dziedzictwo kulturowe tworzyło na ich terenie możliwość zatrudnienia dla ponad pół miliona osób (549 tys. zatrudnionych w przeliczeniu na pełne etaty), przyczyniało się do ponad 84 mld euro obrotu i tworzyło wartość dodaną w wysokości ponad 32 mld euro. Dodatkowo korzystanie z dziedzictwa kulturowego i dbałość o nie były związane z aktywnością wolontariuszy, których wartość wyceniono na 170 mln euro oraz znaczącymi wydatkami sektora publicznego (448 mln euro). Obliczone wartości odniesiono potem do całej gospodarki. Przykładowo zatrudnienie związane z dziedzictwem kulturowym stanowiło 2,1% zatrudnienia w sektorze prywatnym poza usługami finansowymi i ubezpieczeniowymi oraz 5,0% sektora usługowego (wielkość podobna do całościowego zatrudnienia w transporcie, usługach sprzątanania oraz ochrony). Obroty związane z dziedzictwem kulturowym stanowiły 1,0% sektora komercyjnego i 4,0% sektora usługowego – podobny odsetek do branż transportu, usług prawnoksięgowych oraz telekomunikacyjnych. Wreszcie wartość dodana tworzona w związku z dziedzictwem kulturowym stanowiła 1,6% wartości dodanej tworzonych przez przedsiębiorstwa prywatne z wyjątkiem sektora finansów i ubezpieczeń i 3,4% sektora usług, co było porównywalne z wartością dodaną tworzoną przez usługi zarządcze (siedziby główne firm), usługi inżynierskie oraz usługi dla biznesu.

⁶³¹ L. Servillo, R. Atkinson, A. Russo, I. Smith, L. Sykora, C. Demaziere, A. Hamdouch, *TOWN, small and medium sized towns in their functional territorial context. Final report*, ESPON, Luxembourg 2014.

⁶³² Ibidem, s. 49.

⁶³³ E. Lykogianni et al., *Material cultural heritage as a strategic territorial development resource: mapping impacts through a set of common European socio-economic indicators. Targeted analysis*, ESPON, Luxembourg 2019.

Rys. 3. Łańcuch wartości materialnego dziedzictwa kulturowego oraz jego powiązania z określonymi branżami i sektorami gospodarki
 Źródło: E. Lykogianni et al., *Material cultural heritage as a strategic territorial development resource: mapping impacts through a set of common European socio-economic indicators. Targeted analysis*, ESPON, Luxembourg 2019.

Dokonano także obliczeń dla poszczególnych branż. Na przykład prace archeologiczne wymagały zatrudnienia ponad 10 tys. osób i wygenerowały obroty 292 mln euro, usługi architektoniczne były związane z pracą dla 4,3 tys. osób i obrotami 1,2 mln euro oraz wartością dodaną 658 mln euro. W muzeach, archiwach i bibliotekach pracowało 170 tys. osób, które przyczyniły się do obrotów w wysokości ponad 2 mld euro. W działalności sektora budowlanego w świetle omawianych badań dziedzictwo tworzyło zatrudnienie dla 135 tys. osób, obroty 26 mld euro i wartość dodaną – 9,8 mld euro. Transakcje na rynku nieruchomości związane z dziedzictwem dawały zatrud-

nienie prawie 2 tys. osób, obroty prawie 2 mld euro i wartość dodaną 500 mln euro⁶³⁴.

Jeśli chodzi o przeglądy opracowań badawczych w skali europejskiej, godne wspomnienia są z pewnością dwa dokumenty. W 2015 r. ukazał się obszerny raport przygotowany przez międzynarodowe konsorcjum (w tym zespół Międzynarodo-

⁶³⁴ Por. też: Z. Hermansons (red.), *Working paper. Measuring economic impact of cultural heritage at territorial level. Approaches and challenges*, ESPON EGTC, Luxembourg 2020, <https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/Working%20Paper%2C%20Cultural%20heritage.pdf> (dostęp: 5.01.2021).

wego Centrum Kultury z Krakowa) *Cultural heritage counts for Europe*, pokazujący stan badań nad społeczno-ekonomicznym oddziaływaniem dziedzictwa kulturowego i potrzeby badawcze z perspektywy europejskiej⁶³⁵. W raporcie, w którym wpływ dziedzictwa na rozwój zdefiniowano przez pryzmat rozwoju zrównoważonego oraz jego wymiarów (ekonomicznego, społecznego, kulturowego i ekologicznego), zauważono stale rosnącą, szczególnie od połowy lat 90. XX w., liczbę opracowań dotyczących oddziaływania dziedzictwa kulturowego, głównie badań ukierunkowanych na pokazanie ekonomicznego, w mniejszym stopniu społecznego i kulturowego, rzadko ekologicznego wymiaru wpływu dziedzictwa na współczesne procesy rozwojowe. Oprócz stworzenia rozległej bibliografii tematu, obejmującej także przegląd możliwych metod badań, zauważono następujące wyzwania i potrzeby badawcze:

- niedostateczna, bardzo niewielka liczba badań o charakterze całościowym, uwzględniającym wielowymiarowość oddziaływania dziedzictwa kulturowego (np. jedynie 6% badań i publikacji zinwentaryzowanych w kwerendzie dla potrzeb projektu uwzględniało całościowe, wielowymiarowe spojrzenie na oddziaływanie dziedzictwa kulturowego);
- subiektywizm badaczy przejawiający się m.in. w uznawaniu korzyści płynących z istnienia i wykorzystywania dziedzictwa kulturowego do współczesnych celów za oczywiste i niekwestionowane, niedostrzeganie potencjalnych problemów i negatywnych aspektów oddziaływania dziedzictwa kulturowego;
- częsty brak oparcia dotyczących dziedzictwa wniosków i osądów na wiarygodnych, szczegółowych danych statystycznych czy kompleksowych badaniach jakościowych;
- dysproporcje w zakresie liczby oraz charakteru podejmowanych przedsięwzięć badawczych, a szerzej świadomości społeczno-ekonomicznego potencjału dziedzictwa kulturowego pomiędzy Europą Zachodnią a Europą Środkową i Wschodnią („starzy” i „nowi” członkowie UE);
- predylekcja instytucji i naukowców podejmujących badania lub tworzących raporty do analizy najbardziej spektakularnych przykładów oddziaływania dziedzictwa (wielkie atrak

cje turystyczne z ponadprzeciętnym potencjałem oddziaływania ekonomicznego).

W konkluzjach raportu zauważono konieczność wypracowania lepszej metodologii oraz porównywalnych systemów gromadzenia danych na temat oddziaływania dziedzictwa kulturowego w poszczególnych państwach Unii Europejskiej, co umożliwiłoby realizację bardziej kompleksowych, porównywalnych badań o charakterze wielodyscyplinarnym.

Wspomniany raport stanowił poszerzenie i kontynuację wcześniejszej kwerendy istniejących opracowań – przeglądu badań dotyczących oddziaływania dziedzictwa kulturowego autorstwa Cornelię Dümcke i Mikhaïla Gnedovsky’ego w 2013 r. na zlecenie European Expert Network on Culture (EENC) *The social and economic value of cultural heritage: literature review*⁶³⁶. W raporcie tym dokonano przeglądu 87 wyselekcjonowanych dokumentów dotyczących oddziaływania dziedzictwa kulturowego z terenu Europy, podkreślając jednocześnie, iż rosnąca liczba opracowań tego typu odzwierciedla zmianę podejścia władz i społeczeństwa wobec działań na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego. Nie są już one celem samym w sobie, lecz w coraz większym stopniu postrzegane są jako środek i sposób oddziaływania na współczesne procesy gospodarcze i społeczne, czy też rozpatruje w kontekście zrównoważonego rozwoju. Zauważono opóźnienie w zakresie zainteresowania władz i naukowców społecznym oddziaływaniem dziedzictwa w porównaniu z analizami ekonomicznymi, ponadprzeciętnie dużą liczbę opracowań powstających w Europie Zachodniej (w szczególności w Wielkiej Brytanii i Francji) oraz potrzebę rozwoju metodologii badań i prowadzenia międzynarodowych studiów porównawczych w skali europejskiej. W ostatnim czasie ukazał się także wspomniany już raport pt. *Mega-events and heritage: The experience of five European cities*, analizujący powiązania i wzajemne oddziaływanie pomiędzy dziedzictwem kulturowym miast a organizowanymi w nich wielkimi wydarzeniami kulturalnymi⁶³⁷.

Zainteresowanie rolą kultury i dziedzictwa kulturowego w rozwoju widoczne jest także w ostatnich latach w działaniach instytucji międzynarodowych tradycyjnie ukierunkowanych na rozwój gospodarczy. W tym kontekście można m.in. wspomnieć o inicjatywie OECD „Culture and local development”. W latach

⁶³⁵ C. Giraud-Labalte et al. (red.), *Cultural heritage counts for Europe. Full report*, International Cultural Centre, Kraków 2015, http://blogs.encatc.org/culturalheritagecountsforeurope/wp-content/uploads/2015/06/CHCFE_FULL-REPORT_v2.pdf Skróć raportu: K. Jagodzińska, J. Sanetra-Szeliga (red.), *Dziedzictwo kulturowe ma znaczenie dla Europy...*, op. cit. (dostęp: 28.01.2022).

⁶³⁶ C. Dümcke, M. Gnedovsky, *The social and economic value of cultural heritage: literature review*, EENC Paper, July 2013.

⁶³⁷ D. Ponzini, F. Bianchini, J. Georgi-Nerantzia Tzortzi, J. Sanetra-Szeliga (red.), *Mega-events and heritage...*, op. cit.

2017–2018 w kilku krajach (Francja, Włochy, Kanada, Polska) realizowano w jej ramach pilotażowe badania, wypracowując i testując metodologię (samo)oceny stopnia włączenia muzeów w procesy rozwojowe przez samorządy terytorialne⁶³⁸. Co istotne, wspomniane badania kładły nacisk na konieczność łączenia ilościowych analiz efektów działalności muzeów z analizami jakościowymi, a także wskazywały na nowsze, rzadziej dotąd podkreślane możliwości oddziaływania muzeów na rozwój lokalny (np. w ramach wspierania zrównoważonego planowania przestrzennego i planowania strategicznego, działań na rzecz poprawy zdrowotności społeczności lokalnych i włączenia społecznego oraz stymulowania tworzenia sieci powiązań i rozwijania kreatywności, zarówno przez współpracę z sektorem kreatywnym, jak i włączenia w kreatywne działania oraz budowania potencjału innowacyjności w społecznościach lokalnych).

Międzynarodowe dokumenty i opracowania tworzą także nowe perspektywy dalszych badań. Na potrzebę włączenia kultury i dziedzictwa kulturowego w analizy rozwoju wskazuje się coraz częściej z perspektywy paradygmatu rozwoju zrównoważonego, również podejmując wysiłki opracowania wskaźników w tym zakresie. Proponuje je m.in. dokument UNESCO *Culture 2030 indicators. Thematic indicators for culture in the 2030 agenda* opublikowany w 2019 r. W jego ramach na kulturę patrzy się z perspektywy długofalowych celów zrównoważonego rozwoju wyrażonych w *2030 Agenda for Sustainable Development*. Dokument ten, przyjęty w 2015 r., koncentruje się wokół 17 głównych celów zrównoważonego rozwoju, odnoszących się do pięciu istotnych kwestii – ludzi, planety, dobrobytu, pokoju, partnerstwa (tzw. 5 P), odzwierciedlających trzy podstawowe wymiary zrównoważonego rozwoju (ekonomiczny, społeczny i ekologiczny)⁶³⁹. Pokazując możliwe wskaźniki zrównoważonego rozwoju związane z kulturą, zwraca się uwagę na spójność wspomnianej agendy z duchem najważniejszych dokumentów międzynarodowych dotyczących dziedzictwa kulturowego, takich jak konwencja haska, konwencja paryska UNESCO w sprawie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (1972), konwencja UNESCO w sprawie dziedzictwa niematerialnego (2003) czy rekomendacja UNESCO dotycząca historycznego krajobrazu miast (2011). W odniesieniu do wykorzystania danych i wskaźników związanych z kulturą i dziedzictwem kultu-

rowym sformułowano zatem liczne rekomendacje i postulaty, takie jak:

- dążenie do jak najszerszego wykorzystywania istniejących danych;
- konieczność odwoływania się zarówno do danych jakościowych, jak i ilościowych;
- integrowanie danych z różnych źródeł;
- rozwijanie narzędzi diagnozowania i opracowywanie wskaźników zarówno na poziomie miast, jak i krajowym;
- wspieranie budowania zdolności instytucjonalnej do gromadzenia, analizy i upowszechniania danych;
- wspieranie współpracy różnych instytucji, które zbierają, tworzą, analizują i upowszechniają dane;
- korzystanie z danych i wskaźników nie jako formy oceny i wymuszania określonych działań, lecz jako sposobu wspierania procesu podejmowania decyzji i motywowania różnych interesariuszy do bardziej aktywnych działań.

Proponowane wskaźniki podzielono na cztery grupy – wymiary zrównoważonego rozwoju: 1) środowisko naturalne i odporność/elastyczność reagowania na zmiany (*resilience*); 2) dobrobyt i źródła utrzymania; 3) wiedza i umiejętności; 4) włączenie społeczne i partycypacja⁶⁴⁰.

W powiązaniu z działalnością i rekomendacjami UNESCO wzrasta także zainteresowanie tworzeniem i stosowaniem wskaźników dotyczących funkcjonowania i zrównoważonego rozwoju miast wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO z uwzględnieniem podejścia *Historic Urban Landscape* (HUL)⁶⁴¹. Tanja Vahtikari proponuje np. następujące obiecujące nurty badań nad miastami światowego dziedzictwa związane z rozwojem społeczno-gospodarczym:

- badania porównawcze dyskursów na temat dziedzictwa w różnych skalach przestrzennych (od narodowego po lokalny);
- zróżnicowanie i istotność dziedzictwa niematerialnego w Europie;
- kwestie instytucjonalnej ochrony dziedzictwa;
- badania historycznego krajobrazu miejskiego (w duchu HUL) w różnej wielkości ośrodkach miejskich;

⁶³⁸ OECD, ICOM, *Culture and local development: maximising impact...*, op. cit.

⁶³⁹ UNESCO, *Culture 2030 indicators. Thematic indicators for culture in the 2030 agenda*, UNESCO, Paris 2019.

⁶⁴⁰ Ibidem.

⁶⁴¹ L. Petric, M. Hell, J. van der Borg, *Process orientation of the world heritage city management system*, „Journal of Cultural Heritage”, nr 46, 2020, s. 259–267; P. Guzman, *Assessing the sustainable development of the historic urban landscape through local indicators. Lessons from a Mexican World Heritage city*, „Journal of Cultural Heritage”, nr 46, 2020, s. 320–327.

- niematerialne dziedzictwo kulturowe miast i jego powiązania z przemysłami kreatywnymi;
- kwestie kształtowania tożsamości i dyfuzji wzorców kulturowych poprzez dziedzictwo kulturowe;
- interesariusze i aktorzy dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza w kontekście wpływu technologii cyfrowych na dziedzictwo;
- podejścia partycypacyjne i kreatywne w tworzeniu form i sieci współpracy między różnymi aktorami i interesariuszami dziedzictwa;
- demokratyzacja podejścia do dziedzictwa i jego istotność społeczna, w tym możliwości jego wykorzystania w działaniach na rzecz likwidacji wykluczenia społecznego i nierówności społecznych⁶⁴².

Rozwój badań nad dziedzictwem kulturowym wpisuje się również w nowsze podejścia i rekomendacje Komisji Europejskiej i innych instytucji europejskich⁶⁴³. Przykładowo *European framework for action on cultural heritage* z 2019 r. wskazuje na istotność tworzenia polityk publicznych opartych na dogłębnych i wiarygodnych analizach (*evidence-based policy making*), całościowego podejścia do dziedzictwa kulturowego, a także rozpoznania, mobilizacji i stymulowania współpracy różnych interesariuszy⁶⁴⁴. Natomiast pięć filarów wspomnianych ram działania to: 1) wykorzystanie dziedzictwa na rzecz włączenia społecznego, partycypacji i wzmacniania dostępności dla wszystkich obywateli; 2) wykorzystanie dziedzictwa kulturowego do zrównoważonego rozwoju Europy; 3) wykorzystanie dziedzictwa kulturowego jako elementu budowania odporności i elastyczności reagowania na zmiany (*resilience*), w tym ochrona zagrożonego dziedzictwa; 4) dziedzictwo kulturowe na rzecz innowacyjnej Europy: mobilizacja wiedzy i badań; 5) dziedzictwo kulturowe a silniejsze partnerstwa globalne: wzmacnianie współpracy międzynarodowej.

⁶⁴² T. Vahtikari, *Valuing world heritage cities*, Routledge, London 2017, s. 40.

⁶⁴³ Council of Europe, *European heritage strategy for the 21st century*, 2017, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/strategy-21> (dostęp: 15.12.2020).

⁶⁴⁴ European Commission, *European framework for action on cultural heritage, Commission Staff working document*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2019, <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/2317/1/NC0319331ENN.en.pdf> (dostęp: 15.12.2020).

4.2. Doświadczenia brytyjskie

Najszerze i najbardziej całościowe doświadczenia związane z szacowaniem oraz pokazywaniem społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego i ujmowaniem go w wartości liczbowe posiadają wyspecjalizowane instytucje publiczne zajmujące się dziedzictwem kulturowym działające w Wielkiej Brytanii. Przykładem dobrych praktyk są stale modyfikowane i ulepszone raporty oraz przedsięwzięcia badawcze inicjowane, przeprowadzane lub zamawiane w ostatnich dwóch dekadach przez komórki badawcze English Heritage⁶⁴⁵. Instytucja ta, finansowana z budżetu państwa przez Department of Culture, Media and Sport (DCMS)⁶⁴⁶, powstała jako agenda rządowa reprezentująca The Historic Buildings and Monuments Commission for England (HBMCE), ustanowioną w ramach National Heritage Act z 1983 r., funkcjonującą pod tą nazwą do 31 marca 2015 r. Od 1 kwietnia 2015 r. została podzielona na dwie organizacje nadzorowane przez HBMCE: Historic England, która skupia się na działalności doradczej, konsultacyjnej, promocyjnej, edukacyjnej i badawczej dotyczącej konserwacji zabytków oraz szeroko rozumianego zarządzania dziedzictwem kulturowym i jego oddziaływania, oraz English Heritage Trust, ukierunkowaną na praktyczne działania konserwatorskie i zarządcze, w tym udostępnianie ponad 400 miejsc dziedzictwa i obiektów zabytkowych należących do państwa.

Niezależnie, choć często współpracując i wymieniając dane z Historic England i jej poprzednikiem (English Heritage), swoje raporty tworzy lub zamawia istniejący od 1994 r. Heritage Lottery Fund (HLF) – publiczny fundusz loteryjny finansujący prace konserwatorskie, adaptacyjne i remontowe w obiektach i miejscach zabytkowych w Wielkiej Brytanii⁶⁴⁷. Ta instytucja jest z kolei głównie zainteresowana oszacowaniem i pokazaniem efektów przeznaczania środków finansowych na konkretne projekty lub rodzaje dziedzictwa kulturowego. Niekiedy takie raporty powstają także bezpośrednio pod egidą DCMS⁶⁴⁸,

⁶⁴⁵ W analizie dla potrzeb niniejszego opracowania pod uwagę wzięto ponad 30 takich raportów.

⁶⁴⁶ Obecnie zmieniona nazwa od 3.07.2017, lecz ten sam akronim: The Department for Digital, Culture, Media & Sport (DCMS).

⁶⁴⁷ W analizie dla potrzeb niniejszego opracowania pod uwagę wzięto 20 takich raportów.

⁶⁴⁸ Bardzo ważne informacje dla sektora kultury, instytucji związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego oraz promowaniem aktywności sportowej, w tym Historic England i HLF, zapewniają doroczne badania

innych ministerstw (np. Ministry of Defence)⁶⁴⁹, National Trust i jej regionalnych odpowiedników (np. National Trust for Scotland⁶⁵⁰), organizacji i instytucji o charakterze regionalnym lub specyficznego typu instytucji (np. kościelnych)⁶⁵¹.

Jednocześnie zjawisko podejmowania całościowych prób kwantyfikacji zasobów i oddziaływania dziedzictwa jest relatywnie nowe. W Wielkiej Brytanii pierwszy spójny raport tego typu powstał dopiero w 2002 r. (*The state of the historic environment*) – obecnie raporty *Heritage counts*⁶⁵². Raporty te, oprócz szczegółowych danych – prezentacji wyników określonych przedsięwzięć badawczych ukierunkowanych na jakiś wymiar oddziaływania dziedzictwa kulturowego, realizowanych na zamówienie lub przez English Heritage/Historic England w danym roku – zawierają też standardowy zestaw wskaźników. Początkowo uwzględniały one trzy sfery pomiaru zmian w zasobie dziedzictwa oraz korzystania z niego: A. Wiedzę na temat ist-

prowadzone przez DCMS na temat uczestnictwa ludności w kulturze i rekreacji *Taking part survey*. Badania te są prowadzone regularnie od 2005 r. wśród dorosłych powyżej 16 roku życia oraz dzieci 5–15 lat w Anglii. Biorą pod uwagę szeroki zestaw cech społeczno-demograficznych oraz różne kwestie szczegółowe, np. motywacje oraz powody uczestniczenia lub braku uczestnictwa w określonych formach spędzania czasu wolnego (w tym takie kategorie, jak odwiedzanie zabytków i miejsc dziedzictwa, odwiedzanie muzeów). Zob. P. Matthews, D. Xu, M. Matusiak, G. Prior, *Taking part. Findings from the longitudinal survey waves 1 to 3*, TNS BMRB, DCMS, London 2016.

⁶⁴⁹ Ministry of Defence, *MOD Heritage Report 2011–2013. Heritage in the Ministry of Defence*, London 2013. Brytyjskie ministerstwo obrony posiada w swojej pieczy największe zasoby nieruchomości zabytkowych spośród wszystkich agend rządowych. Raporty ministerstwa poświęcone zabytkom zawierają informacje na temat stanu technicznego, zakresu i rozmiaru oraz finansowania prac konserwatorskich, adaptacyjnych, budowlanych w zabytkach w zasobie tego ministerstwa, a także informacje na temat sprzedanych nieruchomości zabytkowych i nieruchomości wpisanych do rejestru w danym okresie sprawozdawczym.

⁶⁵⁰ Np. dane publikowane w raportach rocznych, jak: The National Trust for Scotland, *Annual Review 2016–2017*, Edinburgh 2017.

⁶⁵¹ ECOTEC, *The economic and social impacts of cathedrals in England, Report for English Heritage and the Association of English Cathedrals*, ECOTEC, London 2004. Badania dotyczyły społecznych i ekonomicznych funkcji katedr w Anglii. W opracowaniu uwzględniono wszystkie anglikańskie katedry w Anglii (42 obiekty). Oprócz rozmaitych funkcji religijnych, jakie spełniają (miejsca kultu religijnego), świątynie te są istotnymi atrakcjami turystycznymi (co można wyrazić liczbą zwiedzających oraz powstałymi dzięki nim przychodami), miejscem edukacji, wolontariatu, aktywności społecznych i kulturalnych. W 2003 r. katedry anglikańskie odwiedziło ponad 8,8 mln osób, które bezpośrednio wydały w związku z wizytą w tego typu miejscach 91 mln funtów (10 funtów na osobę). W katedrach aktywnych było ponad 12 tys. wolontariuszy, a 362 tys. osób uczestniczyło w zorganizowanych wizytach edukacyjnych.

⁶⁵² Zob. <https://historicengland.org.uk/research/heritage-counts> (dostęp: 5.01.2021).

niejących zasobów dziedzictwa kulturowego; B. Dbłość o dziedzictwo kulturowe (działania i finansowanie); C. Korzystanie z dziedzictwa kulturowego (społeczne, ekonomiczne i ekologiczne korzyści z dziedzictwa i wykorzystania go) (szczegółowe wskaźniki prezentowane w 2010 r. por. tab. 4.2.1). Wskaźników wykorzystywanych obecnie w raportach English Heritage jest nieco więcej i odnoszą się do pięciu strategicznych pól opisu sytuacji dziedzictwa kulturowego:

- 1) *Discovery, identification and understanding* – wskaźniki pokazujące liczbę i rozkład przestrzenny zasobów dziedzictwa (liczba, gęstość na km²) oraz różnych form jego ochrony (wcześniejsze pole A);
- 2) *Constructive conservation and sustainable management* – wskaźniki pokazujące stan zachowania obiektów i obszarów dziedzictwa (stan techniczny obiektów, obiekty zagrożone destrukcją) oraz stopień zastosowania możliwych instrumentów ochrony (instrumenty planowania przestrzennego), a także liczbę podejmowanych prac konserwatorskich i remontowych (wydane pozwolenia na konserwację, przebudowę itp.) (wcześniejsze pole B);
- 3) *Public engagement* – wskaźniki odnoszące się do korzystania z dziedzictwa kulturowego, poznawania go oraz podejmowania działań na jego rzecz (odsetek zwiedzających obiekty zabytkowe w skali kraju, liczba zwiedzających krajowych i zagranicznych, wykorzystanie dziedzictwa w celach edukacyjnych, wyniki badań dotyczących wpływu dziedzictwa kulturowego na jakość życia, członkostwo w klubach i organizacjach na rzecz dziedzictwa, wolontariat i jego formy) (wcześniejsze pole C);
- 4) *Capacity building* – wskaźniki pokazujące wydatkowanie środków finansowych i inwestycje w dziedzictwo, dokonywane przez sektor publiczny, prywatny i pozarządowy, zasoby kadrowe służb zajmujących się ochroną zabytków oraz kwantyfikujące działania na rzecz rozwoju umiejętności zawodowych niezbędnych do zachowania dziedzictwa (kursy i szkoły rzemiosł, zdobywanie kwalifikacji konserwatorskich) (wcześniejsze pole B);
- 5) *Helping things to happen* – dane jakościowe i ilościowe pokazujące godne uwagi, wyróżniające się inicjatywy i przedsięwzięcia.

Pokazywane dane są gromadzone co roku lub też, jeśli wymagają specyficznych badań, co kilka lat, wtedy w raporcie przytaczane są najnowsze dostępne dane.

Tab. 18. Wybrane wskaźniki wykorzystywane w raportach *Heritage counts*

Wskaźnik	Sposób pomiaru (dane gromadzone dorocznie/na bieżąco lub dane z raportów i badań cząstkowych przygotowywanych okresowo)
A. Wiedza na temat istniejących zasobów dziedzictwa kulturowego	
A.1. Zasoby dziedzictwa kulturowego podlegające ochronie prawnej	A.1.1. Liczba miejsc wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO
	A.1.2. / A.1.3 Liczba wpisów do rejestru zabytków i jego odpowiedników*
A.2. Historyczne obszary i przestrzenie	A.2.1. Liczba wpisów wielkoobszarowych/stref ochrony konserwatorskiej (<i>conservation areas</i>)
	A.2.2. Powierzchnia obszarów chronionych (parki narodowe itp.)
A.3. Pozyskiwanie informacji	A.3.1. Dostępność on-line informacji o dziedzictwie kulturowym
	A.3.2. Stopień inwentaryzacji krajobrazu kulturowego
B. Dbalność o dziedzictwo kulturowe	
B.1. Dziedzictwo zagrożone	B.1.1. Odsetek budynków w rejestrze zabytków wymagających natychmiastowego remontu lub znajdujących się w ruinie, liczba skreśleń z rejestru ze względu na zły stan zachowania
B.2. Zarządzanie	B.2.1. Liczba wydanych pozwoleń na budowę (w domyśle w strefach ochrony konserwatorskiej)
	B.2.2. Liczba wydanych pozwoleń na prace przy zabytkach
	B.2.3. Liczba wniosków o wpis do rejestru
	B.2.4. Liczba uchwalonych aktów planowania przestrzennego dotyczących obszarów historycznych
	B.2.5. Liczba uchwalonych parków kulturowych
	B.2.6. Odsetek miejsc z listy UNESCO, które posiadają aktualny plan zarządzania
B.3. Środki i kadry	B.3.1. Liczba osób zatrudnionych w instytucjach dziedzictwa (muzea, archiwa), administracji konserwatorskiej (szczebla państwowego i lokalnego) oraz usługach konserwatorskich
	B.3.2. Wielkość publicznych środków finansowych przeznaczanych na dziedzictwo, wielkość środków pozarządowych, kościelnych itp.; liczba i rodzaj przyznanych grantów**
B.4. Rozwój umiejętności i wiedzy	Liczba osób uczestniczących w studiach, szkoleniach i kursach umiejętności rzemieślniczych i tradycyjnych zawodów niezbędnych przy konserwacji
B.5. Liderzy działający na rzecz dziedzictwa kulturowego	Liczba władz lokalnych identyfikujących lokalnych liderów dziedzictwa

C. Korzystanie z dziedzictwa kulturowego

C.1. Uczestnictwo	C.1.1. Odsetek zwiedzających miejsca i obiekty dziedzictwa według określonych cech społeczno-demograficznych uznanych za ważne (np. według grup wiekowych, dochodowych, wykształcenia, mniejszości etniczne, niepełnosprawni), zmiany w poziomie uczestnictwa
	C.1.2. Liczba członków organizacji działających na rzecz dziedzictwa kulturowego, towarzystw miłośników zabytków, towarzystw muzealnych itp.***
	C.1.3. Liczba wolontariuszy w miejscach i instytucjach dziedzictwa
C.2. Korzyści ekonomiczne	Liczba zwiedzających obiekty, instytucje (np. muzea) i miejsca dziedzictwa kulturowego, liczba uczestników „dni otwartych drzwi” i podobnych imprez
C.3. Korzyści edukacyjne	C.3.1. Liczba uczniów i grup szkolnych odwiedzających miejsca i instytucje dziedzictwa kulturowego****
	C.3.2. Liczba uczniów, którzy wybrali historię jako nieobowiązkowy przedmiot egzaminu gimnazjalnego
	C.3.3. Liczba studentów szkół wyższych, którzy uczestniczą w zajęciach z przedmiotów związanych z dziedzictwem kulturowym [uczących się na specjalnościach związanych z dziedzictwem kulturowym]
C.4. Korzyści w zakresie samopoczucia oraz jakości życia	Liczba osób, które zgadzają się ze stwierdzeniem: „Poprawiając jakość przestrzeni lokalnej, warto zachować jej historyczne cechy”
C.5. Korzyści w zakresie środowiskowego wymiaru rozwoju zrównoważonego	Liczba pustych domów i mieszkań

*Kategorie wpisów w prawie brytyjskim, por. B. Skaldawski, A. Chabiera, A. Lisiecki, *System ochrony zabytków w wybranych krajach europejskich*, „Kurier Konserwatorski”, nr 1, 2011, s. 11–33.

** W kontekście brytyjskim np. liczba i kwota grantów HLF przyznanych w poszczególnych latach.

*** W kontekście brytyjskim np. członków the National Trust, których w 2016 r. było aż 4,8 mln.

**** Możliwa informacja uzupełniająca: liczba szkół, w których realizowane są programy popularyzacji lokalnego dziedzictwa kulturowego.

Źródło: English Heritage, *Heritage counts 2010*, English Heritage, London 2010; Historic England, *Heritage counts 2017*, London 2017.

Wśród proponowanych rekomendowanych w raporcie *Heritage economic impact indicators* danych, wybranych ze względu na dostępność, gromadzonych regularnie przez instytucje publiczne w Wielkiej Brytanii, znalazły się: liczba osób zatrudnionych w muzeach, archiwach, budownictwie, członkowie profesjonalnych organizacji konserwatorskich, liczba zatrudnionych w biurach architektonicznych i archeologów, wydatki na dziedzictwo kulturowe, badania zagranicznej turystyki przyjazdowej, krajowych turystów i jednodniowych odwiedzających, wykorzystanie bazy hotelarskiej, badania uczestnictwa w kulturze, wyniki badań w ramach spisów powszechnych

dotyczące m.in. wieku zajmowanego przez respondentów budynku mieszkalnego⁶⁵³.

Warto też podkreślić, że ten sposób komunikacji danych o dziedzictwie kulturowym wobec społeczeństwa zainicjowany piętnaście lat temu jest stale rozwijany i modyfikowany pod względem pokazywanych wskaźników ilościowych oraz ich wizualizacji. Doroczne sporządzanie tego typu raportów pozwala także na doskonalenie metodologii ich opracowywa-

⁶⁵³ Ortus Economic Research, *Heritage economic impact indicators 2017: Technical report*, Historic England, London 2017.

nia i metod zbierania danych. Pokazywane w raportach dane dotyczą całego kraju oraz jego poszczególnych części (raporty regionalne⁶⁵⁴, raporty dotyczące określonych obszarów – np. metropolitalnych⁶⁵⁵).

Wspomniane wcześniej realizowane i zlecane w poszczególnych latach badania szczegółowe na temat dziedzictwa kulturowego Wielkiej Brytanii (inicjatywy Historic England, Heritage Lottery Fund oraz inne) dotyczyły m.in. tego, w jaki

sposób zasoby dziedzictwa oraz inwestycje w nie wpływają na: gospodarkę (dochody gospodarstw domowych, produkcję, wartość dodaną, produktywność, ceny nieruchomości, turystykę, inwestycje, zmiany lokalizacji firm, zatrudnienie, umiejętności zawodowe) oraz społeczeństwo (skład społeczno-demograficzny i etniczny, edukację, zdrowie, nierówności społeczne, kapitał społeczny, bezpieczeństwo, poczucie dobrostanu, tożsamość) (tab. 19).

Tab. 19. Przykłady tematów przewodnich w raportach *Heritage counts* w latach 2008–2017

Rok	Podtytuł raportu	Tematyka podjętych analiz szczegółowych
2017	<i>Heritage and society</i>	Wpływ dziedzictwa na poczucie dobrostanu i jakość życia mieszkańców określonych obszarów: poczucie, że dobrze się w nich mieszka, spójność społeczna i włączenie społeczne; postawy i pozytywne wartościowanie potrzeby ochrony dziedzictwa
2016	<i>Heritage and place branding</i>	Dziedzictwo a marka i branding miejsc
2015	<i>Local historic environment</i>	Doświadczenia osób zajmujących się ochroną lokalnego dziedzictwa i opieką nad nim
2014	<i>The value and impact of heritage</i>	Badania wpływu dziedzictwa kulturowego na poczucie dobrostanu
2012	<i>The historic environment and resilience</i>	Badania, jak instytucje zajmujące się dziedzictwem, publiczne, prywatne oraz pozarządowe, dostosowują i adaptują się do zmieniającej się sytuacji (w kontekście ograniczania wydatków i spadku konsumpcji po kryzysie ekonomicznym)
2011	<i>Big Society</i>	Znaczenie historycznego krajobrazu kulturowego dla społeczności lokalnych i społeczeństwa; rola w budowaniu więzi społecznych, funkcja katalizatora zaangażowania obywatelskiego w sprawy lokalne, rola organizacji pozarządowych w działaniach na rzecz dziedzictwa kulturowego
2010	<i>Economic impact</i>	Oddziaływanie ekonomiczne inwestycji w obiekty, miejsca i obszary dziedzictwa
2009	<i>Historic environment and sense of place</i>	Rola dziedzictwa kulturowego w kształtowaniu poczucia tożsamości i więzi z miejscem oraz jego oceny/postaw wobec miejsca zamieszkania
2008	<i>Climate change</i>	Wyzwania, jakie tworzą dla dziedzictwa kulturowego obserwowane obecnie zmiany klimatyczne

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://historicengland.org.uk/research/heritage-counts/> (dostęp: 10.03.2018).

⁶⁵⁴ Por. <https://historicengland.org.uk/research/heritage-counts/regions/> (dostęp: 15.12.2020).

⁶⁵⁵ Np. Historic England, *Heritage counts 2017. Heritage and the economy London*, Historic England, London 2017.

Szczegółowe badania w ostatnich dwóch dekadach dotyczyły różnorodnych kwestii.

Wymiar ekonomiczny: czynniki lokalizacji oraz sytuacja ekonomiczna i skupienia firm

Rozbudowanej ekonometrycznej analizie poddane zostały m.in. powiązania między zasobami dziedzictwa kulturowego, ofertą kulturalną i inwestycjami w kulturę i dziedzictwo a liczbą i migracjami przedsiębiorstw oraz ich obrotami na danym terenie, ze szczególnym uwzględnieniem sektora kreatywnego (tab. 20)⁶⁵⁶.

W raporcie z 2016 r. wykorzystano dane z dłuższego okresu (2003–2013) pozwalające na zobrazowanie zmienności zjawiska w tym czasie oraz jego przestrzenny rozkład (dane na poziomie gmin), pod uwagę wzięto również liczbę ludności oraz infrastrukturę transportową. W świetle ogólnych ustaleń z badań liczba firm *per capita*, saldo migracji firm netto *per capita* oraz obroty przedsiębiorstw *per capita* są mocno i silnie powiązane z gęstością zasobów dziedzictwa i innych zasobów kulturowych. Iloraz lokalizacji oraz obroty firm sektora kreatywnego są pozytywnie skorelowane z gęstością zasobów kulturowych oraz liczbą wydarzeń kulturalnych *per capita*, a także z inwestycjami w dziedzictwo. Inwestycje w kulturę i dziedzictwo mogą jednak być negatywnie skorelowane z obrotami ogółu firm na danym terenie.

Tab. 20. Wpływ zasobów kulturowych i innych elementów infrastruktury sportowo-kulturalnej oraz inwestycji z nimi związanych na obecność i działalność firm na danym terenie

Zmienna	Liczba firm <i>per capita</i>	Obroty (wszystkich firm) <i>per capita</i>	Migracja firm netto <i>per capita</i>
	Wskaźniki		
Zasoby			
Gęstość zasobów dziedzictwa	0,031***	0,050**	0,015
Gęstość infrastruktury sportowej	0,092	-0,040	0,057
Wydarzenia kulturalne <i>per capita</i>	0,211***	0,104	0,210***
Gęstość bibliotek	-0,068**	-0,007	-0,086***
Inwestycje			
Inwestycje władz lokalnych w kulturę, sport i dziedzictwo kulturowe	-0,051**	-0,081	-0,013
Inwestycje w sztukę, dziedzictwo kulturowe i sport z funduszu loteryjnego	-0,013	-0,027	0,002
Dodatkowe czynniki przyciągające lub wypychające (<i>push/pull factors</i>)			
Stopa zatrudnienia	0,029**	0,030	0,027*
Udział wykwalifikowanej siły roboczej	0,141***	0,087	0,107***
Gęstość zasobów mieszkaniowych	0,409*	-0,637	0,340
Infrastruktura sieciowa	0,018	0,098	0,001
Infrastruktura transportowa	-0,141***	-0,104	0,012
Satysfakcja z życia	-0,087	-0,287	0,435***
Rozmiar rynku (liczba mieszkańców)	0,571**	0,846*	0,587**
Wartość dodana brutto <i>per capita</i>	0,133***	0,891***	0,234
Dostosowany wskaźnik R ²	0,9042	0,7903	0,8999

Uwagi: w tabeli przedstawiono standaryzowane wartości współczynników beta o następujących poziomach istotności: *** p < 0,01, ** p < 0,05, * p < 0,1.

Źródło: A. Graves et al., *The role of culture, sport and heritage in place shaping*, Trends Business Research Ltd (TBR), NEF Consulting Ltd and Middlesex University, October 2016, s. 29.

⁶⁵⁶ A. Graves et al., *The role of culture, sport and heritage in place shaping*, Trends Business Research Ltd (TBR), NEF Consulting Ltd and Middlesex University, October 2016.

Dziedzictwo kulturowe jako czynnik decyzji mieszkaniowych oraz pozytywnego wartościowania miejsca zamieszkania, wpływ zasobów dziedzictwa kulturowego na rynek nieruchomości

Wczesne badania brytyjskie na ten temat pokazują m.in., iż choć dziedzictwo kulturowe nie jest pierwszoplanowym powodem dokonywania decyzji o zamieszkaniu na jakimś terenie, odgrywa znaczącą rolę w pozytywnym wartościowaniu danego miejsca zamieszkania oraz wzmacnia chęć pozostania w nim⁶⁵⁷. Nowszy raport *An assessment of the effects of conservation areas on value* z 2012 r. skupia się na relacji: lokalizacja w strefach ochrony konserwatorskiej⁶⁵⁸ a ceny nieruchomości i postawy mieszkańców⁶⁵⁹. Analizie poddano dane na temat transakcji na rynku nieruchomości w Wielkiej Brytanii (ponad mln transakcji z lat 1995–2010) oraz cech nieruchomości (informacje uzyskane od Nationwide Building Society). Wykorzystując dane na temat charakteru budynków, lokalizacji obszarów ochrony konserwatorskiej w Wielkiej Brytanii oraz dane na temat ponad 9 tys. obszarów cennych kulturowo przekazane przez English Heritage, przy użyciu narzędzi GIS, porównano ceny nieruchomości, przy czym zróżnicowano je ze względu na położenie (na obszarach podlegających ochronie/poza nimi) oraz charakter budynku (obiekty historyczne/obiekty współczesne). Dane te uzupełniono o dane jakościowe z wywiadów z konserwatorami i zarządcami nieruchomości w 10 miejscach – studiach przypadku. Pod uwagę wzięto również lokalizację geograficzną oraz charakter chronionego obszaru (uznany za zagrożony, ceny przed ustanowieniem form ochrony obszarowej i po niej). Wyróżniono tzw. *heritage effect* – wpływ zabytkowych cech nieruchomości jako takich, oraz tzw. *policy effect* – wpływ uregulowań administracyjno-prawnych dotyczących obszarów ochrony, a także korzyści wewnętrzne „efektu dziedzictwa” (korzyści dla właściciela

danej nieruchomości) oraz korzyści zewnętrzne (korzyści dla nieruchomości w pobliżu).

Rynkowa wartość nieruchomości na terenie obszarów ochrony konserwatorskiej w Wielkiej Brytanii jest około 23% wyższa od nieruchomości na innych terenach i około 16,5% wyższa w wypadku obszarów historycznych przed objęciem ich ochroną. Czynnikiem wpływającym na cenę są cechy nieruchomości i cechy lokalizacji, „premium cenowe” rośnie wraz z rozmiarem obszaru konserwacji oraz upływem czasu od jego ustanowienia, a najwyższe jest na terenach podmiejskich. Ceny nieruchomości są niższe na obszarach objętych ochroną, lecz uznanych za znajdujące się w zagrożeniu. Nieruchomości w pobliżu nieruchomości zabytkowych także korzystają z efektu cenowego (do 500 m od strefy konserwatorskiej). Formalne uznanie za strefę ochrony konserwatorskiej niekoniecznie wpływa na ceny.

Mieszkańcy stref ochrony najbardziej doceniają korzystanie z zielonego, spokojnego otoczenia rezydencjonalnego, większość odczuwa również satysfakcję z otaczającej ich zabudowy; satysfakcja ta jest większa w bardziej zamożnych dzielnicach, za atuty takich obszarów mieszkańcy uznają również (bez względu na ich status społeczno-ekonomiczny) łatwość dojazdu do pracy i dostępu do udogodnień w mieście. Mieszkańcy postrzegają obszary zabytkowe za drogie bez względu na ich poziom ceny czy prestiż, pozytywnie oceniają też trendy na rynku nieruchomości (oczekiwania wzrostu cen takich nieruchomości), choć jednocześnie wyrażają obawy (lepsze dzielnice) oraz nadzieje (gorsze dzielnice), iż może to oznaczać ekskluzywność i gentryfikację. Ogólnie rzecz ujmując, postawy mieszkańców wobec regulacji prawno-administracyjnych dotyczących takich obszarów nie były negatywne. Jednocześnie członkowie społeczności lokalnych są dość niechętni zmianom – 40% badanych wniosło w przeszłości sprzeciw wobec planom inwestycyjnym w ich otoczeniu: głównymi powodami były utrata prywatności, widoków lub dostępu do światła, a na terenie bardziej prestiżowych dzielnic także kwestia utraty lokalnego charakteru. Mieszkańcy nie uważają, że nowe obiekty na ich terenie nie są lepszej jakości niż gdzie indziej, z kolei konserwatorzy są zdania, że ścisłejsze regulacje na obszarach ochrony konserwatorskiej sprzyjają wynegocjowaniu z inwestorami lepszej jakości architektury współczesnej.

Postaw wobec zabytków, doświadczeń i wyzwań stojących przed właścicielami obiektów zabytkowych dotyczyły też inne badania opublikowane w 2017 r. pt. *Survey of listed buildings*

⁶⁵⁷ Badania z końca lat 1980. Cytowane przez A. Graves et al., *The role of culture, sport and heritage...*, op. cit.

⁶⁵⁸ Według danych z raportu od lat 60. XX w. w Anglii ustanowiono ponad 9,8 tys. obszarów ochrony konserwatorskiej.

⁶⁵⁹ G.M. Ahlfeld, N. Holman, N. Wendland, *An assessment of the effects of conservation areas on value. Final report*, The London School of Economics and Political Science, London 2012.

owners⁶⁶⁰. Formularze ankiet w formie papierowej wysłano na adres wszystkich budynków w rejestrze (*listed*) z zachętą w postaci uczestnictwa w loterii (nagrody związane z możliwością bezpłatnego odwiedzenia miejsca zabytkowego) – w rezultacie otrzymano zwrot 10% ankiet, które były wypełniane w formie papierowej lub on-line. Uzyskano w ten sposób informacje o postawach właścicieli budynków zabytkowych, wyzwaniach, z jakimi się zmagają, dbając o takie budynki i korzystając z nich, ich potrzebach finansowych i doradczych (wiedza fachowa, rozpoznanie wartości zabytkowych, możliwości prac remontowych itp.), a także stanie technicznym budynków, kosztach ich utrzymania i formach wykorzystywania budynków (np. własne mieszkanie, wynajem lokatorom na cele mieszkalne, biurowe, inne). Badania ujawniły, iż większość właścicieli wyraża bardzo pozytywne postawy, odczuwa dumę i satysfakcję z bycia właścicielem obiektu zabytkowego oraz rozpoznaje, iż takie obiekty przynoszą również szersze korzyści społeczeństwu i społecznościom lokalnym. Ważąc na szali korzyści i koszty związane z byciem właścicielem obiektu zabytkowego, nawet jeśli ich relacja oceniana jest pozytywnie, wielu odczuwa jednak frustrację i doświadcza problemów związanych z kosztami utrzymania budynku, koniecznością konsultacji zmian w budynkach z administracją konserwatorską i budowlaną oraz problemów z przystosowaniem budynków do współczesnych potrzeb w zakresie bezpieczeństwa, izolacji termicznej i efektywności cieplnej czy dostępu dla niepełnosprawnych.

Badania funkcjonowania instytucji pozarządowych oraz wolontariuszy angażujących się w działania na rzecz zabytków i dziedzictwa kulturowego

Dofinansowane przez English Heritage w 2011 r. badania *Civic Survey* wśród 74 organizacji pozarządowych oraz 270 wolontariuszy dotyczyły postaw wobec angażowania się w działania na rzecz zabytków, motywacji do podjęcia takich działań, postaw społecznych wobec trzeciego sektora oraz wyzwań

i zagrożeń dla jego funkcjonowania⁶⁶¹. W tym samym roku przeprowadzono też badania dotyczące efektów angażowania się w pracę społeczną związaną z dziedzictwem kulturowym pod kątem roli dziedzictwa kulturowego w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego (stosując takie metody, jak kwestionariusz on-line, wywiady telefoniczne i osobiste, studia przypadku). Rozpatrując korzyści z wolontariatu, uwzględniono ich trzy rodzaje: korzyści indywidualne (osobiste – np. umiejętności i wiedza), korzyści dla społeczności lokalnych oraz ogólnospołeczne korzyści z wolontariatu na rzecz dziedzictwa kulturowego powstające przy podejmowaniu działań na rzecz ochrony i inwentaryzacji krajobrazu kulturowego, uczestniczenia w pracach badawczych i archeologicznych, opieki nad miejscami kultu i innymi obiektami zabytkowymi. W świetle badań te pierwsze obejmują różnorodne umiejętności osobiste – od wiedzy na temat prowadzenia prac archeologicznych oraz badań architektonicznych po zdobywanie środków finansowych (*fundraising*) oraz kompetencje cyfrowe w zakresie planowania i organizowania wydarzeń kulturalnych itp.⁶⁶² Do drugiej i trzeciej grupy korzyści zaliczono m.in. wzrost świadomości i wiedzy wolontariuszy jako członków społeczności lokalnych na temat dziedzictwa miejsc, w których mieszkają, oraz zwiększenie się ich potencjału angażowania się w jego interpretację i ochronę, a także zbudowanie silniejszych więzi ze społecznością lokalną.

Wcześniejsze badania o podobnym charakterze podjęte dla HLF również dotyczyły doświadczeń wolontariuszy związanych z udziałem w finansowanych przez fundusz projektach oraz pracą społeczną na rzecz miejsc i instytucji realizujących inwestycje przy wsparciu HLF⁶⁶³. Pod uwagę w analizach wzięto m.in. profil społeczno-demograficzny wolontariuszy, rodzaj prac, w które się angażują, motywacje do tego typu pracy (np. przedłużenie aktywności zawodowej bardzo istotne dla ludzi starszych, zdobycie doświadczeń na rynku pracy w przypadku młodszych grup wiekowych) oraz rezultaty zaangażowania (wśród nich znalazły się takie kwestie, jak zdrowie i samopoczucie) oraz kapitał społeczny (spotykanie nowych ludzi, nawiązywanie więzi międzypokoleniowych). Wolontariusze na rzecz dziedzictwa generalnie są ludźmi aktywnymi publicz-

⁶⁶¹ Civic Voice, *Civic Survey 2011*, English Heritage, London 2011.

⁶⁶² The Heritage Alliance, *The Heritage Alliance research for Heritage Counts 2011. Strengthening Civil Society: the Role of Heritage*, English Heritage, London 2011.

⁶⁶³ R. Naylor, U. Lungershausen, K. Oakley, L. Mantella, *Assessment of the social impact of participation in HLF-funded projects. Final report*, BOP, HLF, London 2009.

⁶⁶⁰ S. Murray, D. Graham, R. Pearce, *Survey of listed buildings owners 2015. A final report submitted to Historic England*, ECORYS, Alastair Coey Architects, London 2017.

nie, posiadającymi relatywnie silniejsze więzi z mieszkańcami swych okolic.

Wpływ dziedzictwa kulturowego na procesy rewitalizacji

Pierwszy raport pt. *Heritage dividend* z 1999 r. miał na celu podjęcie próby pokazania społeczno-ekonomicznego wpływu podejmowania przedsięwzięć inwestycyjnych i innych działań (*conservation areas partnership schemes – CAPS*) na obszarach wyznaczonych jako tereny rewitalizacji⁶⁶⁴.

Początkowo posługiwano się takimi wskaźnikami, jak:

- wysokość grantów z English Heritage oraz innych zewnętrznych źródeł finansowania na danym obszarze;
- wysokość nakładów sektora prywatnego uzupełniających finansowanie publiczne;
- liczba budynków, które zostały wyremontowane;
- odnowiona komercyjna powierzchnia użytkowa;
- liczba odnowionych mieszkań;
- liczba miejsc pracy, które powstały dzięki podjętym inwestycjom;
- liczba miejsc pracy, które utrzymano dzięki podjętym inwestycjom;
- wpływ inwestycji na poprawę stanu zagospodarowania otoczenia.

Zauważono, że tego typu analizy powinny być prowadzone nie tylko bezpośrednio po zakończeniu inwestycji, ale zwłaszcza w dłuższym czasie po ich wdrożeniu, by uchwycić ich długofalowe efekty.

Przytaczane wskaźniki rozwijano i uszczegóławiano w kolejnych raportach. W 2005 r. proponowane wskaźniki „dobrostanu ekonomicznego” danego obszaru obejmowały:

- inwestycje na danym obszarze (w tym publiczne, prywatne, publiczno-prywatne);
- wydatki mieszkańców i odwiedzających na danym obszarze;
- miejsca pracy powstające bezpośrednio oraz w ramach

efektów mnożnikowych o charakterze dochodowym i zaopatrzeniowym;

- zachowanie miejsc pracy oraz stałość lokalizacji bądź przemieszczenia firm;
- pozostawanie na danym terenie absolwentów szkół wyższych, w tym artystów i przedstawicieli innych zawodów kreatywnych;
- stopień dywersyfikacji siły roboczej i jego zmiany;
- nowe pomysły biznesowo-handlowe w zakresie oferty czasu wolnego;
- liczba partnerstw publiczno-prywatno-pozarządowych i jej zmiany;
- zaangażowanie sektora prywatnego we wspieraniu lokalnego sektora kultury rzeczowo i finansowo;
- zmiany cen nieruchomości mieszkalnych i komercyjnych.

Proponowano uwzględnić także uznane za pośrednie efekty ekonomiczne, takie jak zmiany w efektywności działalności już istniejących komercyjnych lokali i firm oraz napływ nowych przedsięwzięć na dany teren. Zauważono również, iż w analizach efektów rewitalizacji powinno się uwzględnić jej wpływ na zasoby kapitału społecznego, jakość prowadzonych prac konserwatorskich oraz kwestie ponownego wykorzystania istniejących obiektów i materiałów budowlanych z perspektywy ochrony środowiska (*embodied energy*). Wpłynęło to na kształtowanie się dokumentów (formularzy, sprawozdań), jakie muszą wypełniać beneficjenci otrzymujący dofinansowanie publiczne nie tylko tuż po finalizacji inwestycji, ale także kilka lat po zakończeniu określonego projektu rewitalizacyjnego.

Kolejne podejmowane pod egidą English Heritage badania pt. *Impact of historic environment regeneration* dotyczyły wpływu przedsięwzięć inwestycyjnych na terenie historycznych obszarów na ich postrzeganie i korzystanie z nich przez społeczeństwo oraz sytuację działających tam przedsiębiorstw⁶⁶⁵. Badania dotyczyły pięciu wybranych historycznych obszarów (dzielnic). Łącznie przeprowadzono wywiady z ok. 1000 osób (200 na jedno studium przypadku), które dotyczyły postrzegania danych przedsięwzięć inwestycyjnych na określonym obszarze, ich wpływu na zachowania ludzi (konsumpcyjne,

⁶⁶⁴ Urban Practitioners, English Heritage, *The heritage dividend methodology. Measuring the impact of heritage projects. Valuing the historic environment 2*, English Heritage, London 2005. Dane Heritage Dividend za 2002 r. wskazują, że 10 tys. funtów inwestycji w dziedzictwo inspirowane 46 tys. finansowania prywatnego i publicznego; średnio w rezultacie takich przedsięwzięć powstaje 41 m² komercyjnej powierzchni użytkowej, 103 m² odnowionego otoczenia, jedno nowe miejsce pracy, pozwala to na zachowanie jednego miejsca pracy oraz odnowę jednego mieszkania na danym terenie.

⁶⁶⁵ AMION Consulting Limited, Locum, English Heritage, *Impact of historic environment regeneration. Final Report*, English Heritage – Amion Consulting Limited, London–Liverpool 2010. W kontekście polskim temat cech obszaru i lokalizacji przedsiębiorców był w pewnym stopniu podjęty przez A. Karwińską, która wraz z zespołem badała przedsiębiorców na Kazimierzu, Podgórze i w Nowej Hucie w Krakowie. Por. A. Karwińska (red.), *Charakterystyka mentalności przedsiębiorców w wybranych dzielnicach Krakowa*, UEK, Kraków 2010.

rekreacyjne), w tym na ich wydatki. Drugą częścią przedsięwzięcia badawczego były wywiady z ponad 120 przedsiębiorstwami z każdego obszaru na ten sam temat. W rezultacie działań rewitalizacyjnych analizowane obszary stały się zdaniem ich użytkowników lepszymi miejscami do robienia zakupów, odwiedzania placówek gastronomicznych, spotkania z innymi osobami, spacerów i przebywania w nich, a także miłszymi miejscami do pracy i mieszkania. Wzrosła dumą z tych miejsc, poczucie, iż są one bezpieczne, wyjątkowe, dobre jako miejsca kontaktów społecznych. Badania wśród przedsiębiorców ujawniły natomiast, że dziedzictwo kulturowe było istotnym czynnikiem lokalizacji dla około jednej czwartej z nich, a prace związane z rewitalizacją obszaru były dla nich korzystne przede wszystkim ze względu na poprawę wizerunku centrum miasta i miasta jako takiego (wtórny efekt przyciągania większej liczby klientów).

Badania bezpośredniego i pośredniego oddziaływania dziedzictwa kulturowego – efektów mnożnikowych dziedzictwa

Badania efektów mnożnikowych realizowane są częściej jako studia przypadku konkretnych nieruchomości (np. badania dotyczące obiektów zabytkowych będących ważnymi atrakcjami turystycznymi, takich jak Anglesey, Dover, Downe, Kenilworth, Tyntesfield⁶⁶⁶, studia przypadku pokazujące wpływ ekonomiczny inwestycji w dziedzinie kultury, w tym w obiekty i miejsca zabytkowe⁶⁶⁷).

Badania dotyczące ekonomicznego znaczenia (w zakresie liczby miejsc pracy oraz PKB) turystyki dziedzictwa kulturowego (*heritage tourism*) prowadzone były w 2010 i 2013 r. Pod uwagę wzięto takie wskaźniki, jak liczba odwiedzających, ich wydatki, wpływ tego rodzaju turystyki na PKB oraz zatrudnienie. Wykorzystano dane z istniejących opracowań statystycznych dotyczących jednodniowych wycieczek w Wielkiej Brytanii (Great Britain Day Visits Survey), turystów krajowych i zagranicznych w Wielkiej Brytanii. W świetle tych badań bezpośredni wpływ ekonomiczny turystyki dziedzictwa kulturowego

w 2013 r.⁶⁶⁸ obejmował co najmniej 5 mld GBP wkładu w PKB oraz 134 tys. miejsc pracy.

Badania ekonomicznego oddziaływania, w których ujęto studia przypadku 10 projektów HLF oraz które otrzymały powyżej 250 tys. funtów wsparcia i ukończone zostały w 2008 r., uwzględniały różne typy dziedzictwa, rozmiary grantów, a także oraz lokalizację w skali kraju⁶⁶⁹. W efektach tych wzięto pod uwagę: wpływ w postaci wydatków w trakcie realizacji inwestycji, wpływ bieżących wydatków instytucji po zrealizowaniu inwestycji związany z jej bieżącym funkcjonowaniem, rezultaty w postaci zatrudnienia o charakterze czasowym oraz stałym, liczbę odwiedzających i ich wydatki, rolę tych projektów w zmianie wizerunku oraz postrzeganiu atrakcyjności danego obszaru jako miejsca prowadzenia działalności biznesowej, dobre podstawy długoterminowego finansowania i efektywności projektu (*financial sustainability*) (zgodność zamierzeń i osiągniętych wyników w zakresie finansów i frekwencji, czy przyznanie finansowania zainspirowało inne wydatki publiczne/prywatne na tę inwestycję). Pamiętano także o kwestiach rozwoju umiejętności zawodowych (pracowników tych miejsc, społeczności lokalnej), rezultatach w ochronie środowiska oraz efektach społecznych. Na analizowane projekty łącznie wydano 56 mln funtów, z czego 65% finansowania zapewnił HLF.

Analiza ekonomicznego wpływu dziedzictwa (historyczne rezydencje, miejsca archeologiczne, archiwa, muzea i ich kolekcje, zabytki nieruchome i ich zespoły jako takie) objęła wykonanie szacunków co do liczby zatrudnionych bezpośrednio i pośrednio (efekty mnożnikowe), wydatków, jakie generuje dziedzictwo, oraz wydatków odwiedzających (dane ilościowe)⁶⁷⁰. Spojrzenie na szersze efekty ekonomiczne objęło wpływ na: rewitalizację miast, odnowę obszarów wiejskich, wizerunek, tożsamość, jakość życia (studia przypadku w oparciu o dane jakościowe), wspieranie rozwoju przemysłów kreatywnych (np. lokacje filmowe, nowe produkty, miejsca wydarzeń kulturalnych), funkcję siedzib instytucji publicznych obsługujących społeczność lokalną (np. instytucje kultury w budynkach zabytkowych). Dziedzictwo badano także w kontekście inspirowania do partycypacji społecznej oraz wolontariatu, generowanych

⁶⁶⁶ GHK Consulting, *Impact of historic visitor attractions*, English Heritage, National Trust, London 2010.

⁶⁶⁷ Ecorys, *Local economic impacts from cultural sector investment. A report to the Department for Culture, Media and Sport*, ECORYS, London 2014.

⁶⁶⁸ K. El Beyrouty, A. Tessler, *The economic impact of the UK Heritage tourism economy*, Oxford Economics, Oxford 2013.

⁶⁶⁹ GHK, *Economic Impact of HLF Projects. Volume 1 – Main Report*, Heritage Lottery Fund, London 2010.

⁶⁷⁰ Ove Arup & Partners Ltd, *North East Historic Environment Forum, Economic, social and cultural impact assessment of heritage in the North East. Final Report*, London 2005.

efektów edukacyjnych i wyrównywania szans w dostępie do kultury. Powiązaną, niekiedy podejmowaną kwestią były badania wartości obiektów zabytkowych oraz postaw społecznych wobec proponowanych w nich inwestycji lub opłat za zwiedzenie przy użyciu pozarynkowych metod wyceny⁶⁷¹ (np. skłonności do zapłaty za wstęp do Castle Acre Priory oraz Walmer Castle and Gardens⁶⁷²).

Rola dziedzictwa w poczuciu i budowaniu więzi z miejscem oraz jego mieszkańcami i identyfikacja z nimi (kapitał społeczny)

Badania dotyczące wpływu historycznego krajobrazu (*built environment*) na poczucie tożsamości miejsca zamieszkania i poczucia więzi z nim oraz ze społecznością lokalną przeprowadzono m.in. w 2009 r. i ujęto w raporcie *Sense of place and social capital and the historic built environment*⁶⁷³. W badaniach ankietowych zadawano pytania o to, czy ludzie są przywiązani do danego miejsca, czy też równie chętnie mieszkaliby gdzieś indziej, czy interesują się historią swojego miejsca zamieszkania, czy zależy im na tym, jak to miejsce wygląda, czy czują przynależność do miejsca i czy są z niego dumni. Zasoby kapitału społecznego posiadane przez jednostki były szacowane na podstawie pytań dotyczących bliskości miejsca zamieszkania i przyjaciół, świadczenia bezpłatnych przysług sąsiadom oraz wzajemności ich otrzymywania, członkostwa (bieżącego lub w przeszłości) w klubach lub organizacjach niezwiązanych bezpośrednio z działalnością zawodową. W ogólnonarodowych badaniach ankiety przeprowadzono wśród 500 dorosłych i 700 młodych osób. Pod uwagę wzięto także „historyczność”/historyczne cechy krajobrazu, tj. odsetek budynków w otoczeniu miejsca zamieszkania ujętych w rejestrze zabytków/objętych ochroną prawną; umiejętność przywołania przez responden-

ta przynajmniej jednego budynku, który uważa za wyjątkowy w otoczeniu miejsca zamieszkania; postaw wobec istotności posiadania historycznych budynków w okolicy oraz fakt odwiedzenia zabytkowego budynku w nieodległym czasie. Badania ankietowe w skali kraju uzupełniono o jakościowe analizy studiów przypadku. Rezultaty analiz CURDS pokazały, że historyczne otoczenie wywiera znaczący wpływ na poczucie tożsamości i przywiązania do miejsca, a także jest skorelowane z zasobami kapitału społecznego.

Niektóre z opracowań zleczanych przez HLF również skupione były na społecznych efektach grantów HLF. Przykładowo w odniesieniu do projektów HLF zrealizowanych w latach 2005–2009 dokonano triangulacji wyników 48 badań publiczności z lat 2005–2009 oraz dodatkowych badań ankietowych. Pod uwagę wzięto opinie osób korzystających z miejsc, które zostały dofinansowane przez HLF, dotyczące wpływu tych inwestycji na jakość życia, wiedzę o dziedzictwie miejsca zamieszkania, poczucie dumy z niego, poczucie tożsamości, pozytywną ocenę możliwości spędzania czasu wolnego i zmian w tym zakresie (w tym możliwości rekreacyjnych takich grup, jak dzieci i młodzież oraz osoby starsze), ogólnego poziomu zadowolenia zwiedzających, zmiany w składzie społecznym zwiedzających, wiedza (świadomość), iż dane przedsięwzięcie było wspierane przez HLF – rozpoznawalność HLF jako publicznego mechanizmu wspierania odnowy obiektów i miejsc zabytkowych⁶⁷⁴.

Społecznego wpływu projektów HLF w zakresie udziału w nich członków społeczności lokalnej oraz oddziaływania mniejszych, oddolnie zainspirowanych przedsięwzięć dotyczyły też inne badania poświęcone projektom finansowanym w 2007 r.⁶⁷⁵ Analizowano tam dostarczanie wiedzy o dziedzictwie, zwiększenie przyjemności z doświadczania miejsc zabytkowych, możliwości uczenia się o nim, w tym nieformalnego zdobywania wiedzy, otwarcia ich dla szerszych grup publiczności (dzieci, młodzieży, osób starszych, rodzin, mniejszości etnicznych), zwiększenia i zróżnicowania możliwości wolontariatu, a także stopnia partycypacyjnego podejścia do realizacji przedsięwzięć związanych z dziedzictwem. Pod rozważę w studiach przypadku wzięto 30 projektów, poddając je analizie jakościowej.

⁶⁷¹ Por. M. Murzyn-Kupisz, *Wybrane metody badania wartości przydanych dziedzictwu kulturowemu stosowane przez ekonomistów*, [w:] B. Szmygin (red.), *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Lublin–Warszawa 2015, s. 167–184.

⁶⁷² Eftec, *Economic valuation of cultural heritage. Final report for English Heritage*, Eftec, London 2014.

⁶⁷³ CURDS, Bradley Research and Consulting, *Sense of place and social capital and the historic built environment. Report of Research for English Heritage*, Centre for Urban and Regional Development Studies (CURDS), Newcastle University, International Centre for Cultural and Heritage Studies, Bradley Research and Consulting, Newcastle 2009.

⁶⁷⁴ S. Mills, *Impact of HLF funding 2005–2009. Report visitor surveys 2005–2009 prepared for HLF, BRDC*, London 2009.

⁶⁷⁵ Applejuice Consultants, *Social impact of heritage Lottery Funded Projects. Evaluation report on research conducted for Heritage Lottery Fund during 2006–2007*, HLF, London 2008.

Dziedzictwo a samopoczucie i ocena sytuacji życiowej

Pod egidą English Heritage realizowano również analizy dostępnych danych, starając się pokazać korelację między korzystaniem z dziedzictwa kulturowego (odwiedzaniem miejsc i instytucji dziedzictwa oraz uczestnictwem w dotyczących go wydarzeniach) a samopoczuciem i oceną sytuacji życiowej⁶⁷⁶. W badaniach tych pokazano, iż odwiedzenie miejsca lub instytucji dziedzictwa (wyróżniono 8 typów miejsc) w ciągu minionego roku w znaczący sposób wpływa na satysfakcję z życia (w tym poczucie dobrostanu), biorąc pod uwagę inne czynniki determinujące ocenę sytuacji życiowej. Ta pozytywna korelacja jest zdaniem autorów nieco silniejsza niż wpływ partycypacji w zajęciach sportowych lub uczestnictwo w działalności twórczej o charakterze artystycznym. Badania przeprowadzono, wykorzystując istniejące dane z badań ankietowych *Taking part* na temat uczestnictwa mieszkańców Anglii w różnego typu formach rekreacji. W myśl tych badań odwiedzanie obiektów zabytkowych zwiększa prawdopodobieństwo wyższej satysfakcji z życia, poczucia szczęścia i mniejszego poziomu stresu⁶⁷⁷. Autorzy sporządzili także ranking miejsc zabytkowych pod względem ich wpływu na poczucie satysfakcji z życia – największy mają kolejno: przestrzeń miasta historycznego, historyczne budynki, historyczne obiekty przemysłowe, miejsca kultu religijnego, miejsca archeologiczne. W badaniach wykorzystano metodę wyceny warunkowej (pytania o skłonność do akceptacji kompensacji za utratę możliwości korzystania z danego rodzaju dziedzictwa kulturowego). Inny cykl badań wykorzystujących dane *Taking part* pokazał natomiast, jak istotne jest dziedzictwo w budowaniu dumy z bycia Brytyjczykiem oraz dumy z bycia mieszkańcem określonej miejscowości czy regionu w Wielkiej Brytanii⁶⁷⁸.

W 2018 r. Historic England opublikował tom pt. *Wellbeing and the historic environment* proponujący wieloaspektowe spojrzenie na to, w jaki sposób dziedzictwo kulturowe może tworzyć i wzmacniać poczucie dobrostanu i wpływać na dobre samopoczucie, zarówno pojedynczych osób, jak i całych spo-

łeczności⁶⁷⁹. W raporcie wyróżniono sześć możliwych obszarów analizy tej roli dziedzictwa kulturowego. Pierwszy obejmuje jego rolę w procesie aktywizacji wolontariuszy, motywowania ich do działań na rzecz innych, co jest korzystne społecznie, lecz także wpływa na samopoczucie osób zaangażowanych w wolontariat (*heritage as process*). Następnie ukazano dziedzictwo jako motywację i powód uczestnictwa w kulturze (*heritage as participation*). Dalej dziedzictwo to narzędzie tworzące okazje do spotkań, nawiązywania kontaktów społecznych o wymiarze prozdrowotnym i towarzyskim (*heritage as mechanism*) oraz narzędzie poprawy stanu zdrowia (*heritage as healing*), szczególnie w zakresie możliwości percepcyjnych i kognitywnych, poczucia własnej wartości oraz inspirowania interakcji z innymi osobami (m.in. wykorzystując zbiory muzealne). Wreszcie ujęto dziedzictwo jako tworzywo i wyznacznik poczucia unikatowości i związków z miejscem (*heritage as place/sense of place*), pomagający w przezwyciężeniu izolacji społecznej i w działaniach na rzecz zrównoważonego gospodarowania przestrzenią, a także powiązania dziedzictwa ze środowiskiem naturalnym i roli dziedzictwa w kształtowaniu otoczenia (*heritage as environment*), wskazując na możliwość analizowania relacji dziedzictwo–samopoczucie w badaniach wpływu kontaktu z krajobrazami naturalnymi i naturą na dobrostan jednostek i grup. Zauważono, iż jednym z obszarów badań nad dziedzictwem, który wymaga bardziej kompleksowych i pogłębionych analiz, są powiązania pomiędzy dziedzictwem niematerialnym a dobrym samopoczuciem, a także całościowa relacja między zasobami i stanem zachowania dziedzictwa kulturowego a poczuciem tożsamości, zakorzenienia, atmosferą miejsca i dobrostanem w skali społeczności lokalnych (a nie jednostkowej). Wydany w tym samym roku raport *Calm and collected. Museums and galleries: the UK's untapped wellbeing resource?* poświęcony był instytucjom dziedzictwa w tym kontekście, potencjałowi muzeów i galerii w zakresie poprawiania samopoczucia i niwelowania poczucia stresu, przemęczenia i presji związanych m.in. z dużym tempem współczesnego życia. Badaniami ankietowymi dla potrzeb raportu objęto reprezentatywną próbę dorosłych mieszkańców Wielkiej Brytanii⁶⁸⁰.

⁶⁷⁶ D. Fujiwara, T. Cornwall, P. Dolan, *Heritage and Wellbeing*, English Heritage, London 2014.

⁶⁷⁷ DCMS, *Taking part 2014/2015. Focus on: Wellbeing. Statistical release*, DCMS, London 2016.

⁶⁷⁸ DCMS, *Taking part 2014/15, Focus on: Society. Statistical Release*, DCMS, London 2015.

⁶⁷⁹ S. Reilly, C. Nolan, L. Monckton, *Wellbeing and the historic environment*, Historic England, London 2018.

⁶⁸⁰ Art Fund, *Calm and collected Museums and galleries: the UK's untapped wellbeing resource?*, Art Fund, London 2018.

Dziedzictwo a marka i branding miejsca

Badania dotyczące roli dziedzictwa w kształtowaniu marki i atrakcyjności miejsca prowadzono ostatnio w odniesieniu do tzw. Business Development Districts (BIDs)⁶⁸¹. Od 2005 r. w Wielkiej Brytanii powstało ponad 200 tego typu obszarów. W świetle wyników badań dotyczących korzystania przez BIDs z lokalnego dziedzictwa: wizerunki dziedzictwa prawie trzy czwarte z nich wykorzystuje w materiałach promocyjnych, ponad dwie trzecie jako atrakcję turystyczną, niemal dwie trzecie jako część kampanii marketingowych, ponad połowa w organizacji wydarzeń i festiwali, a prawie jedna trzecia w planowaniu strategicznym. Zarządzający takimi obszarami i działający w nich przedsiębiorcy dostrzegają korzyści z posiadania mocnej marki miejsca. Są one odzwierciedlone przede wszystkim w większej efektywności ekonomicznej działań, liczbie odwiedzających dany obszar oraz jego obecności w przekazach medialnych. Na dalszym miejscu wskazywane są korzyści związane z większą dumą lokalną oraz skłonnością do dokonywania inwestycji przez lokalnych inwestorów (inwestycje wewnętrzne):

Badania dotyczące rynku pracy związanego z inwentaryzacją, ochroną, konserwacją oraz udostępnianiem dziedzictwa kulturowego, a także umiejętności konserwatorsko-remontowych

Diagnozowano potrzeby w zakresie umiejętności dla „branży dziedzictwa kulturowego” zdefiniowanej jako składającej się z takich dziedzin, jak archeologia, konserwacja, instytucje dziedzictwa kulturowego, planowanie przestrzenne i inne powiązane usługi związane z zabytkami nieruchomymi i historycznym krajobrazem. Badania polegały na ponad tysiącu wywiadów z osobami reprezentującymi te dziedziny oraz 32 wywiadów pogłębionych. Celem było sprawdzenie, jakiego typu umiejętności są nadal potrzebne, jakie pojawiają się bariery utrudnia-

jące wejście na rynek zawodowy, jakich umiejętności brakuje, czy i w jaki sposób można rozwijać kompetencje zawodowe już zatrudnionych w tej branży pracowników⁶⁸². W świetle badań skala i możliwości zatrudniania nowego personelu w przedsiębiorstwach zajmujących się konserwacją obiektów zabytkowych są bardzo niewielkie, rośnie liczba osób reprezentujących związane z tego typu działaniami zawody, które pozostają bez pracy lub są zatrudniane jedynie okresowo, a pracującym często brak specjalistycznych umiejętności, także w zakresie nowych technologii informacyjnych.

Inne badania dotyczące potrzeb w zakresie umiejętności zawodowych niezbędnych przy pracach konserwatorskich, remontowych i budowlanych w budynkach zabytkowych (powstałych przed 1919 r.) na terenie Anglii i Szkocji opublikowano w 2013 r.⁶⁸³ W ich ramach przeprowadzono wywiady telefoniczne z 135 właścicielami budynków, specjalistami w dziedzinie konserwacji, instytucjami ich zrzeczającymi, instytucjami szkoleniowymi, wytwórcami tradycyjnych materiałów budowlanych oraz większymi firmami budowlanymi realizującymi prace konserwatorskie (1161 firm wykonawców i podwykonawców), a także 20 wywiadów pogłębionych i debatę. Zdecydowana większość (89%) firm realizujących prace konserwatorskie (dane dla Anglii) jest firmami ogólnobudowlanymi, 87% pracujących w nich osób nie posiada formalnych kwalifikacji konserwatorskich, rzadko podejmowane są działania na rzecz zwiększenia kwalifikacji, znikomy odsetek pracowników tego sektora stanowią kobiety (9% w Anglii). Właściciele nieruchomości zabytkowych rzadko biorą pod uwagę kwalifikacje konserwatorskie, najczęściej zatrudniają firmy polecane im przez inne osoby. Brak dostatecznej informacji dla właścicieli zabytków i firm budowlanych na temat dostępnych, odpowiednich dla określonych rodzajów budynków materiałów budowlanych, brak doradztwa w zakresie technologii oraz materiałów, dodatkową barierą wykorzystania tradycyjnych materiałów budowlanych są ich wysokie ceny. Znaczący wpływ na ograniczenie popytu na usługi konserwatorsko-budowlane miało spowolnienie gospodarcze po 2008 r.

⁶⁸¹ TBR, Pomegranate Seeds and Middlesex University, *Place branding and heritage: appendices*, Report for Historic England, Newcastle upon Tyne 2016.

⁶⁸² TBR, *The historic environment and cultural heritage skills survey*, TBR, Creative & Cultural Skills and English Heritage, Purfleet 2013.

⁶⁸³ Pye Tait Consulting, *Skills needs analysis 2013. Repair, maintenance and energy efficiency retrofit of traditional (pre-1919) buildings in England and Scotland*, Historic Scotland, English Heritage, CITB, London 2013.

Badania dotyczące efektów wdrażania projektów i przedsięwzięć dofinansowanych przez instytucje publiczne

W 2015 r. zrealizowano np. badania ilościowe i jakościowe dotyczące rezultatów realizacji 100 przedsięwzięć dofinansowanych przez HLF w latach 1994–2014, które w tym okresie otrzymały największe dofinansowanie HLF⁶⁸⁴. Szczególnie ciekawe były wyniki jakościowych obejmujących obecnych i dawnych zarządzających instytucjami, które otrzymały wsparcie (osoby kierujące instytucją w trakcie wdrażania inwestycji). Wśród zdiagnozowanych rezultatów projektów HLF, oprócz ich efektów konserwatorskich w postaci zachowania obiektów zabytkowych, wymieniano takie sfery wpływu, jak szersze otwarcie na publiczność, lepsze rozpoznanie różnorodności dziedzictwa kulturowego, możliwości pozyskania ciekawych, cennych obiektów do kolekcji, zwiększenie dumy lokalnej, efekty ekonomiczne z przyciągania odwiedzających i ich wydatków, a także inspirację do zmian organizacyjnych w instytucji. W tym samym roku ukazało się też opracowanie *Heritage grants output data survey 2015*⁶⁸⁵. Zawarto w nim wyniki badań kwestionariuszowych z beneficjentami grantów HLF w podziale na granty duże (powyżej 100 tys. funtów) i mniejsze (poniżej 100 tys. funtów), obejmujące m.in. takie informacje, jak rodzaje działań i oferta powstała w efekcie projektów, charakterystyka społeczno-demograficzna odwiedzających, wolontariuszy oraz stażystów, a także zatrudnienie w trakcie wdrażania projektu i po jego zakończeniu.

Osobny raport dotyczył natomiast skutków wdrażania programu *Parks for People* istniejącego od 2006 r., mającego na celu odnowę publicznych parków o znaczeniu lokalnym, regionalnym i narodowym⁶⁸⁶. Na program ten do 2013 r. przeznaczono 254 mln funtów, przyznając je 135 projektom. Wyniki badań pokazały, iż ponad 50% z tej sumy zostało przeznaczane na 20% najslabszych ekonomicznie terenów w Wielkiej Brytanii. W konsekwencji znacząco zwiększyła się liczba odwiedzających je (wzrost o 3,7 mln odwiedzających), odnowiono 87 budynków

i 215 innych obiektów zabytkowych, z tego 28 zostało skreślonych z listy obiektów zabytkowych zagrożonych destrukcją. W analizach pod uwagę wzięto także stałe zatrudnienie, pracę stażystów i wolontariuszy, satysfakcję mieszkańców z korzystania z odnowionych parków oraz dodatkowe środki pozyskane przez park od sektora publicznego i prywatnego w efekcie realizacji projektu (wsparcie rzeczowe i finansowe). Równolegle prowadzone są analizy efektów konserwatorskich wdrażanych przedsięwzięć⁶⁸⁷.

Potrzeby i postawy określonych grup odbiorców

Ciekawym przykładem projektu partycypacyjno-badawczego jest program *Heritage Blueprint* realizowany przez Young Scot we współpracy z National Trust for Scotland mający na celu diagnozę potrzeb i postaw młodych ludzi wobec dziedzictwa oraz zwiedzania i ochrony obiektów i miejsc dziedzictwa kulturowego⁶⁸⁸. Okazuje się, że dziedzictwo kulturowe jest określeniem znacznie mniej akceptowanym i cieszącym się mniejszym zainteresowaniem młodych ludzi niż termin historia. Wbrew obiegowym opiniom co do roli technologii informacyjnych i potrzeb najważniejszymi czynnikami inspirującymi zainteresowanie instytucjami działającymi na rzecz ochrony i udostępniania dziedzictwa kulturowego, takimi jak the National Trust for Scotland, okazują się usłyszenie o nich od rodziny i znajomych (marketing szeptany), a także postawy członków rodziny i działalność edukacyjna szkół (czynniki te są ważniejsze niż informacje z mediów społecznych!). Oferta instytucji i miejsc dziedzictwa często pomija młodzież i młodych dorosłych (programy dla młodszych dzieci, dla seniorów i rodzin). Kluczowym aspektem doświadczania dziedzictwa nie jest technologia, lecz ciekawy przekaz bezpośredni (przewodnik, kurator, prowadzący warsztaty)⁶⁸⁹. Ważną barierą zniechęcającą młodych ludzi do poznawania miejsc i instytucji dziedzictwa mogą być koszty zwiedzania oraz trudności w dotarciu do nich (np. transportem publicznym).

⁶⁸⁴ BOP, *HLF Major Grants – the first 100*, HLF, London 2015.

⁶⁸⁵ Heritage Lottery Fund, *HLF Heritage Grants Output data Survey*, HLF, London 2015.

⁶⁸⁶ I. Baggott, C. Moyes, N. Eccles, *Parks for People. Main report. Impact evaluation*, HLF, London 2013.

⁶⁸⁷ S. Bond, *Evaluation of conservation outcomes from HLF funded projects*, HLF, London 2009.

⁶⁸⁸ Z. Akhtar, L. Ross, *Heritage Blueprint. Final report 2017*, Young Scot, National Trust for Scotland, Edinburgh 2017.

⁶⁸⁹ Ibidem, s. 12.

Założenia i perspektywy badawcze Historic England na najbliższe lata

W strategii badań przyjętej przez Historic England w 2016 r.⁶⁹⁰ wymienione są powody i cele podejmowania w najbliższym czasie analiz społeczno-ekonomicznych dotyczących dziedzictwa kulturowego, takie jak:

- konieczność lepszego rozumienia wartości dziedzictwa dla społeczeństwa i postaw wobec niego (tożsamość, dobrostan, spójność i poczucie sprawstwa oraz uaktywnianie społeczności, znaczenie, powody zaangażowania lub jego braku, profil i segmentacja odbiorców/publiczności);
- konieczność lepszego zrozumienia wyzwań i niebezpieczeństw stojących przed dziedzictwem kulturowym, zachodzących zmian (społecznych, politycznych, gospodarczych, ekologicznych, w zakresie zagospodarowania przestrzennego, rozwoju infrastruktury, technologicznych itp.), szans i zagrożeń z nimi związanych (m.in. planowanie i zagospodarowanie przestrzenne, zmiany klimatyczne, przestępstwa wobec dziedzictwa, zagrożenia wynikające ze zmian społecznych);
- konieczność poszerzania wiedzy dotyczącej procesu i technologii konserwacji oraz monitorowania stanu zachowania, poprawiania parametrów (np. cieplnych) historycznych budynków, rozumienia powodów ich degradacji technicznej, badań nad najlepszymi materiałami do konserwacji itp.;
- konieczność doskonalenia systemu przekazywania społeczeństwu informacji o dziedzictwie kulturowym (systemy informatyczne, narracja wokół i na temat dziedzictwa);
- konieczność wspierania rozwoju umiejętności niezbędnych w zarządzaniu i działaniach na rzecz dziedzictwa (specjalistów, rzemieślników, informacje dla rynku pracy itp.), konieczność poprawy efektywności i sprawności działania istniejących organizacji i organów administracji działających na rzecz dziedzictwa;
- zapewnianie informacji i inspiracja dla badań i analiz prowadzonych przez innych interesariuszy, którzy często odgrywają jednocześnie rolę współtwórców oraz współpracujących przy ich realizacji.

Organizacja English Heritage bardzo szeroko zdefiniowała interesariuszy swoich badań. Należą do nich:

- naukowcy i badacze (np. uniwersytety, instytuty naukowe);
- władze rządowe i samorządowe, administracja konserwatorska i inne publiczne instytucje zajmujące się dziedzictwem kulturowym;
- planiści urbanistyczni;
- organizacje, związki i zrzeszenia specjalistów związanych z dziedzictwem kulturowym (np. ICOMOS);
- firmy prowadzące analizy dla sektora prywatnego/komercyjnego;
- organizacje pozarządowe i grupy obywatelskie (np. fundacje, stowarzyszenia miłośników);
- zainteresowani obywatele (istotność przekazywania społeczeństwu informacji na temat stanu zachowania, funkcji dziedzictwa kulturowego oraz sposobu wydatkowania na nie środków publicznych).

W pogłębionych planach badawczych Historic England⁶⁹¹ zwraca się ponadto uwagę, że do wartości dziedzictwa dla społeczeństwa należą wartości społeczne i ekonomiczne oraz że konieczne jest również dostrzeżenie i zdiagnozowanie możliwych pól konfliktów pomiędzy różnymi interesariuszami, a także różnorodności wartości dziedzictwa i jego interesariuszy. Wyróżnia się priorytetowe odmienne typologicznie rodzaje dziedzictwa kulturowego, które powinny być poddane badaniom, takie jak: obszary miejskie, przestrzenie publiczne, krajobrazy wiejskie, dziedzictwo związane z morzem, położeniem nadmorskim oraz działalnością ludzką z nimi powiązaną, dziedzictwo kulturowe związane z terenami nadwodnymi i ciekami wodnymi, dziedzictwo i infrastruktura przemysłowa, dziedzictwo militarne, dziedzictwo sakralne i miejsca pamięci, dziedzictwo archeologiczne, dziedzictwo archiwalne.

Atuty oraz specyficzne uwarunkowania brytyjskich badań dotyczących oddziaływania dziedzictwa kulturowego

Wyspecjalizowane instytucje oraz realizujący na ich zamówienie badania niezależni badacze i firmy badawcze dysponują w Wielkiej Brytanii dobrym dostępem do gromadzonych

⁶⁹⁰ Historic England, *Historic England research strategy*, Historic England, London 2016, <https://content.historicengland.org.uk/images-books/publications/research-strategy/research-strategy.pdf/> (dostęp: 15.12.2020).

⁶⁹¹ Historic England, *Historic England 2017 research agenda*, Historic England, London 2017, <https://content.historicengland.org.uk/images-books/publications/he-research-agenda/research-agenda.pdf/> (dostęp: 15.12.2020).

regularnie, w dłuższym czasie danych. Dane te pochodzą zarówno od beneficjentów przedsięwzięć dofinansowanych ze środków publicznych, jak i z ogólnokrajowych szczegółowych badań statystycznych (np. *Taking part survey*). Przykładowo w Wielkiej Brytanii prowadzone są badania ankietowe różnych grup turystów (turystów krajowych i zagranicznych jednodniowych odwiedzających), uwzględniające wysokość ich dziennych wydatków, a także główne powody ich wizyt oraz to, czy w trakcie podróży zwiedzają określone miejsca lub korzystają z danej infrastruktury.

Brytyjskie instytucje dofinansowujące przedsięwzięcia konserwatorskie, w szczególności Heritage Lottery Fund, jasno formułują swoje oczekiwania sprawozdawcze wobec beneficjentów, wskazując z góry, jakiego typu dane chciałyby otrzymać na temat rezultatów wdrażanych projektów. Przykładowo wymogi sprawozdawcze HLF (zróżnicowane nieco w zależności od wielkości grantu) obejmują dane na temat działań i wydarzeń kulturalnych w obiekcie zabytkowym/instytucji dziedzictwa oraz poza nimi możliwych dzięki dofinansowaniu (ustalony katalog „standardowych” działań do raportowania z możliwością poszerzenia go), odbiorców i uczestników, dane na temat wolontariuszy oraz praktykantów i stażystów (sprecyzowano też, jakie cechy społeczno-demograficzne powinny być uwzględnione w ich opisie⁶⁹²). Informacje te zawarte są w poradniku HLF dla beneficjentów grantów na temat ewaluacji podjętych przedsięwzięć, uwzględniającym m.in. listę najważniejszych pytań, na jakie powinna móc odpowiedzieć instytucja, oraz wskaźniki, które pomogą na nie odpowiedzieć, co pozwala beneficjentowi grantu przystąpić do zbierania danych wyjściowych (diagnoza) jeszcze przed wdrożeniem grantu, a następnie odnotować zachodzące zmiany⁶⁹³.

Ważna jest również precyzyjna definicja poszczególnych pojęć, np. co uznawane jest za wydarzenie jednorazowe, a co za cykliczne, jakie cechy społeczno-demograficzne powinny być standardowo uwzględniane w kontekście danego państwa (np. grupy etniczne, zawodowe). Zarówno w odniesieniu do sprawozdawczości projektowej, jak i w wypadku podejmowania analiz na poziomie regionu czy państwa dobrze zdefiniowane powinny być także kluczowe pojęcia i kwestie, m.in. ja-

kie obiekty, miejsca i obszary oraz instytucje są uwzględniane w badaniach. Przykładowo w kontekście brytyjskim turystykę dziedzictwa (wyróżniając turystykę dziedzictwa kulturowego oraz turystykę dziedzictwa naturalnego) zdefiniowano jako odwiedzanie krajobrazu historycznego (*historic environment*), tj. miast o historycznym charakterze, budynków historycznych otwartych dla publiczności, historycznych parków i ogrodów, miejsc związanych z historyczną obecnością przemysłu, działalności gospodarczej związanej z morzem, zabytkowych miejsc kultu religijnego, zamków, fortów, ruin, obiektów i stanowisk archeologicznych, miejsc powiązanych z historią sportu (miejsca i obiekty sportowe odwiedzane dla ich przeszłości, a nie z powodu uczestniczenia w aktualnych wydarzeniach sportowych) oraz muzeów i galerii (z wyjątkiem muzeów i galerii sztuki współczesnej), bibliotek, archiwów, jak również odwiedzanie i korzystanie z historycznych dróg wodnych i kanałów oraz parków narodowych i rezerwatów przyrody⁶⁹⁴.

Kompleksowe, oparte na dobrych podstawach metodologicznych oraz adekwatnych zestawach danych, badania dotyczące oddziaływania dziedzictwa kulturowego wymagają bardzo dużych nakładów finansowych. Nie można o tym zapomnieć, przywołując przykłady brytyjskie. Na początku XXI w. English Heritage wydawał rocznie 21,2 mln funtów, tj. 14% swojego całościowego budżetu, na zadania badawczo-rozwojowe, z tego około 5 mln funtów rocznie na badania naukowe, zatrudniając bezpośrednio około 500 osób zaangażowanych w badania oraz 275 zewnętrznych partnerów i konsultantów naukowych⁶⁹⁵. Takie, a nie inne uwarunkowania finansowe mogą także wpływać na formę i zakres komunikacji wyników badań szerokiej, niebędącej specjalistami publiczności w ciekawy, interesujący pod względem wizualnym sposób.

Na koniec trzeba jeszcze wspomnieć, iż osobnym, nowym nurtem badań i diagnoz, który pojawił się w związku z pandemią COVID-19, jest wpływ pandemii na różne sfery funkcjonowania i oddziaływania dziedzictwa kulturowego. W 2020 r. raporty *Heritage counts* poświęcone gospodarstwu oddziaływaniu dziedzictwa oraz społecznemu znaczeniu i społecznym funkcjom dziedzictwa skupiły się zatem na pokazaniu, jak pandemia wpłynęła na sektor dziedzictwa kulturowego – jego kondycję i oddziaływanie ekonomiczne, ale także znaczenie spo-

⁶⁹² Np. grupy wiekowe, płeć, pochodzenie etniczne, zatrudnienie i wykształcenie, informacje o niepełnosprawności.

⁶⁹³ HLF, *Evaluating your HLF project*, HLF, London 2008. Poradnik zawiera także informacje o możliwych sposobach i formatach gromadzenia danych – opracowane przykłady pytań, formatu ankiet itp.

⁶⁹⁴ K. El Beyrouty, A. Tessler, *The economic impact of the UK Heritage tourism economy*, op. cit.

⁶⁹⁵ B. Cowell, *Why heritage counts: Researching the historic environment*, „Cultural Trends”, nr 52, 2004, s. 26.

teczne i sposoby oraz intensywność korzystania z niego przez społeczeństwo⁶⁹⁶.

4.3.

Doświadczenia francuskie

Francja jako kraj charakteryzujący się wielkim bogactwem dziedzictwa kulturowego oraz największą w skali globu rzeszą odwiedzających turystów, w tym turystów kulturowych, jest szczególnie zainteresowana rozpoznaniem wpływu tychże zasobów na rozwój społeczno-ekonomiczny. Zwłaszcza w sytuacji, gdy własnością publiczną są zwykle najcenniejsze zabytki, generujące największe koszty utrzymania⁶⁹⁷. Nad Sekwaną również toczy się debata nad postrzeganiem dziedzictwa w tym kontekście oraz relacji między kosztami a zyskami z niego płynącymi:

Pomimo tego sukcesu [restauracji i udostępniania dziedzictwa] dziedzictwo postrzegane jest często jako ciężar i źródło problemów, podczas gdy jesteśmy przekonani, że poza wartościami immanentnymi stanowi ono kluczowy atut dla atrakcyjności terytorialnej, równowagi gospodarczej, tożsamości i spójności społecznej⁶⁹⁸.

Kwestiami tymi zajmuje się francuski Narodowy Instytut Dziedzictwa (Institut national du patrimoine), którego centrum dokumentacji opracowało na początku 2020 r. zestawienie najważniejszych francuskojęzycznych publikacji w zakresie ekonomii dziedzictwa kulturowego⁶⁹⁹.

W prowadzonych we Francji analizach można wyróżnić dwa główne wątki⁷⁰⁰: pierwszy obejmujący próby oszacowania całościowego wpływu dziedzictwa na rozwój, drugi skupiający

się na ocenie oddziaływania najbardziej znaczących obiektów zabytkowych (w tym wchodzących w skład szlaków turystycznych lub promowanych pod wspólną marką). Do najbardziej znaczących opracowań w pierwszym obszarze należą publikacje znanego francuskiego ekonomisty kultury Xaviera Greffe'a, który w swojej najważniejszej pracy⁷⁰¹ starał się określić wielkość zatrudnienia związanego z dziedzictwem kulturowym: bezpośrednio w samym sektorze dziedzictwa w związku z jego udostępnianiem i utrzymaniem, w tym w instytucjach muzealnych i archiwach, pośrednio w powiązanych sektorach konserwacji zabytków i turystyki kulturowej oraz szerzej – w działach gospodarki inspirowanych się dziedzictwem (np. moda, design, branże kreatywne).

Wiele założeń poczynionych przez tego autora zostało wykorzystanych w późniejszych opracowaniach, w tym dwóch raportach regionalnych⁷⁰², których doświadczenia uwzględniono w raporcie ogólnokrajowym⁷⁰³. Ten ostatni zasługuje na bardziej szczegółowe przedstawienie z kilku względów – powstał on dzięki kilkuletniej pracy badawczej na różnych szczeblach administracyjnych, obejmuje szeroki zakres oddziaływania dziedzictwa oraz przynosi wiele wskazówek metodologicznych, w tym odnośnie do ograniczeń, jakie można napotkać w trakcie tego rodzaju badań. Za opracowanie tego raportu odpowiedzialna była Regionalna Agencja Dziedzictwa położonego na południu Francji regionu Prowansja-Alpy-Wybrzeże Lazurowe. Zaproponowała ona procedurę badawczą oraz sposób prezentowania i analizy danych, która z powodzeniem zastosowana była w różnych skalach geograficznych: miast⁷⁰⁴, departamentów⁷⁰⁵, regionów i całego kraju. Autorzy sugerują, że metodologia ta może być wykorzystywana zarówno przez lokalne i regionalne instytucje publiczne odpowiedzialne za ochronę

⁶⁹⁶ Historic England, *Heritage and the economy*, Historic England, London 2020; Historic England, *Heritage and society*, Historic England, London 2020.

⁶⁹⁷ L.F. Benhamou, D. Thesmar, *Valoriser le patrimoine culturel de la France*, Direction de l'information légale et administrative, Paris 2011.

⁶⁹⁸ *Étude nationale des retombées économiques et sociales du patrimoine*, Agence Régionale du Patrimoine Provence-Alpes-Côte d'Azur, Aix-en-Provence 2009, cytat z przedmowy do raportu, bez numeru strony.

⁶⁹⁹ N. Halgand, A.-L. Séguin, *Economie du patrimoine. Orientation bibliographique préparée par le centre de ressources documentaires*, Institut national du patrimoine, Paris 2020, <http://mediatheque-numerique.inp.fr/Bibliographies/Economie-du-patrimoine> (dostęp: 15.11.2020).

⁷⁰⁰ *Rapport sur la valorisation du patrimoine culturel*, Présidence de la République, Paris 2010, <http://lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/104000524/0000.pdf> (dostęp: 10.11.2017); M. Prats, *Les retombées économiques du patrimoine culturel en France*, [w:] *Le patrimoine, moteur de développement: Enjeux et projets*, ICOMOS, Paris 2011.

⁷⁰¹ X. Greffe, *La valorisation économique du patrimoine*, Ministère de la culture et de la communication, Paris 2002.

⁷⁰² E. Négrier, M. Vidal, *Les retombées économiques et sociales du patrimoine dans une région française: le Languedoc-Roussillon*, „Economia della cultura”, nr 4, 2009, s. 551–556; *L'impact économique et social du patrimoine en région Provence-Alpes-Côte d'Azur*, Cahier n° 1, Agence Régionale du Patrimoine Paca, Aix-en-Provence 2005; *Guide méthodologique pour l'analyse des impacts du patrimoine sur les territoires*, Cahier n° 3, Agence Régionale du Patrimoine Paca, Aix-en-Provence 2006.

⁷⁰³ *Étude nationale...*, op. cit.

⁷⁰⁴ *Étude des retombées économiques et sociales du patrimoine arlésien*, Le Pôle Industries Culturelles & Patrimoines, Arles 2011.

⁷⁰⁵ *L'impact économique et social du patrimoine dans le département des Bouches-du-Rhône*, Agence Régionale du Patrimoine Paca, Aix-en-Provence 2007; *Étude sur les retombées économiques et sociales du patrimoine et de la culture dans les Hautes-Alpes*, Agence Régionale du Patrimoine Provence-Alpes-Côte d'Azur, Aix-en-Provence 2009.

dziedzictwa, jak i przez instytucje publiczne lub prywatne zarządzające obiektami dziedzictwa.

Raport ogólnofrancuski (a także wcześniejsze badania w mniejszej skali) oparty został na danych zebranych w trakcie badania ankietowego (wzory ankiet dostępne są jako załączniki) przeprowadzonego wśród przedstawicieli administracji zarządzającej dziedzictwem kulturowym oraz wśród zarządzających obiektami dziedzictwa. Prowadzący badanie ograniczyli się przy tym do dziedzictwa chronionego wpisanego do rejestru zabytków, które są udostępniane odpłatnie (sprzedaż biletów lub płatne zwiedzanie) przez co najmniej 40 dni w roku. W badaniu brały udział również muzea wchodzące w skład oficjalnie uznawanych przez ministerstwo instytucji muzealnych – Musées de France. Autorzy mają jednak świadomość, że znaczenie ekonomiczne mogą mieć także obiekty, które nie są dostępne albo są udostępniane bezpłatnie, a które również mogą przyciągać odwiedzających zasilających swoimi pieniędzmi lokalną gospodarkę.

Autorzy raportu wskazywali na problemy pojawiające się w trakcie zbierania danych: braki w bazie obiektów zabytkowych, braki danych kontaktowych do zarządzających nimi oraz stosunkowo niski odsetek osób, które wypełniły ankietę, mimo że była ona dostępna na oficjalnym rządowym portalu⁷⁰⁶. Przeprowadzając badanie spotkali się m.in. z pytaniami ze strony zarządzających obiektami i muzeami, czy samo takie badanie nie zmierza w kierunku nadmiernej komercjalizacji dziedzictwa.

Rozwiązaniem, które zaproponowano w tym badaniu, było skupienie się na 10 najbardziej popularnych obiektach w każdym regionie (większą liczbę wybrano dla regionu paryskiego), które gromadzą najwięcej odwiedzających, a tym samym generują największe korzyści ekonomiczne⁷⁰⁷. Zauważono przy tym, że regiony różniły się pod względem klasy takich obiektów. Stąd też analizy prowadzono na podstawie całego pozyskanego zbioru danych (wszystkich obiektów, które wzięły udział w badaniu) oraz na podstawie danych dla najważniejszych obiektów zabytkowych. Autorzy wskazują, że oba kierunki są ważne: zarówno poznanie całościowego oddziaływania dziedzictwa kulturowego, jak i rozpoznanie wpływu największych atrakcji spośród nich (np. z listy UNESCO, tworzących sieć obiektów lub rozpoznawanych pod jakąś marką).

⁷⁰⁶ Zob. <http://www.impact-patrimoine.fr/> (dostęp: 13.11.2017).

⁷⁰⁷ L.F. Benhamou, D. Thesmar, *Valoriser le patrimoine culturel de la France*, op. cit.

Raport ten miał na celu porównanie wydatków na utrzymanie dziedzictwa kulturowego z korzyściami społecznymi i ekonomicznymi, rozumianymi odpowiednio jako wielkość zatrudnienia oraz uzyskiwane przychody. Do bezpośredniego zatrudnienia w sektorze dziedzictwa zaliczono osoby zatrudnione w obiektach zabytkowych i w muzeach, w administracji różnego szczebla zajmującej się dziedzictwem oraz przewodników oprowadzających po obiektach dziedzictwa. Za bezpośrednie korzyści ekonomiczne dziedzictwa uznano wpływ z biletów, ze sklepów i księgarni, z płatnego oprowadzania, audioprzewodników, organizacji wydarzeń oraz innych wpływów (m.in. z wynajmu na sklepy, księgarnie, kawiarnie, restauracje, z praw do kręcenia filmów i robienia zdjęć, przestrzeni reklamowej itp.). Do zatrudnienia pośrednio związanego z dziedzictwem zaliczono konserwatorów, architektów specjalizujących się w dziedzictwie architektonicznym i urbanistycznym oraz różnego rodzaju przedsiębiorstwa, w tym rzemieślnicze, zajmujące się konserwacją, a także zawody artystyczne związane z dziedzictwem (tzw. rzemieślników sztuki), osoby zatrudnione w laboratoriach i instytutach badawczych związanych z konserwacją dziedzictwa i dóbr kultury, zatrudnione w turystyce powiązanej z dziedzictwem (oszacowane na podstawie metodologii Greffe'a), zatrudnione w sektorze edukacji związanym z dziedzictwem (na różnych stopniach kształcenia, np. w szkolnictwie zawodowym rzemiosł dla konserwacji dziedzictwa, na poziomie wyższym np. archeologia, historia sztuki, zarządzanie dziedzictwem), w sektorze naukowo-badawczym związanym z dziedzictwem oraz ekspertów i rzeczoznawców dzieł sztuki. W raporcie oszacowano również zatrudnienie pośrednie dzięki efektem mnożnikowym z wykorzystaniem współczynnika zaproponowanego przez Greffe'a. Pośrednie wpływy ekonomiczne określono na podstawie dostępnych danych o przychodach wspomnianych wyżej firm z sektora konserwacji zabytków i turystyki, w szczególności oszacowano wydatki na konsumpcję turystyczną oraz wpływy z taksy turystycznej.

Warto przy tym dodać, że we Francji istnieje długa i powszechna tradycja stowarzyszeń zawodowych (np. rzemieślników, konserwatorów, architektów dziedzictwa) i organizacji przedsiębiorców, również bardzo specjalistycznych, np. związanych z dziedzictwem kulturowym. Także instytucje publiczne zajmują się prowadzeniem rejestrów przedsiębiorstw, np. certyfikowanych w zakresie konserwacji dziedzictwa dawnego i budynków historycznych. Wiele z tych organizacji prowadzi na potrzeby zrzeszonych w nich specjalistów i firm analizy, które wykorzystano w omawianym raporcie.

Spośród ważniejszych wniosków metodologicznych płynących z tego raportu należy wspomnieć, że ewaluacja oddziaływania ekonomicznego dziedzictwa kulturowego jest trudna i czasochłonna, co wynika z trudności w pozyskaniu danych od zarządzających obiektami, ograniczeń szacowania zatrudnienia pośredniego i indukowanego oraz nadreprezentacji niektórych rodzajów obiektów wśród najbardziej popularnych atrakcji turystycznych (np. muzeów, kościołów). Zdaniem autorów wartością takiego raportu jest jednak raczej wskazanie różnych form oddziaływania ekonomicznego dziedzictwa niż dokładne jego zmierzenie.

Podobną metodologię zastosowali badacze w regionie Langwedocji-Roussillon⁷⁰⁸, choć nie brali pod uwagę oddziaływania indukowanego, uznając jego szacowanie za zbyt niedokładne, i poprzestali na ocenie korzyści bezpośrednich i pośrednich. Również ci autorzy wskazywali na trudności w pozyskaniu danych, nawet przy zaangażowaniu administracji regionalnej – swoje wyniki ekstrapolowali na podstawie danych pozyskanych z 625 spośród 4,5 tys. obiektów w regionie.

Obiekty dziedzictwa kulturowego o najwyższych wartościach są miejscami krzyżowania się i ścierania się wielu uwarunkowań społecznych, kulturowych, ekonomicznych, politycznych i środowiskowych. W szczególności powód licznych napięć stanowią sprzeczności wynikające z jednej strony z udostępniania tych miejsc, ich popularności i zyskowności, a z drugiej strony z potrzeby ich zachowania dla potomności, wydatków na to ponoszonych, a niekiedy również ograniczania dostępu do nich. Francuscy badacze, którzy ujęli w swojej analizie 70 tego rodzaju obiektów kulturowych i przyrodniczych wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO oraz francuską listę Grands Sites de France, zidentyfikowali w tym kontekście trzy główne wyzwania: 1) poszukiwanie równowagi między korzyściami krótkoterminowymi a długoterminowymi płynącymi z wykorzystania tych miejsc i ich zachowania w przyszłości; 2) współpraca między różnymi szczeblami administracji oraz samorządami lokalnymi w otoczeniu tych obiektów; 3) pogodzenie oczekiwań różnych zainteresowanych stron: mieszkańców i turystów, aktorów publicznych i prywatnych itp.⁷⁰⁹

Przykłady francuskich analiz oddziaływania ekonomicznego obiektów zabytkowych⁷¹⁰ stanowiących największe atrakcje turystyczne kraju lub poszczególnych regionów pokazują, że strefa ich wpływu ekonomicznego może być dość rozległa – potencjalny wniosek praktyczny z tego rodzaju analiz: do utrzymywania takich obiektów mogłyby się solidarnie dokładać także sąsiednie jednostki administracyjne, korzystające z pozytywnych bodźców płynących z danego miejsca. Przykładowo rzymski akwedukt w Pont du Gard przy 1,1 mln odwiedzających rocznie generował w 2005 r. 3,6 mln euro przychodów na miejscu. Łączne oddziaływanie ekonomiczne na otoczenie lokalne i regionalne sięgnęło jednak 135 mln euro. Według tej analizy na każde 1 euro przeznaczone na utrzymanie zabytku przypada 1 euro wydatkowane przez odwiedzających w trakcie jego zwiedzania oraz 40 euro w skali regionalnej.

Inne podejście do określenia wpływu tego rodzaju obiektów zastosował Mathieu Lemaître⁷¹¹. W analizach ekonometrycznych z użyciem analizy regresji służących wyjaśnieniu zróżnicowania wskaźników rozwoju społeczno-ekonomicznego i ruchu turystycznego w regionie Midi-Pyrénées wykorzystał on dane o zasobach dziedzictwa kulturowego w badanych przez siebie jednostkach terytorialnych (np. liczbę obiektów zabytkowych różnego typu na 1000 mieszkańców, liczbę muzeów na 1000 mieszkańców, liczbę obiektów w rejestrze zabytków wpisanych w różnych okresach, obecność obiektów wpisanych na listę UNESCO, listę Grands Sites de Midi-Pyrénées – odpowiednika polskiego statusu pomnika historii, miejscowości posiadających status najpiękniejszych wsi Francji „Les plus beaux villages de France” oraz miast i ziem sztuki i historii „Les Villes et Pays d’art et d’histoire”).

Raport prezydencki⁷¹² podsumowujący przeprowadzone we Francji analizy w zakresie oddziaływania ekonomicznego dziedzictwa kulturowego na gospodarkę sugeruje, że niektóre szacunki mogą być zbyt optymistyczne, np. ten z raportu ogólnokrajowego, że na 1 euro wydatkowane na utrzymanie dziedzictwa przypada 28 euro bezpośrednich i pośrednich korzyści ekonomicznych. Nawet jeśli bardziej realistyczne byłyby proporcje 1 : 10, to i tak bilans makroekonomiczny wykorzystania byłby

⁷⁰⁸ E. Négrier, M. Vidal, *Les retombées économiques...*, op. cit.

⁷⁰⁹ M. Talandier, F. Navarre, L. Cormier, P.-A. Landel, J.-F. Ruault, N. Senil, *Outstanding heritage sites. A resource for territories*, Editions du PUCA, 2019.

⁷¹⁰ J.-P. Thibault, *Petit traité des grands sites: réfléchir et agir sur les hauts lieux de notre patrimoine*, ICOMOS France, Actes Sud, Paris 2009.

⁷¹¹ M. Prats, *Les retombées économiques...*, op. cit; M. Lemaître, *Ressources patrimoniales culturelles et développement touristique*, praca doktorska Université Toulouse le Mirail – Toulouse II, 2015.

⁷¹² *Rapport sur la valorisation...*, op. cit.

korzystny, zwłaszcza jako motor rozwoju sektora turystycznego. Doświadczenia francuskie pokazują, że należy podchodzić z ostrożnością do szacowania oddziaływania ekonomicznego.

Pośród wielu działań proponowanych w tym raporcie, a wynikających z prowadzonych we Francji badań wynika, że nadal istotny jest rozwój systemu stałego zbierania i analizowania danych ilościowych i jakościowych o sektorze dziedzictwa kulturowego, począwszy od zarządzających obiektami zabytkowymi, poprzez struktury lokalne i regionalne, po krajowe. W innym francuskim opracowaniu⁷¹³ jako rekomendację podano, że wskazane jest stworzenie bazy (dostępnej publicznie w internecie) obiektów wpisanych do rejestru, które skorzystały z rozwiązań podatkowych – miałyby ona zawierać informacje o zabytku, liczbie odwiedzających, liczbie dni otwartych dla zwiedzających itp. Ponadto zdaniem tych autorów we Francji powinna powstać otwarta baza danych o obiektach zabytkowych z następującymi informacjami: charakterystyką obiektu/kolekcji, cechami społeczno-demograficznymi odwiedzających, przychodami, wydatkami, inwestycjami, zatrudnieniem itp. Niezbędny jest też dalszy rozwój wiedzy nad możliwościami ponownego wykorzystania zabytków, w szczególności wspierania w tym zakresie właścicieli prywatnych, np. przez rozwiązania prawne i fiskalne, które byłyby również monitorowane pod kątem skutków społecznych i ekonomicznych.

4.4. Doświadczenia krajów skandynawskich

Ciekawe rozważania oraz praktyczne rozwiązania i propozycje działań związanych z dziedzictwem kulturowym i oceną ich wpływu powstają w krajach skandynawskich. Godne uwagi wydają się w tym zakresie zwłaszcza opracowania poruszające trzy kwestie: model Halland i jego wdrażanie, wkład dziedzictwa kulturowego i instytucji z nim związanych w budowanie kompetencji osób dorosłych oraz szerszą ocenę oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój lokalny i regionalny, zwłaszcza w zakresie wpływu ekonomicznego.

Model hallandzki jest opracowanym w Szwecji sposobem ukierunkowanego oddziaływania na gospodarkę znajdującą się w stanie kryzysu. Nazwa modelu wywodzi się od regionu

⁷¹³ L.F. Benhamou, D. Thesmar, *Valoriser le patrimoine culturel de la France*, op. cit.

Szwecji, w którym po raz pierwszy go zastosowano. Stałym elementem modelu są prace konserwatorskie przy obiekcie lub obiektach zabytkowych. Motto modelu Halland to: „Zachowaj pracę, zachowaj rzemiosło, zachowaj budynki”⁷¹⁴, przy czym wyraźnie zaznaczono, że celem projektu nie jest jedynie zapewnienie osobom bezrobotnym jakiegokolwiek zajęcia zarobkowego. Z jednej strony krótkookresowym celem jest ochrona i uchronienie od rozbiórki zabytków nieruchomości będących w złym lub pogarszającym się stanie technicznym w połączeniu z zatrudnieniem bezrobotnych pracowników budowlanych przy pracach konserwatorskich (po wcześniejszym przeszkoleniu do prowadzenia tych prac). Z drugiej strony właściwym celem długofalowym jest przygotowanie osób obecnie bezrobotnych na czasy dobrej koniunktury (nowe kompetencje, kwalifikacje, przewagi konkurencyjne na rynku pracy)⁷¹⁵. Teoretyczne podstawy modelu oparto na metaforycznym rozumieniu pojęcia *trading zone* (strefa wymiany handlowej) opisanego przez antropologów⁷¹⁶. W modelu Halland przyjęto, że do realizacji polityki wyjścia z sytuacji kryzysowej interesariusze wywodzący się z różnych środowisk (środowisko konserwatorskie, przedstawiciele sektora budowlanego, instytucje publiczne zajmujące się rynkiem pracy itp.) muszą znaleźć wspólny język, rozwinąć umiejętność komunikacji ponad granicami wynikającym z innych celów i polityk działania, priorytetów, hierarchii wartości i potrzeb, posiadanych zasobów, umiejętności i wiedzy. Przykładowy przebieg modelu przedstawia projekt odrestaurowania rezydencji Rossared (Szwecja)⁷¹⁷.

⁷¹⁴ Ch. Gustaffson, *The Halland model. A trading zone for building conservation in concert with labour market policy and the construction industry, aiming at regional sustainable development*, „Gothenburg Studies in Conservation”, nr 24, 2011, s. 9.

⁷¹⁵ Ibidem, s. 141.

⁷¹⁶ W badaniach antropologicznych odnosi się ono do analiz, jak różna kultura umieją prowadzić wymianę handlową (jak przełamują bariery kulturowe, w tym językowe), aby osiągnąć założony cel (obustronną korzyść z wymiany).

⁷¹⁷ Rezydencja Rossared niszczała, ponieważ służby konserwatorskie nie dysponowały wystarczającymi środkami, aby ją wyremontować. System prawny ochrony zabytków także nie zapewniał obiektowi właściwej ochrony stanu zachowania. Budynek uratowano, stosując model Halland. Przy renowacji obiektu zatrudniono 140 pracowników (rekrutowanych spośród bezrobotnych pracowników budowlanych oraz uczniów kończących szkoły zawodowe o profilu budowlanym). Otrzymali oni wiedzę, jak należy remontować obiekty historyczne. Wiedzę przekazywali im doświadczeni konserwatorzy zabytków, w trakcie szkolenia odbywali kurs teoretyczny oraz kilkumiesięczną praktykę. Rezydencja Rossared została wyremontowana kosztem 2 mln euro, i tuż przed końcem prac sprzedana prywatnemu inwestorowi – firmie Volvo. Zainwestowała ona w dalsze prace budowlane (w tym odbudowę obiektów wchodzących dawniej w skład kompleksu) kwotę 4 mln euro.

Wskazane przez Christera Gustaffsona mierzalne wskaźniki badania wpływu projektu wpisującego się w model Halland obejmują m.in.: długość szkolenia zawodowego, liczbę przeszkolonych osób, długość zatrudnienia, liczbę zachowanych obiektów, wzrost wartości ekonomicznej obiektu, nowe funkcje w obiektach, wartość udzielonych dotacji, wydatki inwestycyjne, wzrost spójności regionalnej, dostrzeżenie przez komercyjne sektory gospodarki, że podmioty związane z dziedzictwem kulturowym mogą być ważnymi partnerami w działalności gospodarczej oraz że dziedzictwo kulturowe jest zasobem prorozwojowym, rozwój rynku powiązanych usług, wzrost jakości wykonywanych prac konserwatorskich ze względu na rozszerzenie wiedzy o lokalnym, tradycyjnym stylu budowania, wykształcenie umiejętności współpracy w zróżnicowanym zespole, rozwinięcie powiązań międzysektoralnych w gospodarce, odrodzenie rynku tradycyjnych materiałów budowlanych, ekologizacja działań ze względu na wykorzystanie lokalnych materiałów (np. minimalizację kosztu ekonomicznego i ekologicznego transportu)⁷¹⁸.

Poza Szwecją model Halland był wprowadzany w życie w innych krajach nadbałtyckich, w tym w Polsce (w Olsztynie, później także w Łodzi i Zgierzu)⁷¹⁹. W Łodzi realizacja projektu zgodnie z modelem Halland objęła wczesnoprzemysłową architekturę drewnianą miasta. Relokując zachowane w mieście obiekty z tego okresu, utworzono Skansen Miejskiej Architektury Drewnianej w Parku im. Władysława Reymonta na tyłach Centralnego Muzeum Włókiennictwa⁷²⁰. Realizacja inwestycji przyczyniła się do zachowania budynków z coraz mniej licznej zbiorowości dziedzictwa nieruchomego powstałego w mieście jeszcze przed fazą budowy wielkich założeń fabrycznych⁷²¹. Zgodnie z zasadami modelu Halland stworzono sieć współpracy pomiędzy branżą budowlaną, urzędami pracy i jednost-

Pierwotny właściciel obiektu, który na prace konserwatorskie otrzymał dotację państwową, w związku z jego sprzedażą musiał zwrócić te środki (oddać część zysku ze sprzedaży). Odzyskane w ten sposób pieniądze publiczne zostały przeznaczone na realizację kolejnych projektów realizowanych zgodnie z modelem Halland.

⁷¹⁸ Ch. Gustaffson, *The Halland model...*, op. cit.

⁷¹⁹ Ch. Gustaffson, *Hallandsmodellen. A Trading Zone*, http://www.changes-project.eu/wp-content/uploads/2016/01/2015_09_23-25_Visby_Gustafsson.pdf (dostęp: 3.11.2017).

⁷²⁰ M. Bachmańska-Słowikowska, *Nowe życie drewnianych domów dla rękodzielników w Skansenie Miejskiej Architektury Drewnianej w Łodzi*, „Budownictwo i Architektura”, nr 14(3), 2015, s. 27–44.

⁷²¹ W Łodzi realizacja projektów w duchu modelu Halland była prowadzona w ramach międzynarodowej inicjatywy BALCON. Inne kraje wdrażające projekty w jej ramach to Litwa i Rosja (Okręg Kaliningradzki).

kami zajmującymi się ochroną zabytków. Wymiernym efektem realizacji projektu oprócz uratowania zabytków i szkoleń dla bezrobotnych było stworzenie nowych przestrzeni dla funkcji usługowych i ekspozycyjnych.

W publikacji *Heritage learning outcomes in the Nordic and Baltic Area. Competence development among adults at archives and museums. Guidelines* przedstawiono analizę wpływu dziedzictwa kulturowego na kompetencje osób dorosłych⁷²². Powstała ona jako wynik projektu pn. „Heritage learning outcomes in the Nordic and Baltic Area” (2009–2012). Podmioty biorące udział w projekcie to: Nordic Centre of Heritage Learning and The Regional Archives Östersund, Aalborg City Archives, City of Helsinki Cultural Office, Jamtli, Lithuanian Open Air Museum, National Archives of Iceland, The Danish School of Education, University of Aarhus, The Norwegian Archive, Library and Museum Authority, The Norwegian University of Technology and Science. Zdecydowaną większość projektów opisanych w publikacji stanowią przykłady z krajów skandynawskich. Wyjściowym założeniem projektu była analiza misji instytucji związanych z dziedzictwem kulturowym we współczesnym społeczeństwie. Podkreślono, że obecnie sektor dziedzictwa kulturowego pełni ważną funkcję w budowaniu lokalnej tożsamości (to robił już wcześniej), a także staje się podstawą do wdrażania nowoczesnych koncepcji społeczeństwa obywatelskiego, umacniania nawyku kształcenia ustawicznego, zwiększania społecznej spójności oraz zwiększania jakości kapitału ludzkiego. Oznacza to, że instytucje kultury (szczególnie muzea i archiwa) nie mogą się już tylko koncentrować na gromadzeniu kolekcji oraz opiece nad zbiorami. Powinny tworzyć nowe korzyści społeczne ze swojej obecności w środowisku lokalnym, szczególnie dla lokalnych społeczności. Takie nowe oczekiwania względem instytucji dziedzictwa wynikają z mających obecnie miejsce przemian społecznych (zmiana systemów wartości), procesów demograficznych (np. wydłużenie życia), a także zmian na rynku pracy (jest on niestabilny, dziś już nikt nie pracuje kilkadziesiąt lat w jednej firmie, jak chociażby w okresie powojennym), ponadto wiedza zdobyta w młodości nie wystarcza, aby być dobrym pracownikiem przez całe życie zawodowe. Przyjmuje się, że instytucje dziedzictwa mają potencjał do tego, aby niwelować skutki tych zjawisk na rynku pracy.

⁷²² T. Frstrup, S. Kling, L. Sonne, H. Zipsane, *Heritage learning outcomes in the Nordic and Baltic Area. Competence development among adults at archives and museums. Guidelines*, The Nordic Centre of Heritage Learning, Östersund 2012.

Oddziaływania instytucji dziedzictwa mają głównie charakter społeczny, ale wskazano również wymiary wpływu na gospodarkę czy wiedzę, umiejętności, postawy i kompetencje pracownicze (w tym wyrobienie nawyku ciągłej edukacji wśród osób dorosłych). Problematyki tej dotyczą liczne publikacje⁷²³. Instytucje kultury uczą w tym wymiarze głównie poprzez dziedzictwo, a nie stricte o dziedzictwie. Rezultaty zrealizowanych projektów (Heritage Learning Outcomes – HLO) podzielono na 4 rodzaje (podkreślając jednak, że nie zawsze udaje się zrealizować w pełni wszystkie z nich)⁷²⁴. Generic Learning Outcomes (GLO) są to ogólne efekty uczenia się, rozwijania kompetencji – dotyczą wpływu projektu na pojedynczego człowieka, należą do tej grupy: wiedza i zrozumienie, umiejętności, postawy i wartości, przyjemność, inspiracja, kreatywność, odkrywanie, eksperymentowanie, aktywność, zachowania, postępy. Specific Learning Outcomes (SLO) to specyficzne efekty uczenia się, związane z konkretną sytuacją i realizacją określonego projektu, natomiast Generic Social Outcomes (GSO) obejmują ogólne rezultaty społeczne, ukazują, jak uczenie się dziedzictwa wpływa na społeczność, grupę i jakość życia na danym obszarze (wpływ na wzmocnienie relacji społecznych w grupie oraz jej bezpieczeństwo, wpływ na zdrowie publiczne, wpływ na życie publiczne). Ostatni rodzaj efektów to Key Competences (KC)⁷²⁵. Do takich kluczowych kompetencji należą: a) komunikacja w języku ojczystym (np. tworzenie lokalnych roczników historycznych w Danii – projekt nadzorowany przez Ringsted Archives and Museum; jego realizacja przyczyniła się do rozwoju kompetencji społecznych, dała możliwość szkolenia umiejętności literackich, edytowania zdjęć, wykonywania korekty edytorskiej), b) komunikacja w językach obcych (np. „Sieć dla różnorodności” w Norwegii, projekt realizowany był przez 21 placówek muzealnych, zakładała rekrutację osób reprezentujących mniejszości kulturowe do pracy w sektorze muzealnym,

⁷²³ S. Kling, *Assessing heritage learning outcomes. How do we do it – and why?*, Heritage, Regional Development and Social Cohesion International Conference, Östersund 2010; D. Christidou (red.), *Implementing heritage learning outcomes*, Jamtli Förlag, Östersund 2014; D. Christidou, A. Hansen, *Volunteers in museums in Denmark, Sweden and Norway: A comparative report. Pride, joy and surplus value*, NCHLC, Östersund 2015; R. Haapalainen, N. Jokela, S.M. Niemi, A. Perälä, *Annual awards in museum pedagogy 2006–2015*, [w:] E. Johansson (red.), *New approaches NOW. From museum education to audience engagement*, Pedaali, Helsinki 2016, s. 66–88.

⁷²⁴ T. Fristrup, S. Kling, L. Sonne, H. Zipsane, *Heritage learning outcomes...*, op. cit., s. 45–47, 49–51.

⁷²⁵ *Key competences for lifelong learning. A European framework – Recommendation of the European Parliament and of the Council*, nr 2006/962/EC, „Official Journal of the European Union”, 30.12.2006.

który wcześniej był zdominowany przez rdzennych Norwegów), c) kompetencje matematyczne i podstawowe kompetencje w nauce i technice, d) kompetencje cyfrowe (np. „Digitalizacja Narodowych Archiwów” w Islandii, projekt realizowany w celu złagodzenia wzrastającego bezrobocia w tym kraju, osoby bezrobotne zatrudniono do digitalizacji zbiorów, w tym szczególnie zasobów ludowych sag islandzkich), e) umiejętność uczenia się (np. „Back on Track” – wspólna inicjatywa krajów skandynawskich, program stworzony przez Nordic Centre of Heritage Learning, którego celem było wytworzenie w osobach wcześniej porzucających naukę poczucia pewności siebie, społecznej ciekawości, odpowiedzialności, a w konsekwencji wyrobienia chęci do powrotu do nauki, realizowany przez Muzeum Regionalne Jamtli, Regionalne Archiwum w Östersund i Birka Folk High School), f) kompetencje społeczne i obywatelskie (np. wspólny projekt muzeów Jamtli i Härjedalens (Szwecja) oraz Sverresborg i Rørosmuseet (Norwegia), którego celem było pobudzenie dyskusji o ksenofobii, wykluczeniu etnicznym i integracji społecznej, obejmował on realizację przedstawienia i pokaz slajdów z wątkami dotyczącymi wykluczenia społecznego ze względu na pochodzenie etniczne lub narodowe), g) istotność aktywnych (skłonnych do podejmowania inicjatyw) i przedsiębiorczych postaw, h) świadomość kulturowa i ekspresja.

Analizę jakości i rzetelności dotychczasowych badań wpływu dziedzictwa na rozwój przeprowadzono w artykule pt. *Economic impact of cultural heritage – Research and perspectives* pióra dwójki norweskich autorów⁷²⁶. Zwrócono uwagę na kluczowe błędy i nadużycia w tym zakresie. Wspomniany tekst jest jednym z opracowań powstałych jako efekt projektu, którego celem była ocena wpływu dziedzictwa kulturowego, w tym turystyki kulturowej opartej na nim, na gospodarkę na przykładzie Røros, norweskiego miasta wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO ze względu na historyczną drewnianą zabudowę centrum. W artykule przedstawiono teoretyczne ramy przyjęte do analizy przypadku oraz podsumowano empiryczne wnioski z projektu. Szczególną uwagę autorzy zwrócili na fakt, iż analizy dotyczące wpływu dziedzictwa na rozwój są bardzo zróżnicowane, także pod względem jakości merytorycznej. Stąd potrzeba obiektywnej oceny istniejącego dorobku, aby wyeliminować metody prowadzące do ukazywania nierealistycznego (wyolbrzymionego lub mniejszego od rzeczywistego) wpływu dziedzictwa kulturowego na rozwój. Należy również

⁷²⁶ E. Bowitz, K. Ibenholt, *Economic impact of cultural heritage...*, op. cit.

uwzględniać różne typy efektów, np. efekty bezpośrednie, takie jak wpływy z biletów wstępu do obiektów zabytkowych, oraz efekty długofalowe, takie jak oddziaływanie dziedzictwa kulturowego na rozwój umiejętności w społeczeństwie, na decyzje migracyjne, a także niepożądane konsekwencje obecności dziedzictwa kulturowego na danym terenie. Jeżeli w analizach rezultatów określonych przedsięwzięć związanych z dziedzictwem kulturowym nie ujmie się różnych aspektów jego oddziaływania, jego obraz będzie zafałszowany. Odnośnie do badań ilościowych autorzy prezentują ogólną konkluzję, że prowadzone badania wpływu dziedzictwa na rozwój wskazują na częste wykorzystanie następujących wskaźników: wzrost zatrudnienia, wartość i wielkość sprzedaży. Powstaje jednak poważna wątpliwość, czy te procesy i tak by nie wystąpiły, nawet gdyby projekt nie był zrealizowany. Autorzy zwracają też uwagę, że badania dotyczące ekonomicznego wpływu są bardzo zróżnicowane oraz że wielu z nich zarzucano błędy metodologiczne. Niska jakość tych badań uniemożliwia sensowną dyskusję o gospodarczych skutkach wykorzystania dziedzictwa kulturowego. Ponadto wpływa pośrednio deprecjonująco na oddziaływanie rzetelnych studiów w tym temacie. Błędy i wątpliwości związane z badaniami wpływu dziedzictwa na rozwój metodami ilościowymi obejmują m.in.: uznawanie całego obserwowanego wzrostu ruchu turystycznego za rezultat konkretnej inwestycji, szczególnie w okresie, gdy i tak rynek turystyczny cechuje tendencja wzrostowa (stwierdzone w badaniach norweskich i amerykańskich); szacowanie efektów bez dokładnych badań (brak badań jakościowych, np. ankietowych); brak uwzględnienia niemożliwych do uniknięcia kosztów ponoszonych przez inne podmioty (np. wydatków publicznych w nową infrastrukturę). Ponadto badania wzrostu zatrudnienia nie są miarodajne, jeśli nie odniesie się ich do szerszego kontekstu ogólnego wzrostu zatrudnienia w regionie czy danym sektorze – może się okazać, że jest on w innych sektorach na podobnym poziomie jak ten wykazywany jako wynik projektu. Ponadto niekiedy niewielki wzrost zatrudnienia (w regionie o spadającym poziomie zatrudnienia) może być bardziej istotny dla lokalnej gospodarki niż większy pod względem ilościowym, ale zgodny z lokalnym trendem wzrostowym przyrost miejsc pracy (zachodzi przypuszczenie, że ten wzrost i tak by wystąpił, nawet jeżeli nie zrealizowano by projektu).

W opracowaniu zbiorowym *Economics and built heritage. Seminar proceedings. Built heritage – value adding sector*, przedstawiającym wyniki współpracy w Nordic co-operation (Dania, Finlandia, Islandia, Norwegia, Szwecja i trzy terytoria nieza-

leżne – Wyspy Owcze, Grenlandia, Wyspy Alandzkie), zawarto dwa interesujące z perspektywy polskiej artykuły⁷²⁷. Pierwszy z nich stanowi podsumowanie przeprowadzonej w Helsinkach debaty konserwatorskiej dotyczącej sposobów postępowania w wypadku ustalania przyszłych form zagospodarowania obszarów cennych historycznie⁷²⁸. Wynika z niej, że ocena wartości dziedzictwa kulturowego nie jest procesem łatwym, zwłaszcza ze względu na postrzeganie przez poszczególne grupy interesariuszy innych walorów dziedzictwa jako kluczowych. Autor proponuje wykorzystanie metody scenariuszowej do wyartykułowania możliwych założeń dotyczących przyszłości zasobu dziedzictwa z różnymi wymiarami jego wartości oraz wskazania potencjalnych zagrożeń dla zasobu, a także konsekwencji wyboru określonego scenariusza (ścieżki działania). Opracowane scenariusze mogą stanowić punkty odniesienia, do których porównuje się wartości wskaźników w już zrealizowanych zadaniach. Scenariusze ponadto są użyteczne, ponieważ pozwalają powiązać presję danej okoliczności (zdarzenia, projektu lub decyzji) ze stanem zasobu dziedzictwa wynikłym z tego oddziaływania (rezultatem działania presji) i odpowiedzią (reakcją na ten stan), a w dalszej kolejności wpłynięcia na nowe presje (oddziaływania).

W kolejnym artykule przedstawiono przykład tworzenia wartości w ekonomii postindustrialnej na przykładzie zabytków i budynków historycznych. Autor przybliży sposób kalkulowania ilościowego tych wartości na podstawie przykładu kościoła słupowego w Borgund⁷²⁹. Obejmują one pokrywany ze środków publicznych koszt utrzymania kościoła wynoszący 2 mln NOK w skali roku oraz roczne dochody ze sprzedaży biletów wstępu do obiektu w wysokości 1,75 mln NOK rocznie. Zakończenie analizy na tych dwóch podstawowych parametrach skłania do wniosku, że państwo rokrocznie dokłada do utrzymania obiektu różnicę pomiędzy obiema kwotami. Autor zwraca jednak uwagę, że takie uproszczenie nie jest poprawne. Podaje dalsze okoliczności, jakie należy wziąć pod uwagę w ocenie zyskowności utrzymania obiektu. Aby odwiedzić kościół, trzeba

⁷²⁷ P. Lehtovuori, K. Schmidt-Thomé (red.), *Economics and built heritage. Seminar proceedings. Built heritage – value adding sector*, Nordic Council of Ministers, Copenhagen 2007.

⁷²⁸ J. Hukkinen, *Designing interpretive indicators of built heritage – cultural templates, case Helsinki*, [w:] P. Lehtovuori, K. Schmidt-Thomé (red.), *Economics and built heritage...*, op. cit., s. 29–32.

⁷²⁹ T. Nypan, *Cultural heritage monuments and historic buildings as value generators in a post-industrial economy*, [w:] P. Lehtovuori, K. Schmidt-Thomé (red.), *Economics and built heritage...*, op. cit., s. 43–50.

przyjechać do Lærdal w zachodniej Norwegii. Większość turystów musi przenocować w tym rejonie, a wszyscy, którzy nocują, odwiedzają kościół, co sprawdzono w ankiecie. Dalsze dochody (oprócz hoteli, campingów) wynikające z ich pobytu to rozwój przemysłu pamiątkarskiego, handlu detalicznego oraz usług transportowych. Te wnioski przeliczono na generowanie miejsc pracy, szacując łączny wzrost zatrudnienia w regionie o 168 osób w skali roku, co generuje rokrocznie wzrost wpływów podatkowych o około 11 mln NOK. Dodatkowo roczny przychód z tych działalności generowany dla społeczeństwa dzięki zachowaniu i udostępnianiu obiektu to 27 mln NOK. Biorąc pod uwagę dodatkowe przychody podatkowe, inwestycje publiczne w obiekt zwracają się w świetle obliczeń ponad sześciokrotnie⁷³⁰.

W publikacji *Integrating aims – built heritage in social and economic development* zawarto trzy artykuły odnoszące się do krajów skandynawskich i współczesnych problemów wykorzystania dziedzictwa w procesach rozwojowych⁷³¹. Pierwszy z nich analizuje wpływ dziedzictwa kulturowego na konkurencyjność regionu⁷³², szczególnie w kontekście sytuacji, gdy występują w nim strukturalne problemy gospodarki. Wskazuje się na potrzebę zwrócenia się w stronę endogenicznych potencjałów oraz alokacji ograniczonych środków na działania ukierunkowane na najlepszy efekt zwrotny (niekoniecznie w wymiarze nominalnego zwrotu z inwestycji). W artykule przedstawiono różne wymiary wpływu kultury na rozwój głównie na podstawie przeglądu fińskich tekstów naukowych. Podkreślono, że kultura jest czynnikiem wpływającym na konkurencyjność regionu oraz wzbogacanie życia lokalnej ludności (budowanie tożsamości, kapitału kulturowego), w tym również przyciąganie przyszłych mieszkańców i pośrednio zwiększanie potencjału gospodarczego regionu. Wyróżniono następujące wymiary oddziaływania kultury, w tym dziedzictwa kulturowego, na atrakcyjność regionu: kultura jako tożsamość, kultura jako kapitał kulturowy, kultura rozumiana jako produkty i usługi kulturalne, kultura jako czynnik wpływający na jakość życia. Zwrócono jednak uwagę na problematyczność oddzielenia kultury od innych

⁷³⁰ Ibidem, s. 49.

⁷³¹ M. Malkki, K. Schmidt-Thomé (red.), *Integrating aims – built heritage in social and economic development*, Aalto University, School of Science and Technology, Centre for Urban and Regional Studies, Centre for Urban and Regional Studies Publications B 98, Espoo 2010.

⁷³² E. Storhammar, T. Tohmo, *The nexus between culture and economics – culture as a contributory factor in the competitiveness of regions*, [w:] M. Malkki, K. Schmidt-Thomé (red.), *Integrating aims – built heritage in social and economic development*, op. cit., s. 45–60.

atributów konkurencyjności regionów. Kolejnym wyzwaniem są ograniczone możliwości pomiaru wpływu kultury na konkurencyjność, co jest analogicznym problemem także w wypadku innych miękkich czynników rozwoju.

Kwestia wpływu dziedzictwa kulturowego na funkcjonowanie regionów mających problemy gospodarcze była też analizowana na przykładzie terenów wybrzeża Norwegii, borykających się z problemami zachowania tradycyjnej specjalizacji gospodarczej tego typu obszarów, tj. rybołówstwa, wiążącymi się również z trudnościami w zachowaniu kultury opartej na tej działalności oraz związanych z nią obiektów. Rozwój turystyki kulturowej otwiera nowe możliwości dla regionu, m.in. ze względu na aurę autentyczności i unikatowe, uznawane za „egzotyczne” doświadczenia. W artykule opisano jednak też istniejącą rozdziewkę pomiędzy definiowaniem autentyczności przez konserwatorów a jej rozumieniem przez rynek turystyczny⁷³³. Wynika on z możliwości nadużywania dziedzictwa do celów komercyjnych, co wpływa na jego fizyczne niszczenie. Zagrożeniem jest także możliwy nieplanowany rozwój infrastruktury turystycznej. W konkluzji stwierdza się, że zagospodarowanie dziedzictwa na cele turystyczne powinno być zbiorowym wysiłkiem, inspirującym współpracę różnych środowisk (z jednej strony specjalistów, takich jak architekci, architekci krajobrazu i historycy kultury, a z drugiej właściciele nieruchomości, drobnych przedsiębiorców oraz mieszkańców).

Analizowano też zarówno aspekty teoretyczne związane z uwzględnianiem dziedzictwa kulturowego w miejskim i regionalnym procesie planowania, jak i szwedzki kontekst obecności dziedzictwa kulturowego w dokumentach planistycznych na poziomie lokalnym i regionalnym, posługując się przykładem zachodniej części regionu Mälardalen (trzy gminy)⁷³⁴. Zauważono, że dziedzictwo kulturowe coraz częściej pojawia się w dokumentach planistycznych jako czynnik rozwoju, szczególnie w obszarach doświadczających kryzysu aktualnych podstaw rozwojowych. Analizując ich treść, zwrócono uwagę na trzy kwestie. Po pierwsze, dziedzictwo kulturowe postrzega się w nich zarówno jako potencjał rozwojowy, jak i ewentualne ograniczenie w rozwoju. Wykorzystanie zasobu dziedzictwa

⁷³³ G. Swensen, T. Haupt, *Coastal cultural heritage in Norway: Between function-deprivation and over-utilization – Exemplified by two coastal villages: Nyksund and Kalvag*, [w:] M. Malkki, K. Schmidt-Thomé (red.), *Integrating aims – built heritage in social and economic development*, op. cit., s. 61–83.

⁷³⁴ K. Olsson, *Cultural Heritage as a Resource in Place Marketing*, [w:] M. Malkki, K. Schmidt-Thomé (red.), *Integrating aims – built heritage in social and economic development*, op. cit., s. 253–270.

jako wewnętrznego potencjału rozwojowego wymusza konieczność wprowadzenia działań: ograniczających, zachowujących, niekiedy wyłączających z użytkowania pewien zasób. Celem działań jest zachowanie wszystkich wymiarów wartości dziedzictwa. Po drugie, dziedzictwo kulturowe wskazywane jest jako czynnik zrównoważonego rozwoju, a także opisuje się jego wpływ na jakość życia jako zasób ubogacający współczesne społeczeństwo. Po trzecie dostrzeżono, że sformułowania dotyczące relacji dziedzictwo–rozwój ujmowane w wielu dokumentach strategicznych nie są szczegółowo wyjaśniane. Pewnego typu powiązania i relacje przyjmuje się bez głębszej refleksji jako pewne i nieuchronne (zawsze występujące), zarówno w relacji do mieszkańców, turystów, jak i przedsiębiorstw.

4.5. Doświadczenia pozaeuropejskich krajów anglosaskich

Dobrym źródłem wiedzy o podejmowanych w Stanach Zjednoczonych analizach dotyczących oddziaływania dziedzictwa kulturowego jest strona amerykańskiej Advisory Council on Historic Preservation. Podaje ona szczegółowe informacje na temat raportów i opracowań tworzonych na poziomie państwa (niewielka liczba analiz w skali całego kraju)⁷³⁵ oraz dla poszczególnych stanów (bardzo liczne). Przykładowo w okresie 1997–2014 na zlecenie prawie połowy obszarów administracyjnych USA (24 spośród 51 – 50 stanów i Washington DC) powstały analizy dotyczące ekonomicznego wpływu dziedzictwa kulturowego. Najwcześniejsze z nich brały pod uwagę stany New Jersey, Texas, Georgia i West Virginia. Analizy te obejmują takie sfery oddziaływania dziedzictwa, jak rynek pracy (liczba miejsc pracy powstających bezpośrednio dzięki dziedzictwu kulturowemu, efekty mnożnikowe), rynek nieruchomości (wpływ lokalizacji na zabytkowym obszarze oraz zabytkowych cech architektonicznych na wartość nieruchomości), turystyka dziedzictwa, ochrona środowiska, rewitalizacja centrów miast, a także kwestie powiązań dziedzictwa kulturowego z jakością życia oraz ochroną środowiska naturalnego na danym obszarze. Z jednej strony, co istotne, choć tytuły raportów wskazują zazwyczaj na to, iż dotyczą one jedynie ekonomicznego wpływu

⁷³⁵ Zob. D. Rypkema, C. Cheong, R. Mason, *Measuring Economic Impacts of Historic Preservation: A Report to the Advisory Council on Historic Preservation*, Place Economics, University of Pennsylvania, Washington DC 2013.

dziedzictwa, to przez to pojęcie rozumie się i uwzględnia najczęściej także oddziaływanie społeczne i ekologiczne. Z drugiej strony, o ile ściśle ekonomiczne efekty pokazywane są ilościowo (dochody, miejsca pracy, efekty mnożnikowe), o tyle efekty społeczne i środowiskowe z reguły w studiach przypadku i analizach jakościowych. Zainteresowanie badaczy i zlecających im badania agencji publicznych skupione jest przy tym wyraźnie na wymiernych efektach wydatkowania środków publicznych, stąd wśród raportów wiele jest badań dotyczących takich kwestii, jak:

- wpływ realizacji programu rewitalizacji obszarów i ulic w centralnych częściach miast (w szczególności rezultaty wdrażania programu „Main Street”);
- efekty wykorzystania publicznych środków grantowych;
- wielkość przyznanych ulg podatkowych i szacunki dotyczące skutków ich udzielania (w latach 2002–2014 opublikowano raporty tego typu dotyczące aż 13 różnych stanów)⁷³⁶.

W porównaniu z Polską widać więc znacznie większy nacisk na pokazanie efektów stosowania określonych narzędzi polityki publicznej związanej z dziedzictwem kulturowym, zarówno jako sposobu promocji programów publicznych, uzasadnienia i społecznych korzyści z ich wdrażania, jak i pokazania, iż „inwestycje” w dziedzictwo mogą być opłacalne także z perspektywy sektora prywatnego. Podejmowane w Stanach Zjednoczonych opracowania dotyczą również studiów przypadku – np. efektów konkretnych inwestycji w obiekty zabytkowe udostępniane i interpretowane dla turystów, tworzące szlak kulturowy⁷³⁷. Jednocześnie trzeba podkreślić, iż choć analizy amerykańskie są bardzo ciekawe, szczególnie w zakresie szacowania efektów mnożnikowych dziedzictwa kulturowego, są one tak liczne i chętnie

⁷³⁶ Zob. np. *Federal tax incentives for rehabilitating historic buildings. Annual report for Fiscal Year 2016*, National Park Services, US Department of the Interior, Washington DC 2017, <https://www.nps.gov/tps/tax-incentives/taxdocs/tax-incentives-2016annual.pdf> (dostęp: 10.02.2020); *Federal tax incentives for rehabilitating historic buildings. Annual report for Fiscal Year 2019*, National Park Services, US Department of the Interior, Washington DC 2020, <https://www.nps.gov/tps/tax-incentives/taxdocs/tax-incentives-2019annual.pdf> (dostęp: 10.02.2020); *Annual report on the economic impact of the federal historic tax credit for FY 2017*, Edward J. Bloustein School of Planning and Public Policy, Rutgers, The State University of New Jersey, National Park Service U.S. Department of the Interior, Technical Preservation Services, Washington DC 2018, <https://forum.savingplaces.org> (dostęp: 10.02.2020).

⁷³⁷ Ch.H. Strauss, B.E. Lord, *Case Study. Economic impacts of a heritage tourism system*, „Journal of Retailing and Consumer Services”, nr 8, 2001, s. 199–204; A. Çela, L. Lankford, J. Knowles-Lankford, *Visitor spending and economic impacts of heritage tourism: a case study of the Silos and Smokestacks National Heritage Area*, „Journal of Heritage Tourism”, nr 3, 2009, s. 245–256.

podejmowane przede wszystkim ze względu na dostępność narzędzi i modeli statystycznych zapewniających łatwość analizy danych oraz dostęp do niezbędnych danych cząstkowych tj. IMPLAN⁷³⁸, REMI⁷³⁹ oraz RIMS II⁷⁴⁰, co jest dużym ograniczeniem w wypadku innych krajów, w tym Polski. Jednocześnie nawet w Stanach Zjednoczonych zauważa się trudności z odpowiednim przyporządkowaniem i uwzględnieniem efektów działalności firm związanych z zachowaniem, konserwacją i udostępnianiem dziedzictwa kulturowego lub korzystających z istnienia obiektów i miejsc zabytkowych odnotowywanych w różnych branżach oficjalnej klasyfikacji działalności (NAICS), nazywając ochronę dziedzictwa „ukrytym przemysłem” (*historic preservation: a hidden industry*).

Na przykład w raporcie z 2005 r. zauważono, iż działalność gospodarcza związana z dziedzictwem dotyczy w kontekście amerykańskim takich różnorodnych grup działalności, jak: 23. budownictwo, 31–33. produkcja przemysłowa, 42. handel hurtowy, 44–45. handel detaliczny, 48–49. transport i magazynowanie, 53. nieruchomości, wynajem i leasing, 54. usługi specjalistyczne, naukowe i techniczne, 71. sztuka, rozrywka, rekreacja (w tym 712120. działalność miejsc historycznych), 72. usługi hotelarskie i gastronomiczne oraz 92. administracja publiczna⁷⁴¹. Wyzwanie stanowią więc określenie, które z firm w poszczególnych branżach mogą być uznane za związane z dziedzictwem kulturowym, a następnie agregacja danych dla specyficznych branż z układu NAICS do czterech kategorii zdefiniowanych jako związane z ochroną i udostępnianiem obiektów i miejsc zabytkowych (*historic preservation activity*):

- konserwacja, odnowa i stabilizacja nieruchomości zabytkowych;
- bieżące utrzymanie miejsc historycznych, korzystanie z nich i udostępnianie ich;
- rewitalizacja historycznych śródmieść miast;
- turystyka dziedzictwa kulturowego⁷⁴².

Podobnie jest w wypadku analiz dotyczących nieruchomości zabytkowych w kontekście rynku nieruchomości. Najwięcej tego typu badań przy wykorzystaniu metody cen hedonicznych, która wymaga bardzo dużych baz szczegółowych danych o transakcjach na rynku nieruchomości, prowadzono właśnie w Stanach Zjednoczonych⁷⁴³. Wpisuje się to także w szersze zainteresowanie krajów anglosaskich badaniami dotyczącymi skutków objęcia określonych nieruchomości lub obszaru ochroną prawną ze względu na ich zabytkowy charakter (analogicznie do wpisu do rejestru zabytków, ceny nieruchomości w strefach ochrony konserwatorskiej i ich odpowiednikach), zarówno z perspektywy rozważań teoretycznych, jak i badań o charakterze empirycznym. Przykładem może być stosunkowo wczesny (2001 r.) raport władz jednego z regionów Australii⁷⁴⁴. Według jego autorów korzyści publiczne z zabytkowych budynków (w szczególności budynków objętych ochroną prawną przez wpis do rejestru tego typu obiektów) mogą być rozpatrywane jako efekty zewnętrzne, które nie dotyczą jedynie właścicieli takich budynków. Obejmują one korzyści osiągnięte przez właścicieli innych budynków komercyjnych w danej dzielnicy, właścicieli budynków mieszkalnych; turystów odwiedzających dany obszar, innych odwiedzających (dla których głównym celem nie jest turystyka, lecz np. praca, robienie zakupów); szeroko rozumiane społeczeństwo (osoby, które doceniają istnienie budynków zabytkowych, ale niekoniecznie odwiedzają dany obszar czy są właścicielami nieruchomości na jego terenie). Każda z grup odnoszących określony typ korzyści może być przebadana w inny sposób: zyski osiągnięte przez właścicieli budynków o charakterze mieszkalnym lub komercyjnym z per-

⁷³⁸ Por. D. Mulkey, A. W. Hodges, *Using IMPLAN to assess local economic impacts*, University of Florida, IFAS Extension, 2000, <https://edis.ifas.ufl.edu/pdf/FE/FE16800.pdf> (dostęp: 10.02.2020).

⁷³⁹ Por. F. Treyz, G.I. Treyz, *The evaluation of programmes aimed at local and regional development: methodology and twenty years of experience using REMI policy insight*, [w:] *Evaluating local economic and employment development*, OECD, Paris 2004, s. 151–189.

⁷⁴⁰ *Regional multipliers: A User Handbook for the Regional Input-Output Modeling System (RIMS II)*, U.S. Department of Commerce, Washington DC 1997, <http://www.bea.gov/scb/pdf/regional/perinc/meth/rims2.pdf> (dostęp: 10.02.2020); D.S. Rickman, R.K. Schwer, *A comparison of the multipliers of IMPLAN, REMI, and RIMS II: benchmarking ready-made models for comparison*, „The Annals of Regional Science”, nr 4, s. 363–374.

⁷⁴¹ *Measuring the economic impact of federal historic properties. An introduction to the impact of federal stewardship of historic properties on economic vitality*, Federal Preservation Institute, National Park Service, Department of the Interior, Washington DC 2005, s. 11.

⁷⁴² Ibidem.

⁷⁴³ Por. M. Murzyn-Kupisz, *Wybrane metody badania wartości przydanych dziedzictwu kulturowemu...*, op. cit.

⁷⁴⁴ P. Abelson, *Economics of heritage listings. Part A. Valuing the public benefits of heritage listing of commercial buildings*, The NSW Heritage Office, Sydney 2001. Zainteresowanie władz australijskich ekonomicznym wymiarem oddziaływania dziedzictwa w kontekście zrównoważonego rozwoju widać także w tym, że już w 2001 r. zorganizowano konferencję na ten temat. Zob. *Heritage economics. Challenges for heritage conservation and sustainable development in the 21st Century, Conference proceedings*, Australian Heritage Commission, Canberra 2001.

spektry zmian cen nieruchomości oraz dochodów z ich wynajmu, wartości przypisywane przez turystów za pomocą metody kosztu podróży lub metody wyceny warunkowej, a przez pozostałych odwiedzających i ogół społeczeństwa z wykorzystaniem metody wyceny warunkowej lub innych metod pozarynkowej wyceny wartości dóbr kultury należących do grupy tzw. metod deklarowanych preferencji⁷⁴⁵.

W Kanadzie na zlecenie władz regionalnych lub organizacji pozarządowych również zajmowano się badaniami ogólnego wpływu rozmaitych przedsięwzięć w sektorze kultury, takich jak wystawy oraz festiwale⁷⁴⁶, a także efektami publicznych programów stymulujących, np. przez ulgi podatkowe, odnowę historycznych obiektów w centrach miast⁷⁴⁷. W kraju tym oprócz standardowych badań uczestnictwa w kulturze analizowano również kwestie dostępności dziedzictwa kulturowego (dostępności fizycznej budynków i obiektów dziedzictwa, oceny dostępności usług związanych z dziedzictwem)⁷⁴⁸. Ankieta telefoniczna na próbie 2045 obywateli Kanady w wieku powyżej 15 lat (podstawa próby 1715 osób, dodatkowe 200 wywiadów z przedstawicielami rdzennej społeczności Kanady (*Indigenous people*) oraz 130 wywiadów z młodzieżą w wieku 16–24). Aż 80% mieszkańców Kanady odwiedziło miejsce historyczne lub instytucję dziedzictwa w ciągu roku, 42% weszło na stronę internetową miejsca dziedzictwa lub instytucji – co służyło przede wszystkim przygotowaniu „fizycznych”, rzeczywistych wizyt, a nie zastąpieniu ich (jedynie w przypadku 12% wirtualna wizyta była substytutem rzeczywistej). Badania te ujawniły pozytywne wartościowanie muzeów, duże zaufanie do nich jako miejsc przekazujących informacje o dziedzictwie i przeszłości oraz że (choć nie w tak dużym stopniu)

dzięki nim wzmacnia się poczucie przywiązania do Kanady oraz bycia częścią społeczności lokalnej. Odnotowano jednak duże różnice w zakresie dostępności dziedzictwa i związanych z nim usług w zależności od regionu oraz cech społeczno-demograficznych respondentów.

Na poziomie krajowym co dwa lata publikowane są natomiast raporty na temat funkcjonowania publicznych i prywatnych instytucji dziedzictwa (rozumianych jako archiwa, komercyjne i niekomercyjne muzea oraz galerie sztuki, miejsca dziedzictwa oraz ogrody i parki zoologiczne i botaniczne), obejmujących m.in. takie dane, jak poziom zatrudnienia, przychody i koszty funkcjonowania, stan budynków i inwestycje dokonywane przez instytucje dziedzictwa oraz wybrane aspekty ich działalności merytorycznej. Na raport składają się wyniki badań ankietowych przeprowadzanych przez Department of Canadian Heritage oraz dane z tzw. Canada Revenue Agency's Registered Charity Information Return, co łącznie pozwala na uchwycenie danych dla około dwóch trzecich instytucji dziedzictwa w kraju⁷⁴⁹.

W ostatnim czasie kanadyjski urząd statystyczny (Statistics Canada) wdrożył też nowe narzędzie szacowania ekonomicznego wpływu instytucji, wydarzeń i miejsc świadczenia usług kulturalnych, w tym miejsc i organizacji dziedzictwa w skali regionalnej i całego kraju. Model pod nazwą Culture, Arts, Heritage and Sport Economic Impact Model (CAHSEIM) pozwala na oszacowania bezpośrednich, pośrednich i indukowanych efektów, a także całościowego wpływu konkretnej instytucji dziedzictwa lub wydarzenia na zatrudnienie, przychody, PKB oraz przychody podatkowe⁷⁵⁰.

⁷⁴⁵ Por. M. Murzyn-Kupisz, *Wybrane metody badania wartości przydanych dziedzictwu kulturowemu...*, op. cit.

⁷⁴⁶ The Outspan Group, *Socio-economic benefits framework applied to the cultural sector*, Amherst Island, Ontario 1999.

⁷⁴⁷ S. Dunne, *The economic benefits of heritage conservation programmes in Victoria, BC*. Draft report prepared for Historic Places Program Branch Parks Canada, [b.m.w.] 2006.

⁷⁴⁸ Environics Research Group, *Arts and heritage access and availability survey 2016–2017 prepared for Department of Canadian Heritage and Canada Council for the Arts*, Toronto 2017. NB. W raporcie z badań podano ich całościowy koszt: 164 tys. CAD.

⁷⁴⁹ Department of Canadian Heritage, *Government of Canada survey of heritage institutions*, Department of Canadian Heritage, Gatineau 2019, <https://www.canada.ca/en/canadian-heritage/corporate/publications/general-publications/about-survey-heritage-institutions/2019-report.html> (dostęp: 20.11.2020).

⁷⁵⁰ Zob. <https://www.canada.ca/en/canadian-heritage/corporate/publications/general-publications/culture-arts-heritage-sport-economic-impact-model.html> (dostęp: 25.11.2020).

Spostrzeżenia końcowe

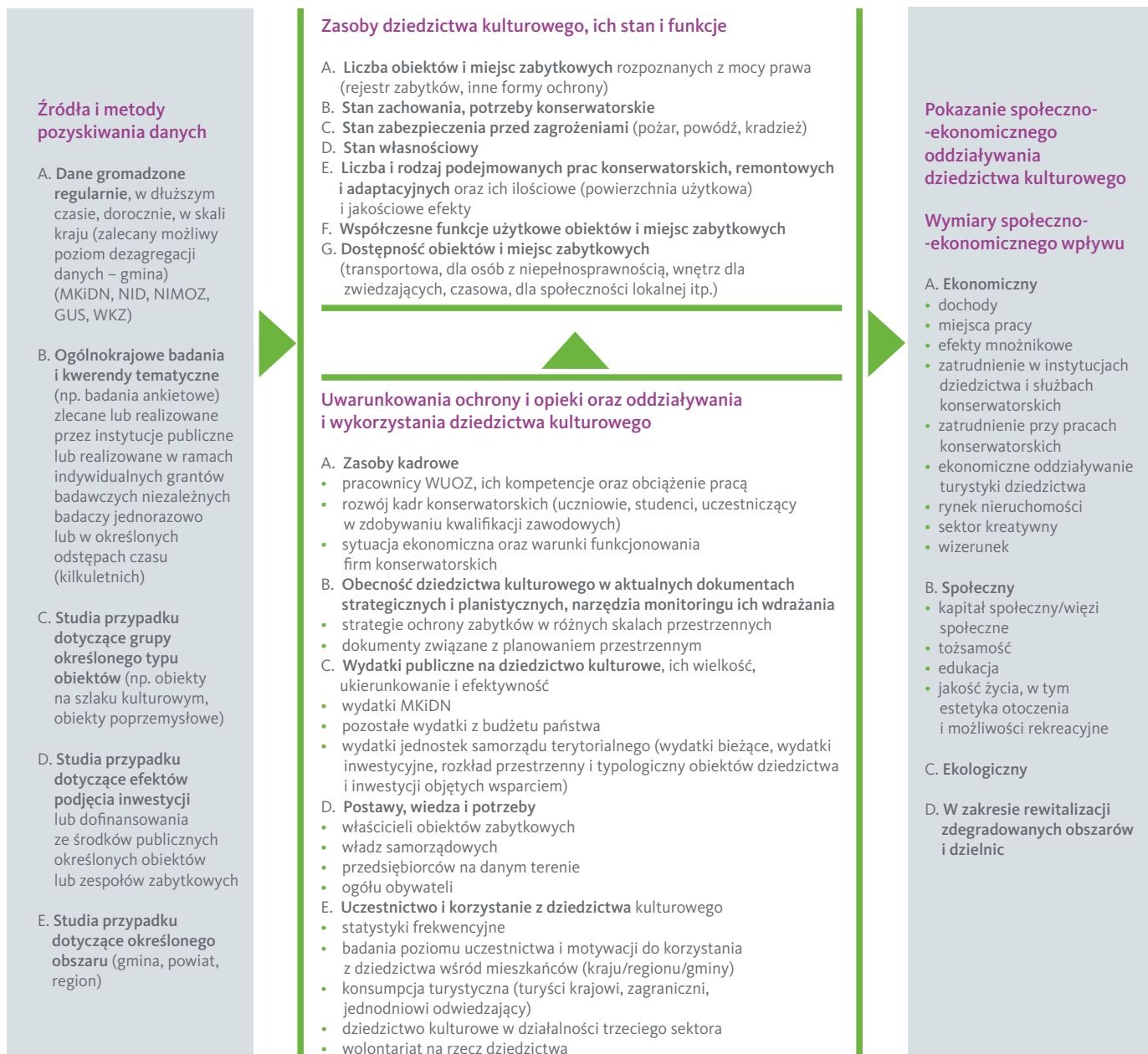
W ciągu ubiegłych kilku dekad w międzynarodowym dyskursie naukowym w coraz większym stopniu dostrzegano konieczność podjęcia prób zdefiniowania, określenia, pokazania i oszacowania społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego oraz uwarunkowań tego oddziaływania w różnych skalach przestrzennych. W ostatnich latach problematyka społeczno-ekonomicznego wpływu dziedzictwa kulturowego na rozwój stała się też kwestią coraz częściej poruszaną przez polskich badaczy reprezentujących nauki społeczne, zwłaszcza geografę społeczno-ekonomiczną i gospodarkę przestrzenną oraz ekonomię. O ile w pierwszej dekadzie XXI w. publikacje oraz artykuły skupione na tej kwestii były niezwykle rzadkie⁷⁵¹ i raczej zarysowywały temat, niż zgłębiały go pod względem ilościowym czy jakościowym, w ostatnim dziesięcioleciu nastąpił w tym zakresie duży przełom. Obecnie analizy relacji między dziedzictwem kulturowym a różnymi wymiarami rozwoju w skali lokalnej, regionalnej i krajowej podejmowane są przez badaczy reprezentujących niemal wszystkie polskie ośrodki naukowe. Jednocześnie zaznacza się wiodąca rola takich ośrodków akademickich, jak Kraków oraz Warszawa. Tematyka dziedzictwa kulturowego w relacji do procesów rozwoju nie tylko zagościła w czasopismach naukowych ukierunkowanych na dziedzictwo kulturowe i kulturę (np. „Ochrona Zabytków”, „Turystyka Kulturowa”, „Zarządzanie Kulturą”, „Kultura a Rozwój”), ale także wyraźnie zaznacza się w specjalistycznych czasopismach skupionych na tematyce rozwoju lokalnego i regionalnego (np. „Studia KPZK PAN”, „Biuletyn KPZK PAN”, „Studia Regionalne i Lokalne”; „Studia Miejskie”, „Zarządzanie Publiczne” (UJ), „Zarządzanie Publiczne” (UEK), „Studia Regionalia”).

Badania te mogą dotyczyć wielkości, charakteru i stanu zachowania oraz funkcji dziedzictwa kulturowego (jego zasobów) w różnych skalach przestrzennych, uwarunkowań jego ochrony oraz oddziaływania i wykorzystania, a także wpły-

wu na określony wymiar rozwoju społeczno-ekonomicznego (rys. 4). W kontekście polskim dominują jednak publikacje o charakterze opisowym, oparte o wąski zakres danych GUS oraz studia przypadku w skali lokalnej skupione na wybranym aspekcie lub niewielu wymiarach oddziaływania dziedzictwa, w ramach których autorzy wysuwają wnioski w większym stopniu na podstawie deklaracji interesariuszy dziedzictwa (najczęściej władz różnego szczebla) co do zamierzonego lub spodziewanego oddziaływania przedsięwzięć związanych z dziedzictwem kulturowym niż płynące z własnych badań empirycznych czy dokumentacji dotyczącej rzeczywistych rezultatów ich wdrażania (np. dochody, miejsca pracy, efekty mnożnikowe, rozwój działalności gospodarczej powiązanej z dziedzictwem w odniesieniu do ekonomicznego wymiaru oddziaływania). Mało jest też dogłębnych analiz nie tyle opisujących zasób dziedzictwa, ile wskazujących na proces oraz uwarunkowania jego wykorzystania, a także analizujących sytuację z dłuższej perspektywy czasowej lub w ujęciu porównawczym. Pewnego typu miejsca i obiekty zabytkowe (np. zespoły pałacowo-parkowe, obiekty przemysłowe, najbardziej znane zespoły miejskie) cieszą się większym zainteresowaniem i są badane częściej od innych, mimo że określona jednostka terytorialna może mieć znaczące zasoby unikatowego typologicznie dziedzictwa. Podobnie jest w zakresie badanych funkcji dziedzictwa kulturowego. Największą popularnością cieszyła się funkcja turystyczna i kulturalna, chociaż inne formy wykorzystania dziedzictwa kulturowego mogą dominować na określonych obszarach (np. funkcja mieszkalna). Po okresie, który można uznać za „pionierski” w zakresie badań społeczno-ekonomicznego wpływu dziedzictwa, w ciągu najbliższych lat pożądane byłoby zatem kontynuowanie, poszerzenie i uszczegóławianie, a także modyfikowanie istniejących kierunków badań, by otrzymać bardziej złożony obraz oddziaływania dziedzictwa kulturowego w skali kraju oraz niższych jednostek podziału terytorialnego z dłuższej perspektywy czasowej, z uwzględnieniem zróżnicowanych aspektów i rodzajów dziedzictwa kulturowego w różnej wielkości jednostkach terytorialnych.

W zakresie zarówno metodologii i tematyki badań, pojawiających się nowych pól badawczych, jak i ich gromadzenia i upowszechniania ich wyników inspiracją do badań w Polsce mogą być przedsięwzięcia badawcze i podejścia wypracowane w innych krajach oraz przez organizacje międzynarodowe (UNESCO, OECD). Szczególnie ciekawe z perspektywy polskiej wydają się w tym zakresie doświadczenia anglosaskie (zwłasz-

⁷⁵¹ Por. np. pierwsze dwa teksty na temat relacji dziedzictwo kulturowe a rozwój opublikowane w czasopiśmie „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”: M. Murzyn, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój miasta*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 587, 2002, s. 65–80 oraz K. Broński, *Rola dziedzictwa kulturowego w rozwoju lokalnym. Doświadczenia Polski doby transformacji (po 1989 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 706, 2006, s. 7–26, a także publikacje na temat miast historycznych wydawane przez Międzynarodowe Centrum Kultury od lat 90. ubiegłego wieku.

Rys. 4. Możliwe źródła danych oraz pola i obszary empirycznych badań społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego

Źródło: opracowanie własne.

cja brytyjskie – Historic England oraz Heritage Lottery Fund) oraz innych krajów europejskich (francuskie, skandynawskie, np. w zakresie wdrażania i analiz modelu Halland).

Do obiecujących tematów badań, których podjęcie byłoby także ważne z perspektywy formułowania i wdrażania publicznych polityk wobec dziedzictwa kulturowego (wartość aplikacyjna badań wykorzystywanych w tzw. politykach publicznych opartych na dowodach – *evidence-based policies*), a które były jak dotychczas w mniejszym stopniu obecne w dyskursie polskim lub były niemal zupełnie pomijane, należą m.in.:

1. Koszty utrzymania oraz całościowe diagnozy funkcji obiektów zabytkowych:

- całościowe diagnozy funkcji obiektów zabytkowych w skali regionalnej i krajowej, w tym obiektów określonego typu (istniejące analizy przytaczały zazwyczaj przykłady takich funkcji, lecz nie pokazywały ich w kontekście całościowych zasobów danej jednostki terytorialnej czy całego kraju);
- koszty utrzymania obiektów zabytkowych (w tym ich kształtowanie się w zależności od lokalizacji i funkcji obiektu).

2. Efekty wdrażania określonych instrumentów polityki publicznej:

- całościowe zobrazowanie bezpośrednich oraz zewnętrznych efektów realizacji projektów i inwestycji dotyczących dziedzictwa kulturowego, w szczególności finansowanych ze środków publicznych (np. społecznych i ekonomicznych konsekwencji prac konserwatorskich w obiektach zabytkowych finansowanych w ramach programów Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego po ich zakończeniu)⁷⁵²;
- rezultaty wdrażania projektów związanych z dziedzictwem ukierunkowanych na rynek pracy (np. aktywizację osób bezrobotnych) w krótkim i długim wymiarze czasu;
- badania oddziaływania regulacji i rozwiązań prawnych, fiskalnych, organizacyjnych w zakresie udostępniania dziedzictwa kulturowego, skuteczności pewnych mechanizmów pod kątem ekonomicznym oraz społecznym (np. skutki zmian w wysokości podatku VAT na pewne usługi, efekty programów okresowo bezpłatnego wstępu do mu-

zeów, np. do królewskich rezydencji);

- rezultaty uchwalenia parku kulturowego jako wielkoobszarowej formy ochrony zabytków w zakresie efektów wizualnych (np. liczba i charakter stosowanych znaków reklamowych), podejmowanych prac remontowych i modernizacyjnych, działalności gospodarczej, rynku nieruchomości, liczby mieszkańców i odwiedzających oraz innych społeczno-ekonomicznych kwestii na danym terenie;
- brak badań nad rozwiązaniami motywującymi do łożenia środków prywatnych na dziedzictwo stosowanymi w innych krajach, a możliwych do zastosowania w Polsce;
- całościowe diagnozy zaangażowania, form i uwarunkowań oddziaływania samorządów lokalnych na wykorzystanie potencjału społeczno-gospodarczego dziedzictwa kulturowego.

3. Wybrane aspekty oddziaływania dziedzictwa kulturowego na gospodarkę, w tym dochody i miejsca pracy:

- ekonomiczne oddziaływanie turystyki dziedzictwa kulturowego i jego zróżnicowanie w skali powiatów, regionów i w skali kraju;
- całościowy wpływ dziedzictwa kulturowego na rynek pracy (instytucje dziedzictwa, służba ochrony zabytków, firmy budowlane, konserwatorskie, architektoniczne itp.);
- badania rynku nieruchomości zabytkowych w Polsce;
- kompleksowe badania różnych form i zasięgu ekonomicznego oddziaływania najbardziej atrakcyjnych obiektów zabytkowych;
- odnowa i konserwacja oraz adaptacja obiektów zabytkowych w kontekście ochrony środowiska naturalnego, gospodarki cyrkularnej i unikania rozlewania się obszarów zabudowanych;
- badania ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa niematerialnego.

4. Zasoby kadrowe niezbędne w działaniach na rzecz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami:

- diagnozy sytuacji kadrowej oraz liczba działań administracyjnych podejmowanych przez pracowników wojewódzkich urzędów konserwatorskich w kontekście rosnącej liczby obiektów w rejestrze zabytków oraz ruchu budowlanego;
- rozwój specjalistycznych zasobów kadrowych dotyczących dziedzictwa kulturowego (studenci i absolwenci szkół wyższych prowadzących studia na specjalnościach przydatnych

⁷⁵² Obecne wymogi sprawozdawcze pozwoliłyby na pokazanie liczby obiektów, kwot na nie wydatkowanych oraz powierzchni odnowionych obiektów, a także charakteru realizowanych działań. Były jednak dotychczas rzadko zestawiane i jedynie fragmentarycznie publikowane, brak też szczegółowych analiz przestrzennych.

przy konserwacji obiektów zabytkowych i zarządzaniu nimi, uczniowie szkół zawodowych oraz praktykanci w zawodach związanych z tradycyjnymi rzemiosłami, w tym rzemiosłami przydatnymi w konserwacji, ochrona zabytków w programach studiów z zakresu architektury, historii sztuki, zarządzania publicznego, programach seminariów duchownych, sytuacja w zakresie rzemiosła tradycyjnego i produkcji tradycyjnych materiałów budowlanych).

5. Wybrane aspekty społecznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego oraz postawy i potrzeby określonych grup interesariuszy dziedzictwa:

- postawy i potrzeby właścicieli obiektów zabytkowych;
- postawy i potrzeby przedsiębiorców na terenie układów urbanistycznych wpisanych do rejestru zabytków, w pobliżu znaczących obiektów zabytkowych lub na terenie parków kulturowych;
- bardziej szczegółowe analizy sposobów i możliwości wykorzystania dziedzictwa kulturowego przez sektor kreatywny;
- całościowe diagnozy postaw i potrzeb mieszkańców (np. właścicieli i najemców obiektów zabytkowych);
- wpływ miejsc i instytucji dziedzictwa kulturowego oraz inicjatyw związanych z dziedzictwem kulturowym na budowanie więzi społecznych oraz poczucie dobrostanu (*well-being*) jednostek i społeczności;
- możliwości oraz dobre praktyki w zakresie wykorzystania podejść partycypacyjnych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym;
- dobre praktyki oraz efekty wykorzystania obiektów, instytucji i miejsc dziedzictwa kulturowego dla potrzeb stymulowania i rozwijania kreatywności;
- motywacje do wolontariatu na rzecz dziedzictwa kulturowego oraz jego efekty;
- postawy i potrzeby różnych grup wiekowych (np. młodzieży i młodych dorosłych, seniorów) oraz grup społecznych wobec dziedzictwa kulturowego; zmiany postaw w kontekście prowadzonych programów edukacyjnych, wolontariatu itp.;
- badania postaw społecznych w odniesieniu do określonych typów dziedzictwa (np. archeologiczne, obiekty architektury drewnianej).

6. Społeczno-ekonomiczny kontekst, oddziaływanie oraz uwarunkowania działań związanych z niematerialnym dziedzictwem kulturowym:

- liczebność, lokalizacja oraz potrzeby i wyzwania stojące przed przedstawicielami tradycyjnych zawodów rzemieślniczych⁷⁵³;
- społeczno-ekonomiczne znaczenie tradycyjnych wydarzeń kulturalnych i religijnych;
- całościowe analizy społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa niematerialnego w różnych skalach przestrzennych.

Osobną kwestią związaną z bieżącą sytuacją społeczno-ekonomiczną, która zapewne stanie się istotnym obszarem badań w najbliższym czasie, jest wpływ pandemii COVID-19 na sposoby i formy korzystania z dziedzictwa kulturowego, kondycję instytucji dziedzictwa oraz przedsięwzięcia z nim związane, a także zagospodarowanie przestrzenne i funkcje obszarów i dzielnic szczególnie bogatych w obiekty zabytkowe (np. dzielnice śródmiejskie dużych miast)⁷⁵⁴. Pandemia może być przy tym widziana z jednej strony jako zagrożenie i czynnik osłabiający przybierające w ostatnich latach na sile pozytywne procesy bardziej aktywnego i kreatywnego wykorzystania i interpretacji dziedzictwa kulturowego, a z drugiej strony jako szansa na przemyślenie podejść do dziedzictwa kulturowego i polityk publicznych z nim związanych oraz pojawienie się – a zatem i konieczność dostrzeżenia i naukowego opisanie – nowych form i powodów korzystania z dziedzictwa, szczególnie w zakresie jego wpływu na jakość życia, możliwości edukacyjne i rekreacyjne społeczności lokalnych oraz budowanie tożsamości lokalnej czy tworzenie inspiracji do tworzenia ciekawych produktów i usług, niekoniecznie skierowanych do turystów, wybijających się wcześniej na pierwszy plan jako główni konsumenci dóbr i usług dziedzictwa.

Do takich badań powinno się zachęcać zarówno pojedynczych badaczy (np. w ramach grantów naukowych oraz

⁷⁵³ Jedyne raporty na ten temat dotyczą członków Stowarzyszenia Twórców Ludowych. Por. *Stowarzyszenie Twórców Ludowych, Twórcy ludowi i ginące zawody (według bazy danych STL za 2013 rok)*, STL, Lublin 2013, <http://docplayer.pl/5611477-Raport-statystyczny-tworcy-ludowi-i-ginace-zawody-wg-bazy-danych-stl-za-2013-rok.html> (dostęp: 14.12.2020).

⁷⁵⁴ Por. K. Czyżewski et al., *Pierwsza do zamknięcia, ostatnia do otwarcia. Kultura w czasie pandemii COVID-19*, Fundacja GAP, Kraków 2020; GUS, *Wpływ pandemii COVID-19 na podmioty działające w obszarze kultury w III kwartale 2020 r.*, Informacje sygnalne, 15.02.2021.

realizacji prac na stopnie naukowe, konkursów na prace dyplomowe i rozprawy doktorskie), jak i zespoły badawcze z głównych ośrodków naukowych w kraju (np. raporty tematyczne tworzone na zamówienie centralnych instytucji publicznych, takich jak NID), a także organizacje społeczne skupiające się na problematyce dziedzictwa kulturowego (np. Polski Komitet Narodowy ICOMOS) i instytucje dziedzictwa (np. muzea) w istniejących sieciach powiązań i współpracy między nimi (np. pod egidą ICOM).

Rozwinięcie i pogłębienie badań na temat społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego w kontekście polskim warunkowane jest możliwościami pozyskania i dostępnością szczegółowych danych statystycznych dotyczących różnych aspektów korzystania z dziedzictwa, jego stanu zachowania, wydatków na nie czy postaw społecznych wobec niego. Jak pokazano w rozdziale 3, do analiz społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego mogą posłużyć rozmaite dane i opracowania tworzone przez instytucje publiczne. Z jednej strony źródłem danych lub przygotowującymi, zlecającymi i inicjującymi takie opracowania mogą być instytucje skupione na kulturze i dziedzictwie kulturowym (Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Narodowe Centrum Kultury, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Międzynarodowe Centrum Kultury). Z drugiej zaś strony analizy związane z dziedzictwem kulturowym zawierające interesujące dane prowadzone są przez instytucje o bardziej ogólnym profilu (Najwyższa Izba Kontroli, Główny Urząd Statystyczny, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego) oraz instytucje badania opinii społecznej (CBOS).

Konieczne jest jednak doskonalenie systemów zbierania danych, tworzenia baz danych, ich udostępniania, również w otwartym dostępie, w taki sposób, by można było analizować zjawiska związane z dziedzictwem kulturowym w przekroju terytorialnym (od skali gminy do skali kraju) oraz uchwycić dynamikę zmian w czasie (porównywalne dane z różnych okresów). Dane te powinny też uwzględniać w szerszym niż dotychczas stopniu fakt, iż na stan zachowania i formy współczesnego wykorzystania dziedzictwa kulturowego, a w konsekwencji na jego społeczno-ekonomiczne oddziaływanie, wpływa wielu zróżnicowanych interesariuszy⁷⁵⁵.

⁷⁵⁵ M. Murzyn-Kupisz, *Podmioty na rynku dziedzictwa kulturowego*, op. cit.; A. Góral, *Dziedzictwo kulturowe jako zasób wspólny...*, op. cit.

W tym zakresie niezbędne wydaje się poszerzenie badań statystycznych wspomnianych wcześniej instytucji (w tym badań ogólnopolskich) o dodatkowe dane niezbędne do lepszego zobrazowania społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego. Trzeba podjąć dyskusję nad docelowym bazowym zestawem danych statystycznych gromadzonych cyklicznie w ogólnopolskich badaniach, które pozwoliłyby na prowadzenie analiz porównawczych w dłuższym okresie: kontynuacja istniejących badań cyklicznych (zwłaszcza GUS), ich modyfikacja, poszerzenie i uzupełnienie o pytania pozwalające na zgromadzenie brakujących danych dotyczących społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego.

Do rozważenia na poziomie krajowym jest też poszerzenie zakresu i standaryzacja obowiązkowej sprawozdawczości beneficjentów programów Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz innych programów dofinansowania publicznego o dane dotyczące społecznego i ekonomicznego oddziaływania projektów, ich realizacji w kontekście lokalnym (np. rodzaj i pochodzenie terytorialne firm realizujących prace konserwatorskie). Za celowe można uznać dokonywanie na ich podstawie dorocznych oraz okresowych (kilkuletnich) podsumowań wysokości oraz terytorialnego przyporządkowania publicznych środków wydanych na prace konserwatorskie i remontowe przy zabytkach oraz upublicznianie takich raportów. W rocznych raportach mogłyby być uwzględniane podstawowe wskaźniki dla danego roku (dane z podziałem na województwa i powiaty, typ wspieranych obiektów, np. sakralne, obronne, mieszkalne, liczba wspieranych obiektów, powierzchnia użytkowa poddana pracom remontowym i konserwatorskim, finansowanie z innych źródeł zainspirowane grantem ministerialnym). W raportach okresowych (kilkuletnich), oprócz analiz porównawczych pomiędzy poszczególnymi latami, wskazane byłyby pogłębione studia przypadku wybranych projektów.

Dodatkowym źródłem danych o społeczno-ekonomicznym oddziaływaniu dziedzictwa kulturowego przydatnym do analiz porównawczych w skali kraju mogłyby się stać dokumenty strategiczne i planistyczne na poziomie wojewódzkim i gminnym (np. gminne programy ochrony zabytków), zwłaszcza sprawozdania z ich realizacji. Należy jednak stworzyć zestaw adekwatnych, jednolitych wskaźników ich wdrażania monitorowanych we wszystkich jednostkach terytorialnych⁷⁵⁶.

⁷⁵⁶ Np. rozszerzenie i uszczegółowienie wcześniejszych opracowań zob. T. Błyskosz et al., *Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik metodyczny*, „Kurier Konserwatorski”, nr 3, 2009, s. 14–36.

Zgromadzone dane oraz wyniki nowych przedsięwzięć badawczych mogłyby być publikowane nie tylko w istniejących już dorocznych opracowaniach (np. wydawnictwo GUS dotyczące statystyki kultury w danym roku, „Rocznik Kultury Polskiej” wydawany przez NCK), lecz także, wzorem brytyjskich raportów *Heritage counts*, potencjalnie w ramach nowego cyklicznego wydawnictwa statystycznego – dorocznego raportu na temat dziedzictwa (np. pod egidą NID we współpracy z innymi partnerami, takimi jak MKiDN, NIMOZ, GUS, pod opieką naukowców z wybranej, wiodącej w skali kraju instytucji naukowej). Publikacja taka pt. „Dziedzictwo kulturowe w ... roku” pozwalałaby na pokazanie w skrótowej, atrakcyjnej wizualnie, przystępnej formie aktualnych danych dotyczących społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa pochodzących z różnych źródeł.

W zakresie udostępniania istniejących zbiorów danych docelowo pożądanym byłoby umożliwienie instytucjom naukowym i reprezentującym je naukowcom oraz innym zainteresowanym osobom nieodpłatnego, wolnego dostępu do szerszego niż dotychczas zbioru oryginalnych danych źródłowych na poziomie gmin, instytucji lub pojedynczych respondentów (np. wzorem *Diagnozy Społecznej*), a także popularyzacja platform, zwłaszcza wirualnych, już oferujących taki dostęp. Otwarty dostęp do danych indywidualnych (przynajmniej tych danych, które dotyczą funkcjonowania instytucji publicznych oraz wydatkowania publicznych środków finansowych) ułatwiłby naukowcom czy instytucjom prowadzenie analiz, z których skorzystałby zarządzający dziedzictwem na różnych poziomach administracji – dzięki temu powstawałyby analizy naukowe bez potrzeby zamawiania dodatkowych ekspertyz i wydatkowania środków publicznych.

Jednym ze sposobów ułatwienia dostępu i inspirowania nowych analiz społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego mogłoby być utworzenie zintegrowanego, centralnego systemu gromadzenia i udostępniania danych dotyczących dziedzictwa kulturowego. Takim przedsięwzięciem mogłoby być stworzenie przez Narodowy Instytut Dziedzictwa lub pod jego patronatem ogólnopolskiej bazy danych o dziedzictwie kulturowym i bazy opracowań naukowych na temat społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego. Bibliografia publikacji przytoczonych w niniejszej książce może stanowić punkt wyjścia dla niej. Nowe teksty mogłyby się pojawiać w bazie z inicjatywy NID lub być zgłaszane przez inne instytucje i poszczególnych naukowców. Można by je było wyszukiwać dzięki indeksacji w układzie sfer wpływu

dziedzictwa, interesariuszy dziedzictwa lub lokalizacji i skali geograficznej opracowania.

Za pożądanym można również uznać poszerzenie zestawu publicznie dostępnych danych na poziomie gmin w Banku Danych Lokalnych GUS o informacje statystyczne dotyczące dziedzictwa kulturowego. Wymagałoby to zasilenia BDL informacjami z innych źródeł (np. NID, NIMOZ) oraz szersze udostępnienia danych już gromadzonych przez GUS w różnych sprawozdaniach⁷⁵⁷.

Uporządkowany, publicznie dostępny zasób zdezagregowanych danych dawałby także możliwość wykorzystania technik GIS do ich analizy i wizualizacji. Umożliwiłoby dokonywanie analiz trendów (przy badaniach sekwencyjnych w czasie) oraz analiz porównawczych.

Udoskonalenie i rozwinięcie systemu gromadzenia danych dotyczących stanu zachowania i społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego pozwoliłoby na przełożenie na wartości liczbowe i systematyczny opis złożonych zjawisk związanych z dziedzictwem kulturowym – istotnych z perspektywy wielu instytucji i osób, w tym w szczególności:

- władz centralnych oraz samorządowych, administracji konserwatorskiej oraz innych publicznych instytucji działających na rzecz ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego;
- instytucji i jednostek publicznych zajmujących się planowaniem przestrzennym;
- naukowców i badaczy (uniwersytety, instytuty naukowe) oraz profesjonalnych organizacji, związków i zrzeszeń specjalistów (np. ICOMOS, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków);
- organizacji pozarządowych (np. fundacje, stowarzyszenia miłośników danego typu zabytków lub obszaru) i grup obywatelskich;
- prywatnych właścicieli i zarządzających obiektami dziedzictwa kulturowego, a także przedsiębiorców prowadzących firmy związane z konserwacją czy turystycznym wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego;
- zainteresowanych obywateli.

Postulowane działania dotyczące systemu gromadzenia i analizy danych na temat dziedzictwa kulturowego w Polsce, widziane jako ważny krok motywujący polskich badaczy do

⁷⁵⁷ Zob. też: M. Murzyn-Kupisz, *Społeczno-ekonomiczne aspekty funkcjonowania muzeów: zatrudnienie, przychody i wydatki placówek muzealnych*, [w:] NIMOZ, *Muzea w Polsce: raporty na podstawie danych z projektu Statystyka muzeów (2013–2015)*, NIMOZ, Warszawa 2016, s. 79–117.

podejmowania kompleksowych analiz społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa, mogą być zatem przydatne na wielu płaszczyznach:

- dostarczenie władzom centralnym, regionalnym i lokalnym oraz wyspecjalizowanym instytucjom przydatnych danych obrazujących potrzeby i problemy oraz wyzwania w zakresie dbałości o dziedzictwo kulturowe oraz korzystania z niego; zapewnienie danych pozwalających określić zróżnicowanie przestrzenne potrzeb, wyzwań i możliwości wykorzystania dziedzictwa kulturowego;
- dostarczenie władzom centralnym, regionalnym i lokalnym oraz wyspecjalizowanym instytucjom przydatnych danych („dowodów naukowych”) pokazujących efektywność społeczną i ekonomiczną publicznych polityk w dziedzinie dziedzictwa kulturowego, korzyści (lub ewentualnie niekorzystnych efektów) z wprowadzania określonych rozwiązań i instrumentów, pozwalających na przedstawienie i ocenę kierunku zmian w czasie (ich ujęcie w kategoriach liczbowych oraz jakościowe opisanie);
- dostarczenie władzom publicznym danych pozwalających na wybór spośród różnych opcji działań w zakresie przeznaczania środków publicznych na dziedzictwo kulturowe (różnych instrumentów i narzędzi, wariantów działań, potrzeb w zakresie ukierunkowania działań, zróżnicowania przestrzennego potrzeb); zwiększenie przejrzystości i racjonalności decyzji o wydatkowaniu środków finansowanych na cele i działania związane z dziedzictwem kulturowym;
- dostrzeżenie i zdiagnozowanie możliwych pól konfliktów pomiędzy różnymi interesariuszami, jak też różnorodności wartości dziedzictwa i jego interesariuszy;
- dostarczenie danych pozwalających na bardziej efektywne przekazywanie społeczeństwu (obywatelom, podatnikom, społecznościom lokalnym) informacji o korzyściach płynących z przeznaczania publicznych środków finansowych na przedsięwzięcia i inwestycje związane z odnową i adaptacją zabytków czy ochroną i kultywacją dziedzictwa niematerialnego; pokazanie efektów inwestycji i przedsięwzięć publicznych (ich ujęcie w kategoriach liczbowych);
- dostarczenie argumentacji władzom konserwatorskim i rozwianie obaw niektórych interesariuszy, związanych z relacją koszty–korzyści, odnośnie do wdrażania określonego typu rozwiązań czy form ochrony;
- pokazanie powiązań przyczynowo-skutkowych pomiędzy dziedzictwem kulturowym a przemianami społeczno-ekonomicznego otoczenia, w którym ono funkcjonuje;

- poznanie i lepsze zrozumienie postaw, potrzeb i preferencji społecznych wobec dziedzictwa (np. motywów korzystania z obiektów i miejsc zabytkowych, powodów zaangażowania w działania związane z dziedzictwem kulturowym lub jego braku) oraz luk w zakresie edukacji na rzecz dziedzictwa kulturowego (kształtowania wrażliwości oraz umiejętności korzystania z dziedzictwa); lepsze rozumienie profilu społecznego i zróżnicowania (segmentacji) odbiorców/publiczności;
- konieczność doskonalenia sposobów przekazywania społeczeństwu informacji o dziedzictwie kulturowym: dostarczenie instytucjom działającym na rzecz ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego możliwości przekazywania czytelnych informacji, dzięki którym może wzrosnąć świadomość (decydentów, władz samorządowych, przedsiębiorców, społeczności lokalnych, społeczeństwa jako takiego) co do wymiernych korzyści z posiadania i wykorzystywania dziedzictwa kulturowego na danym terenie;
- zapewnianie informacji i inspiracja dla badań prowadzonych przez niezależnych badaczy.

Praktyczne możliwości wykorzystania postulowanych zbiorów danych, publikacji oraz analiz tematycznych i danych szczegółowych powstających w ich ramach obejmują m.in. następujące dziedziny:

- planowanie strategiczne – inspiracja w prowadzonej polityce rozwoju na różnych szczeblach, przy tworzeniu dokumentów strategicznych (np. ocena, jaki zasób dziedzictwa mamy w obszarze i co z nim można zrobić oraz jakie to przyniesie skutki i dla kogo, ocena możliwości tworzenia działań powiązanych, inicjatyw wspólnych – szlaki, obiekty lub usługi dziedzictwa kulturowego funkcjonujące pod wspólną marką itp.);
- polityka inwestycyjna/gospodarowanie zasobem nieruchomości – wiedza jako podstawa podejmowania decyzji dotyczących zagospodarowania zasobu, tj. racjonalizacji wydatkowania środków publicznych (pozwala ocenić, jakie będą konsekwencje działań, oraz pomaga w wyborze ukierunkowania tych działań, np. w kierunku jakiej funkcji zmieniać obiekt); wiedza potrzebna zarówno w stosunku do zasobu publicznego, jak i w wypadku zasobu prywatnego (np. argumenty merytoryczne w negocjacjach z inwestorem odnośnie do proponowanych przez niego zmian w obiekcie lub w poszukiwaniu inwestorów przy zbywaniu nieruchomości publicznych – jako atuty obiektu);

- planowanie przestrzenne (polityka przestrzenna) – uwzględnianie wymiarów wpływu w pracach nad planem przestrzennego zagospodarowania województwa – w powiązaniu z planowaniem strategicznym (np. oddziaływanie regionalnych produktów turystycznych, szlaki kulturowe);
- działania prewencyjne, wyprzedzające negatywne zjawiska społeczne i przestrzenne – mając wiedzę o wymiarach wpływu dziedzictwa, można przy podejmowaniu decyzji dotyczących zasobu przygotować się wcześniej na ich skutki, a jeśli mogłyby być one negatywne, to je ograniczać, np. zapisami MPZP i studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy;
- polityka antykrzysowa – wykorzystanie danych w działaniach łagodzących skutki wahań koniunktury gospodarczej, tworzenie uzasadnień i racjonalizacja polityki publicznej;
- połączenie wiedzy o wymiarach wpływu (wymiarach znaczenia dziedzictwa) z innymi informacjami istotnymi dla jego zachowania (np. tereny zalewowe, osuwiskowe, inne zagrożenia, co pozwoli na dostrzeżenie potencjalnych zagrożeń dla zasobu); w tym zakresie niezbędna wydaje się kooperacja międzydziedzinowa i międzyresortowa;
- merytoryczna baza do dyskusji np. o formach i zakresie ochrony dziedzictwa, tworzeniu dobrych praktyk jego wykorzystania, łączonych formach ochrony z innymi zasobami (np. przyrodniczymi) albo np. do debat o najkorzystniejszym przebiegu planowanych inwestycji o charakterze liniowym lub innych (punktowych), ale mogących współoddziaływać na zasób dziedzictwa; baza wymiarów wpływu jako baza argumentów za zachowaniem zasobu;
- cele edukacyjne, popularyzacja wiedzy i dobrych praktyk – w szkołach wyższych, placówkach oświatowych i instytucjach kultury, w ramach działań informacyjnych skierowanych do różnych grup społecznych (w zależności od specyfiki zasobu, np. społeczności lokalne, w tym dzielnicowe, regionalne, studenci kierunków artystycznych, związanych z planowaniem przestrzennym itp.) – wzrost świadomości znaczenia dziedzictwa może się dalej przełożyć na jego

zachowanie, gdy społeczność zdobędzie wiedzę i nabierze chęci, by dbać o lokalną kulturę; działania edukacyjne kształcą postawy, mogą też stać się inspiracją do innych inicjatyw (np. wykorzystania dziedzictwa w aktywnościach gospodarczych);

- możliwość wykorzystania w działaniach władz lokalnych o charakterze partycypacyjnym – do dyskusji publicznych o przyszłości zasobu, obszaru historycznego, łagodzenia konfliktów przestrzennych, przekonywania lokalnych społeczności o wielowymiarowej wartości dziedzictwa.

W wielu gminach w Polsce dziedzictwo kulturowe wciąż stanowi duży, lecz nie w pełni wykorzystany potencjał rozwoju. Nadal brak jest także na różnym poziomie zarządzania publicznego pełnej świadomości wielości możliwości, jakie tworzy dziedzictwo w zakresie jego wykorzystania dla potrzeb zrównoważonego rozwoju. Na zakończenie autorzy chcieliby więc wyrazić nadzieję, iż publikacja ta, pokazując różnorodne tematy i obszary badań nad dziedzictwem kulturowym oraz rozmaite sfery jego wpływu na rozwój społeczno-ekonomiczny, a także istniejące i potencjalne źródła danych o dziedzictwie i możliwości ich wykorzystania w argumentacji na rzecz podejmowania działań związanych z dziedzictwem kulturowym, będzie inspirowała do dalszych analiz i przedsięwzięć naukowych oraz działań rozmaitych instytucji publicznych związanych z gromadzeniem danych na temat dziedzictwa kulturowego. Może ona także stanowić źródło wiedzy i inspiracji dla władz lokalnych i regionalnych rozważających podejmowanie inwestycji i projektów dotyczących zabytków, obszarów zabytkowych i dziedzictwa niematerialnego oraz narzędzie popularyzacji nowoczesnego podejścia do dziedzictwa kulturowego jako zasobu rozwojowego wśród szerszej publiczności. Może pomóc w przekonaniu jej, że jest to zasób, który ma swe źródła w przeszłości, lecz tworzy szanse i możliwości dla obecnie dziedziczących, przede wszystkim współczesnych społeczności lokalnych, powinien być zatem rozważnie i aktywnie chroniony, wykorzystywany i interpretowany.

Spis rycin

- Rys. 1.** Płaszczyzny oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy
- Rys. 2.** Ekosystem wpływu dziedzictwa
- Rys. 3.** Łańcuch wartości materialnego dziedzictwa kulturowego oraz jego powiązania z określonymi branżami i sektorami gospodarki
- Rys. 4.** Możliwe źródła danych oraz pola i obszary empirycznych badań społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego

Spis tabel

- Tab. 1.** Podstawowe wskaźniki realizacji NSRK 2004–2020 (wybór)
- Tab. 2.** Podstawowe wskaźniki realizacji programu operacyjnego „Dziedzictwo kulturowe” przewidziane w 2005 r.
- Tab. 3.** Wybrane tzw. oczekiwane rezultaty NSRK do 2020 roku
- Tab. 4.** Wydatki na dziedzictwo kulturowe w ramach części 24, działu 921 budżetu państwa w 2019 r.
- Tab. 5.** Środki wydawane na kulturę i dziedzictwo kulturowe z budżetu państwa przez innych dysponentów niż Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2019 r.
- Tab. 6.** Szacunek liczby miejsc pracy przy wszystkich pracach konserwatorskich w 2000 r. w trzech grupach dóbr kultury wpisanych do rejestru zabytków
- Tab. 7.** Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego realizowane w 2016 r.
- Tab. 8.** Wykaz dotacji, które były realizowane w Programach Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2016 r.
- Tab. 9.** Rodzaj działań konserwatorskich, remontowych i zabezpieczających sfinansowanych w Programie Ministra „Ochrona zabytków” w latach 2008–2015
- Tab. 10.** Wskaźniki realizacji projektu w ramach priorytetu „Ochrona zabytków” w 2017 r.
- Tab. 11.** Wybrane dane gromadzone przez NID
- Tab. 12.** Branże dziedzictwa kulturowego
- Tab. 13.** Liczba osób pracujących w muzeach w Polsce w pięciu miastach o największej frekwencji w muzeach w 2014 r.
- Tab. 14.** Badania NIK dotyczące problematyki dziedzictwa kulturowego i ochrony zabytków opublikowane w latach 2005–2020
- Tab. 15.** Odsetek respondentów, którzy aktywnie działają w organizacjach społecznych
- Tab. 16.** Opinie Polaków na temat możliwości wymiany okien w historycznych budynkach mieszkalnych
- Tab. 17.** Opinie Polaków na temat możliwości i pożądanego kierunku postępowania z zabytkowymi budynkami w złym stanie technicznym
- Tab. 18.** Wybrane wskaźniki wykorzystywane w raportach *Heritage counts*
- Tab. 19.** Przykłady tematów przewodnich w raportach *Heritage counts* w latach 2008–2017
- Tab. 20.** Wpływ zasobów kulturowych i innych elementów infrastruktury sportowo-kulturalnej oraz inwestycji z nimi związanych na obecność i działalność firm na danym terenie

Bibliografia

- Abelson P., *Economics of heritage listings. Part A. Valuing the public benefits of heritage listing of commercial buildings*, The NSW Heritage Office, Sydney 2001.
- Adamiak P., Charycka B., *Działania organizacji pozarządowych oraz samorządów w obszarze dziedzictwa kulturowego: współpraca, potrzeby, zaangażowanie wolontariuszy*, Klon/Jawor, NID, Warszawa 2015.
- Affelt W., *Dziedzictwo techniki jako część kultury. Część I. W nurcie rozwoju zrównoważonego*, „Ochrona Zabytków”, nr 4, 2008, s. 60–84.
- Affelt W., *Dziedzictwo techniki jako część kultury. Część II. W stronę dziedzictwa zrównoważonego*, „Ochrona Zabytków”, nr 1, 2009, s. 53–82.
- Agence Régionale du Patrimoine Provence-Alpes-Côte d'Azur, *Étude nationale des retombées économiques et sociales du patrimoine*, Agence Régionale du Patrimoine Provence-Alpes-Côte d'Azur, Aix-en-Provence 2009.
- Ahlfeld G.M., Holman N., Wendland N., *An assessment of the effects of conservation areas on value. Final report*, The London School of Economics and Political Science, London 2012.
- Akhtar Z., Ross L., *Heritage Blueprint. Final report 2017*, Young Scot, National Trust for Scotland, Edinburgh 2017.
- Albert M.-T. (red.), *Perceptions of sustainability in heritage studies*, De Gruyter, Berlin 2015.
- Allaert G., Ludtke S. (red.), *Cultured. Cultural Heritage and Regional Development. Final Report*, Mediadesign, Llangynidr 2007.
- AMION Consulting Limited, Locum, English Heritage, *Impact of historic environment regeneration. Final Report*, English Heritage – Amion Consulting Limited, London–Liverpool 2010.
- Applejuice Consultants, *Social impact of heritage Lottery Funded Projects. Evaluation report on research conducted for Heritage Lottery Fund during 2006–2007*, HLF, London 2008.
- Art Fund, *Calm and collected Museums and galleries: the UK's untapped wellbeing resource?*, Art Fund, London 2018.
- Asanowicz K., *Cultural heritage of Podlasie as a factor of socio-economic development*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 3(66), 2018, s. 218–232.
- Augustyn A., Anders-Morawska J., Hereźniak M., *Inteligentne zarządzanie dziedzictwem kulturowym w procesie budowania marek miast*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing”, 2018, nr 20(69), s. 20–36.
- Avrami E., Mason R., de la Torre M., *Values and heritage conservation*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2000.
- Bachmańska-Słowikowska M., *Nowe życie drewnianych domów dla rękodzielników w Skansenie Miejskiej Architektury Drewnianej w Łodzi*, „Budownictwo i Architektura”, nr 14(3), 2015, s. 27–44.
- Baggott I., Moyes C., Eccles N., *Parks for People. Main report. Impact evaluation*, HLF, London 2013.
- Banaszkiewicz M., Semik Z., *Schrony w Nowej Hucie jako kłopotliwe dziedzictwo: pomiędzy edukacją a rozrywką*, „Turyzm”, t. 29, z. 1, 2019, s. 7–14.
- Banias A., *Internet jako jedna z płaszczyzn kultywowania tradycji wśród Łemków*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, t. 11, 2017, s. 26–32.
- Barańska K., Murzyn-Kupisz M., Świąch J. (red.), *Muzea na wolnym powietrzu: antycypacje*, Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagellonica”, Kolbuszowa–Kraków 2020.
- Barbarzak D., *Zupełnie nowa – ta sama opowieść. Oprowadzania tematyczne po ekspozycji Bramy Poznania ICHOT jako przykład zastosowania zasad interpretacji dziedzictwa*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 128–153.
- Benhamou L.F., Thesmar D., *Valoriser le patrimoine culturel de la France*, Direction de l'information légale et administrative, Paris 2011.
- Bernat S., *Rewitalizacja jako czynnik zwiększenia atrakcyjności turystycznej miast uzdrowiskowych*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, 2020, s. 95–115.
- Bertacchini E., *Urban heritage as cultural capital, district, and commons: an economic perspective*, [w:] E. Macri et al. (red.), *Cultural commons and urban dynamics: a multidisciplinary perspective*, Springer, Cham 2020, s. 25–36.
- Bieda A., *Urban renewal and the value of real properties*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 3(69), 2017, s. 5–28.
- Błyskosz T. et al., *Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik metodyczny*, „Kurier Konserwatorski”, nr 3, 2009, s. 14–36.
- Bodurka M., *Rola turystyki kulturowej w poznaniu dziedzictwa społeczności żydowskiej w Krakowie*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, t. 13, 2019, s. 111–129.
- Bogacz-Wojtanowska E., Gawęł Ł., Góral A., *Szlaki kulturowe jako medium zmian w kulturze*, Stowarzyszenie Gmin i Powiatów Małopolski, Kraków 2016.
- Bond S., *Evaluation of conservation outcomes from HLF funded projects*, HLF, London 2009.

- Boni M. (red.), *Polska 2030. Wyzwania rozwojowe*, KPRM, Warszawa 2009.
- BOP, *HLF Major Grants – the first 100*, HLF, London 2015.
- Borcuch M., *Pomiędzy przeszłością a współczesnością. Dziedzictwo kulturowe kościoła w Orawce*, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 18, z. 2, 2017, s. 155–172.
- Bowitz E., Ibenholt K., *Economic impact of cultural heritage – Research and perspectives*, „Journal of Cultural Heritage”, nr 10, 2009, s. 1–8.
- Brewer J., Riede F., *Cultural heritage and climate adaptation: a cultural evolutionary perspective for the Anthropocene*, „World Archaeology”, t. 50, nr 4, 2018, s. 554–569.
- Broński K., *Rola dziedzictwa kulturowego w rozwoju lokalnym. Doświadczenia polskie doby transformacji (po 1989 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 706, 2006, s. 7–26.
- Buczek-Kowalik M., Buczek K., *Wykorzystanie dziedzictwa historycznego do kreowania produktów militarnej turystyki kulturowej (na przykładzie Podkarpacia)*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, 2017, t. 18, z. 8, cz. 3, s. 219–232.
- Byszewski J., Nessel-Łukasik B., *Muzeum relacyjne przed progiem/za progiem*, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku i Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Sulejówek 2020.
- Camagni R. et al., *The cultural heritage – territorial capital nexus: theory and empirics*, [w:] *Il nesso tra patrimonio culturale e capitale territoriale: teoria ed evidenza empirica*, „Il capitale culturale”, Supplementi 11, 2020, s. 33–59.
- Capello R. et al., *Cultural heritage, creativity, and local development: a scientific research program*, [w:] S. Della Torre et al. (red.), *Regeneration of the built environment from a circular economy perspective*, Springer, Cham 2020, s. 11–18.
- CBOS, *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, „Komunikat z Badań”, nr 13, 2016.
- CBOS, *Aktywności i doświadczenia Polaków w 2019 roku*, „Komunikat z Badań”, nr 17, 2020.
- CBOS, *Aktywności i doświadczenia w 2015 roku*, „Komunikat z Badań”, nr 30, 2016.
- CBOS, *Czy tylko Jasna Góra? Doświadczenia pielgrzymkowe Polaków*, „Komunikat z Badań”, nr 114, 2017.
- CBOS, *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, „Komunikat z Badań”, nr 37, 2020.
- CBOS, *Aktywność społeczna Polaków*, „Komunikat z Badań”, nr 60, 2014.
- CBOS, *Dobro wspólne a prawo własności*, „Komunikat z Badań”, nr 30, 2017.
- CBOS, *Historie rodzinne*, „Komunikat z Badań”, nr 114, 2018.
- CBOS, *Jak Polacy mieszkają*, „Komunikat z Badań”, nr BS/111/2003, 2003.
- CBOS, *Jak Polacy mieszkają, a jak chcieliby mieszkać*, „Komunikat z Badań”, BS/120/2010, 2010.
- CBOS, *O historii lokalnie*, „Komunikat z Badań”, nr 100, 2018.
- CBOS, *Opinie o finansowaniu Kościoła*, „Komunikat z Badań”, nr BS/63/2012, 2012.
- CBOS, *Polacy o architekturze*, „Komunikat z Badań”, nr BS/134/2010, 2010.
- CBOS, *Powody do dumy i wstydu dla Polaków*, „Komunikat z Badań”, nr BS/30/2010, 2010.
- CBOS, *Sposoby spędzania czasu przez seniorów*, „Komunikat z Badań”, nr 163, 2016.
- CBOS, *Stara czy nowa zabudowa – upodobania i opinie Polaków*, „Komunikat z Badań”, nr BS/112/2003, 2003.
- CBOS, *Uroczysty obrzęd grzybobrania*, „Komunikat z Badań”, nr 143, 2018.
- CBOS, *Wyjazdy wypoczynkowe Polaków w 2016 roku i plany na rok 2017*, „Komunikat z Badań”, nr 24, 2017.
- CBOS, *Wyjazdy wypoczynkowe Polaków w 2019 roku i plany na rok 2020*, „Komunikat z Badań”, nr 15, 2020.
- CBOS, *Zwyczaje wielkopostne i wielkanocne*, „Komunikat z Badań”, nr 49, 2020.
- Çela A., Lankford L., Knowles-Lankford J., *Visitor spending and economic impacts of heritage tourism: a case study of the Silos and Smokestacks National Heritage Area*, „Journal of Heritage Tourism”, nr 3, 2009, s. 245–256.
- Cerisola S., *Cultural heritage, creativity and economic development*, Edward Elgar, Cheltenham 2019.
- Chabiera A., Dąbrowski A., Fortuna-Marek A., Koziół A., Lubas M., Nowak P., Skaldawski B., Stępnik K., *Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych*, „Dziedzictwo kulturowe w badaniach”, t. 1, NID, UJ, Warszawa–Kraków 2017.
- Chabiera A., *Development of a small community through specialized tourism. The Narol case in statu nascendi*, „Studia Regionalia”, nr 48, 2016, s. 81–89.

- Chabiera A., Jaworek D., Onyszkiewicz M., Wiśniewski J., *Zabytek i jego otoczenie. Wpływ obiektu zabytkowego na atrakcyjność turystyczną i kulturalną miasta powiatowego, gminy, powiatu – studium przypadków z wybranych gmin i powiatów woj. mazowieckiego*, Fundacja Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „STOCZNIA”, Warszawa 2017.
- Chabiera A., Koziół A., Skaldawski B., *Dziedzictwo obok Mnie: poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach*, NID, Warszawa 2016.
- Chabiera A., Koziół A., Skaldawski B. (red.), *Coś bierzemy, coś dajemy. Reportaże o wolontariacie dla dziedzictwa*, NID, Warszawa 2017.
- Chabiera A., Koziół A., Skaldawski B. (red.), *Dziedzictwo obok Mnie – poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach*, wyd. 2 popr. i zm., NID, Warszawa 2019.
- Chabiera A., *Na uboczu? Zarządzanie ruchem turystycznym w Radrużu – planowanie działań rozwojowych przez właściciela zabytku i gospodarzy gminy*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2017, s. 171–183.
- Chabiera A., *People – heritage – space: Heritage potential in the eyes of towns residents*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 1(45), 2019, s. 47–57.
- Chojnacka M., Paluch M., *Założenie pałacowo-parkowe w Radziejowicach jako część potencjału turystyki kulturowej Mazowsza Zachodniego*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, 2014, s. 28–49.
- Christidou D. (red.), *Implementing heritage learning outcomes*, Jamtli Förlag, Östersund 2014.
- Christidou D., Hansen A., *Volunteers in museums in Denmark, Sweden and Norway: A comparative report. Pride, joy and surplus value*, NCHLC, Östersund 2015.
- Cichońska I., Krupa J., *Atrakcyjność turystyczna Przemysła w opinii mieszkańców oraz turystów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 2(38), 2017, s. 115–132.
- Cichowska J., *Cultural heritage of Pałuki in relation to development of agritourism in the region*, „Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 4(40), 2017, s. 83–91.
- Civic Voice, *Civic Survey 2011*, English Heritage, London 2011.
- Council of Europe, *European heritage strategy for the 21st century*, 2017, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/strategy-21> (dostęp: 15.12.2020).
- Cowell B., *Why heritage counts: Researching the historic environment*, „Cultural Trends”, nr 52, 2004, s. 23–39.
- CURDS, Bradley Research and Consulting, *Sense of place and social capital and the historic built environment. Report of Research for English Heritage*, Centre for Urban and Regional Development Studies (CURDS), Newcastle University; International Centre for Cultural and Heritage Studies, Bradley Research and Consulting, Newcastle 2009.
- Czapiewska G., *Ochrona wiejskości w krajobrazie wsi Pomorza. Studium przypadku Swołowa*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 28, 2017, s. 31–46.
- Czarnecka A., *Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Muzeum pod otwartym niebem i duch miejsca a idea muzeum rozszerzonego*, [w:] K. Barańska, J. Święch, M. Murzyn-Kupisz (red.), *Muzea na wolnym powietrzu: antycypacje*, Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jajellonica”, Kolbuszowa–Kraków 2020, s. 123–133.
- Czarnecka M., *Idea miasta-ogrodu a turystyka kulturowa – studium przypadku dzielnicy Włochy m.st. Warszawy*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, 2014, s. 78–89.
- Czekajski M., *Wybór typu Szlaku Kultury Łużyckiej w Powiecie Będzińskim – dylematy decyzyjne*, „Studia Ekonomiczne”, nr 364, 2018, s. 7–27.
- Czernek A., *Dziedzictwo kulturowe i jego rola w kształtowaniu tożsamości miejsca oraz relacji wśród lokalnej społeczności*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, 2016, s. 79–89.
- Czerwińska K., *Dziedzictwo kulturowe Śląska Cieszyńskiego jako istotny element strategii turystycznej regionu*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2015, s. 6–16.
- Czerwińska K., *Odkrywając na nowo, odkrywając inaczej. Dziedzictwo kulturowe w kontekście turystyki na przykładzie współczesnego pasterstwa w Beskidzie Śląskim*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, 2019, s. 7–18.
- Czyżewski K. et al., *Pierwsza do zamknięcia, ostatnia do otwarcia. Kultura w czasie pandemii COVID-19*, Fundacja GAP, Kraków 2020.
- DCMS, *Taking part 2014/15, Focus on: Society. Statistical Release*, DCMS, 2015.
- DCMS, *Taking part 2014/15. Focus on: Heritage. Statistical release*, London 2015.
- DCMS, *Taking part 2014/2015. Focus on: Wellbeing. Statistical release*, DCMS, 2016.
- Della Torre S. et al. (red.), *Regeneration of the built environment from a circular economy perspective*, Springer, Cham 2020.

Department of Canadian Heritage, *Government of Canada survey of heritage institutions*, Department of Canadian Heritage, Gatineau 2019, <https://www.canada.ca/en/canadian-heritage/corporate/publications/general-publications/about-survey-heritage-institutions/2019-report.html> (dostęp: 20.11.2020).

Domański T., *Role of universities in city renovation and in shaping its international brand: a case study of the Polish city of Lodz*, „International Studies: Interdisciplinary Political and Cultural Journal”, t. 19, nr 1, 2017, s. 103–128.

Dominik P., *Analiza poziomu zapotrzebowania na turystykę kulinarną w Polsce wśród turystów zagranicznych*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, t. 20, z. 2, cz. 2, 2019, s. 137–152.

Dominik P., *The influence of regional culinary traditions on the attractiveness of agrotourism offer*, „European Journal of Service Management”, t. 24, nr 4, 2017, s. 5–10.

Dorocki S., *Lokalne dziedzictwo kulturowe jako element rozwoju usług agroturystycznych w Polsce*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2020, s. 72–84.

Dragan W., *Audyty miejskie w procesie rewitalizacji dzielnic staromiejskich (na przykładzie Mysłowic)*, „Studia Miejskie”, t. 17, 2015, s. 119–132.

Drobek W., Dawidejt-Drobek E., *Nowe turystyczne funkcje wsi na Śląsku Opolskim w kontekście pamięci przeszłości*, „Studia Obszarów Wiejskich”, t. 54, 2019, s. 25–51.

Drozdowski R., Fatyga B., Filiciak M., Krajewski M., Szlendak T., *Praktyki kulturalne Polaków*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2014.

DCMS, *Taking part survey 2014/15*, DCMS, London 2015.

Duda T., *Kierunki i perspektywy rozwoju turystyki kulturowej w transgranicznej przestrzeni współdzielonego dziedzictwa (przykład Pomorza Zachodniego)*, „Folia Turistica”, nr 48, 2018, s. 41–60.

Duda-Seifert M., *Charakterystyka turystów kulturowych zainteresowanych dziedzictwem żydowskim w miastach na przykładzie odwiedzających synagogę Pod Białym Bocianem we Wrocławiu*, „Turyzm”, t. 26, z. 2, 2016, s. 59–67.

Dudzińska-Jarmolińska A., *Rola tradycyjnych ogrodów wiejskich w podnoszeniu atrakcyjności turystycznej wsi Białowieży*, „Studia KPZK PAN”, nr 173, 2016, s. 213–224.

Dümcke C., Gnedovsky M., *The social and economic value of cultural heritage: literature review*, EENC Paper, July 2013.

Dunne S., *The economic benefits of heritage conservation programmes in Victoria, BC*. Draft report prepared for Historic Places Program Branch Parks Canada, b.m.w. 2006.

Durydiwka M., *Wiejski krajobraz osadniczy i możliwości jego wykorzystania w turystyce (na wybranych przykładach)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, 2017, s. 102–122.

Dynamo Transnational Group, *ESPON project 1.3.3. The role and spatial effects of cultural heritage and identity (2004-2006). Executive summary*, Ca'Foscari University, Venice 2006.

Dziedzictwo a rozwój. Doświadczenie Krakowa, SKOZK, MCK, Kraków 2000.

Dzięglewski M., Guzik A., *Procesy digitalizacji dziedzictwa: prawodawstwo, typy repozytoriów i przykłady ich wykorzystania w latach 2004–2014*, MIK, Kraków 2015.

Dzięglewski M., Fiń A., Guzik A., *Przemiany praktyk i strategii udostępniania i odbioru dziedzictwa kulturowego w formie cyfrowej w latach 2004–2014. Raport końcowy*, MIK, Kraków 2014.

Dziemianowicz W., Szlachta J. (red.), *Łańcuch wartości gminy*, „Studia KPZK PAN”, t. CLXIX, Warszawa 2016.

ECORYS, *Local economic impacts from cultural sector investment. A report to the Department for Culture, Media and Sport*, ECORYS, London 2014.

ECOTEC, *The economic and social impacts of cathedrals in England, Report for English Heritage and the Association of English Cathedrals*, ECOTEC, London 2004.

Edward J. Bloustein School of Planning and Public Policy, *Annual report on the economic impact of the federal historic tax credit for FY 2017*, Edward J. Bloustein School of Planning and Public Policy, Rutgers, The State University of New Jersey, National Park Service U.S. Department of the Interior, Technical Preservation Services, Washington DC 2018.

EFTEC, *Economic valuation of cultural heritage. Final report for English Heritage*, London 2014.

El Beyrouty K., Tessler A., *The economic impact of the UK Heritage tourism economy*, Oxford Economics, Oxford 2013.

Environics Research Group, *Arts and heritage access and availability survey 2016–2017 prepared for Department of Canadian Heritage and Canada Council for the Arts*, Toronto 2017.

Etude des retombées économiques et sociales du patrimoine arlésien, Le Pôle Industries Culturelles & Patrimoines, Arles 2011.

Etude sur les retombées économiques et sociales du patrimoine et de la culture dans les Hautes-Alpes, Agence Régionale du Patrimoine Provence-Alpes-Côte d'Azur, Aix-en-Provence 2009.

European Commission, *European framework for action on cultural heritage, Commission Staff working document*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2019, <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/2317/1/NC0319331ENN.en.pdf> (dostęp: 15.12.2020).

- Fabisiak A., Jaworski M., *Kuchnia polska jako element uatrakcyjnienia oferty turystycznej*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula”, nr 54(3), 2017, s. 112–124.
- Fabiszewski W., *Ja Kujawiak: budowanie tożsamości regionalnej poprzez kultywowanie zwyczaju kozy i przywołówek*, „Rynek – Społeczeństwo – Kultura”, nr 4(25), 2017, s. 27–31.
- Fatya B., Bakulińska J.A., *Obserwatorium Żywej Kultury – Sieć Badawcza, Projekt autoewaluacji i ewaluacji programów Ministra Kultury. Raport z badań. Propozycja metod i narzędzi*, Warszawa–Wrocław–Olsztyn–Białystok–Gdańsk 2013–2014.
- Federal Preservation Institute, National Park Service, *Measuring the economic impact of federal historic properties. An introduction to the impact of federal stewardship of historic properties on economic vitality*, Federal Preservation Institute, National Park Service, Department of the Interior, Washington DC 2005.
- Figlus T., Staniek K., *Wielokulturowość wsi w wymiarze lokalnym na przykładzie gminy Dobroń*, „Space–Society–Economy”, nr 20, 2017, s. 125–145.
- Filip A.J., *Local institutions of culture as urban stewards: in pursuit of hybrid governance in Warsaw, Poland*, „Ecology and Society”, nr 25(2), 7, <https://doi.org/10.5751/ES-11512-250207> (dostęp: 18.01.2022).
- Fiń A., Jagodzińska K., Sanetra-Szeliga J., *Przemysły kreatywne i potencjał dziedzictwa. Przypadek OFF Piotrkowskiej w Łodzi*, [w:] J. Sanetra-Szeliga, K. Jagodzińska (red.), *Potencjał dziedzictwa. Społeczno-gospodarcze przykłady z Europy Środkowej*, MCK, Kraków 2017, s. 116–161.
- Fiń A., Jagodzińska K., Sanetra-Szeliga J., *Społeczno-ekonomiczny wpływ dziedzictwa kulturowego. Diagnoza wykorzystania dziedzictwa kulturowego przez branżę kreatywną na przykładzie OFF Piotrkowskiej w Łodzi. Raport z badań*, MCK, Kraków 2016.
- Folga-Januszewska D. (red.), *Extended museum in its milieu*, Universitas, Kraków 2018.
- Fristrup T., Kling S., Sonne L., Zipsane H., *Heritage learning outcomes in the Nordic and Baltic Area. Competence development among adults at archives and museums. Guidelines*. The Nordic Centre of Heritage Learning, Östersund 2012.
- Fujiwara D., Cornwall T., Dolan P., *Heritage and Wellbeing*, English Heritage, London 2014. Gałuszka N., Serafin R. (red.), *Wkład firm społecznych w rewitalizację dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Studia przypadków z Polski, Francji, Włoch i Finlandii*, Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, Kraków 2008.
- Gancarczyk J., *Kraków – miejscem turystyki biznesowej*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1(37), 2017, s. 103–117.
- Gaweł Ł., *Dziedzictwo kulturowe w świetle dokumentów strategicznych rozwoju turystyki w Polsce*, „Turystyka Kulturowa”, 2017, nr 1, s. 56–67.
- Gaweł Ł., Pokojka W., Pudełko A. (red.), *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, Attyka, Kraków 2016.
- Gaweł Ł., *Szlaki dziedzictwa kulturowego: teoria i praktyka zarządzania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
- Gaweł Ł., *Zarządzanie marką a rynek usług kulturalnych – na przykładzie szlaku architektury drewnianej*, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 7, 2006, s. 123–128.
- Gaweł Ł., *Zarządzanie przestrzenią miast historycznych jako sposób ochrony i kształtowania dziedzictwa kulturowego (na przykładzie Krakowa)*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 11, 2010, s. 45–53.
- GHK Consulting, *Impact of historic visitor attractions*, English Heritage, National Trust, 2010.
- GHK, *Economic Impact of HLF Projects. Volume 1 – Main Report*, Heritage Lottery Fund, London 2010.
- Giraud-Labelle C. et al. (red.), *Cultural heritage counts for Europe. Full report*, ICC, Kraków 2015, http://blogs.encatc.org/culturalheritagecountsforeurope//wp-content/uploads/2015/06/CHCfE_FULL-REPORT_v2.pdf (dostęp: 15.12.2020).
- Gonia A., Michniewicz-Ankiersztajn H., Józefowicz I., *Tradycyjne sposoby gospodarowania na obszarach wiejskich jako element ochrony dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego Doliny Dolnej Wisły*, „Studia Obszarów Wiejskich”, t. 50, 2018, s. 65–79.
- Gorączko M., Gorączko A., *Potencjalne znaczenie tradycyjnego budownictwa wiejskiego w rozwoju gminy Uniejów*, „Studia KPZK PAN”, nr 167, 2016, s. 156–171.
- Góral A., *Dostępność i zakres prowadzonych badań statystycznych w obszarze dziedzictwa kulturowego*, [w:] T. Kukołowicz (red.), *Statystyka kultury w Polsce i Europie. Aktualne zagadnienia*, Zespół ds. Statystyki Kultury NCK, Warszawa 2015, s. 53–65.
- Góral A., *Dziedzictwo kulturowe jako zasób wspólny. Rola współpracy między interesariuszami w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 15, z. 3, 2014, s. 277–286.
- Góral A., *Ekologia dziedzictwa. Przyczynek do tematu*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 2, 2017, s. 119–130.
- Góral A., *To what extent is the heritage management system in Poland really participatory?*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 17, z. 4, 2016, s. 295–309.

- Góral A., Zdebska-Schmidt J., *Rozwój przemysłu kulturowego szansą dla Małopolski? Analiza stopnia wdrożenia polityki rozwoju przemysłów czasu wolnego sformułowanie w Strategii Rozwoju Województwa Małopolskiego na lata 2007–2013*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1(13), 2011, s. 83–102.
- Górska I., *Oblicza Podlasia. Promocja regionu*, „Ochrona Zabytków”, nr 1, 2005, s. 116–119.
- Graja-Zwolińska S., Spychała A., *Dziedzictwo kulturowe a turystyka w polskich parkach narodowych*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2016, s. 79–93.
- Gralak A., Powęska H., *The utilization of EU funds in the years 2007–2015 for the preservation of cultural heritage of rural areas in Eastern Poland*, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia”, r. 16, nr 2, 2017, s. 55–64.
- Gralak K., *Support for the development of tourism from European funds in the Eastern Poland region in the years 2014–2020*, „Economic and Regional Studies”, t. 12, nr 3, 2019, s. 265–274.
- Graves A., Rowell A., Verdakoulis O., Arnold S., Evans G., *The role of culture, sport and heritage in place shaping*, Trends Business Research Ltd (TBR), NEF Consulting Ltd and Middlesex University, October 2016.
- Grefte X., *Is heritage an asset or a liability?*, „Journal of Cultural Heritage”, nr 3, 2004, s. 301–309.
- Grefte X., *La valorisation économique du patrimoine*, Ministère de la culture et de la communication, Paris 2002.
- Grzonkowska J., „Badania publiczności muzeów w Polsce”. *Projekt Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów*, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 20, z. 3, 2019, s. 301–313.
- Grzonkowska J., *Ogrody muzeów w miastach w roli parków miejskich. Kontekst społeczny*, „Muzealnictwo”, nr 56, 2015, s. 244–252.
- Grzyb T., *Zapomniane dziedzictwo? Ślady protestantyzmu w wielokulturowej przestrzeni Podlasia i ich wykorzystanie w internetowej promocji turystycznej na poziomie regionalnym i lokalnym*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 142–162.
- Grzybek M., Szopiński W., *Zachowania konsumentów na rynku produktów regionalnych i tradycyjnych*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie”, z. 1, 2017, s. 43–52.
- Guide méthodologique pour l'analyse des impacts du patrimoine sur les territoires*, Cahier n° 3, Agence Régionale du Patrimoine Paca, Aix-en-Provence 2006.
- GUS, *Działalność muzeów w 2019 r.*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/dzialalnosc-muzeow-w-2019-roku,12,3.html> (dostęp: 13.11.2020).
- GUS, *Finanse kultury w latach 2007–2015*, GUS, Kraków 2016.
- GUS, *Kultura w 2016 r.*, GUS, Warszawa 2017.
- GUS, *Kultura w 2019 r.*, GUS, Warszawa–Kraków 2020.
- GUS, *Kultura w 2019*, tablice, GUS, Kraków 2020.
- GUS, *Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2019 r.*, GUS, Warszawa–Rzeszów 2020.
- GUS, *Rynek dzieł sztuki i antyków w 2016 r.*, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/rynek-dziel-sztuki-i-antykow-w-2016-r-,17,1.html> (dostęp: 13.11.2017).
- GUS, *Sektor non-profit w 2018 r.*, GUS, Warszawa–Kraków 2020.
- GUS, *Turystyka i wypoczynek w gospodarstwach domowych w 2013 r.*, GUS, Warszawa 2014.
- GUS, *Turystyka w 2019 r.*, Warszawa–Rzeszów 2020.
- GUS, *Uczestnictwo ludności w kulturze w 2014 r.*, GUS, Warszawa 2015.
- GUS, *Uczestnictwo ludności w kulturze w 2019 r.*, GUS, Warszawa 2020.
- GUS, *Wpływ pandemii COVID-19 na podmioty działające w obszarze kultury w III kwartale 2020 r.*, Informacje sygnałowe, 15.02.2021.
- Gustaffson Ch., *Hallandsmodell. A Trading Zone*, http://www.changes-project.eu/wp-content/uploads/2016/01/2015_09_23-25_Visby_Gustafsson.pdf (dostęp: 3.11.2017).
- Gustaffson Ch., *The Halland model. A trading zone for building conservation in concert with labour market policy and the construction industry, aiming at regional sustainable development*, „Gothenburg Studies in Conservation”, nr 24, 2011.
- Gutowska K. (red.), *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*, Res Publica Multiethnica, Warszawa 2000.
- Gutowska K., Kobyliński Z. (red.), *Zabytki i społeczeństwo: czynnik społeczny w ochronie zabytków w warunkach reformy samorządowej*, Res Publica Multiethnica, Warszawa 1999.
- Guzman P., *Assessing the sustainable development of the historic urban landscape through local indicators. Lessons from a Mexican World Heritage city*, „Journal of Cultural Heritage”, nr 46, 2020, s. 320–327.
- Haapalainen R., Jokela N., Niemi S.M., Perälä A., *Annual awards in museum pedagogy 2006–2015*, [w:] E. Johansson (red.), *New approaches NOW. From museum education to audience engagement*, Pedaali, Helsinki 2016, s. 66–88.

- Hajduga A., Staszewska A., *Industriada jako przykład zmiany wizerunku obszaru poprzez wykorzystanie unikalnych cech województwa śląskiego – studium przypadku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, nr 83, 2012, s. 391–399.
- Halgand N., Séguin A.-L., *Economie du patrimoine. Orientation bibliographique préparée par le centre de ressources documentaires*, Institut national du patrimoine, Paris 2020, <http://media-theque-numerique.inp.fr/Bibliographies/Economie-du-patrimoine> (dostęp: 15.11.2020).
- Hełpa-Liszkowska K., *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, „Studia Oeconomica Posnaniensia”, t. 1, nr 6(255), 2013, s. 5–18
- Hendel M., Żemła M., *Zmiana wizerunku województwa śląskiego pod wpływem rozwoju turystyki dziedzictwa przemysłowego*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 379, 2015, s. 269–277.
- Heritage economics. Challenges for heritage conservation and sustainable development in the 21st Century, Conference proceedings*, Australian Heritage Commission, Canberra 2001.
- Heritage Lottery Fund, *HLF Heritage Grants Output data Survey*, HLF, London 2015.
- Hermansons Z. (red.), *Working paper. Measuring economic impact of cultural heritage at territorial level. Approaches and challenges*, ESPON EGTC, Luxembourg 2020, <https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/Working%20Paper%2C%20Cultural%20heritage.pdf> (dostęp: 5.01.2021).
- Historic England, *Heritage and society*, Historic England, London 2020.
- Historic England, *Heritage and the economy*, Historic England, London 2020.
- Historic England, *Heritage counts 2017. Heritage and the economy London*, London 2017.
- Historic England, *Historic England 2017 research agenda*, London 2017, <https://content.historicengland.org.uk/images-books/publications/he-research-agenda/research-agenda.pdf> (dostęp: 15.12.2020).
- Historic England, *Historic England research strategy*, London 2016, <https://content.historicengland.org.uk/images-books/publications/research-strategy/research-strategy.pdf/> (dostęp: 15.12.2020).
- HLF, *Evaluating your HLF project*, HLF, London 2008.
- Hochleitner J., *Tradycyjne pielgrzymki do Gietrzwałdu z olsztyńskich Dajtek*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2017, s. 62–73.
- Hołuj D., *Podejście partycypacyjne w kształtowaniu przestrzeni centralnych miasta. Przykład osiedla domków fińskich w Warszawie*, „Studia Miejskie”, nr 28, 2017, s. 99–119.
- Hołuj D., *Public spaces and cultural heritage in community projects – the example of Warsaw*, „European Spatial Research and Policy”, nr 24(2), 2018, s. 127–144.
- Hołuj D., *Rewitalizacja czy jedynie miejska polityka inwestycyjna? Działania władz Krakowa w obszarze przemysłowego Zabłocia*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1(29), 2015, s. 95–108.
- Hołuj D., *The socialist tangible heritage of Nowa Huta as the local economic asset*, „Studia Miejskie”, nr 26, 2017, s. 125–139.
- Hołuj D., *Zakopiańskie dziedzictwo architektoniczne przełomu XIX i XX wieku jako potencjału rozwoju funkcji turystycznej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 12(948), 2015, s. 43–63.
- Hukkinen J., *Designing interpretive indicators of built heritage – cultural templates, case Helsinki*, [w:] P. Lehtovuori, K. Schmidt-Thomé (red.), *Economics and built heritage. Seminar proceedings. Built heritage – value adding sector*, Nordic Council of Ministers, Copenhagen 2007, s. 29–32.
- Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, *Annuario statisticum ecclesiae in Polonia AD 2020*, Warszawa 2020.
- Jagodzińska K., *Granice partycypacji w muzeum*, „Muzealnictwo”, nr 57, 2016, s. 112–121.
- Jagodzińska K., *Museums as landscape activists*, „Museology and Cultural Heritage”, nr 2 (9), 2021, s. 5–26.
- Jagodzińska K., *Muzea poza murami w kontekście koncepcji trzeciego miejsca*, „Muzealnictwo”, nr 59, 2018, s. 123–131.
- Jagodzińska K., *Rewitalizacyjna funkcja kultury i dziedzictwa kulturowego*, [w:] J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla (red.), *Kultura a rozwój*, NCK, Warszawa 2013, s. 265–285.
- Jagodzińska K., Sanetra-Szeliga J. (red.), *Dziedzictwo kulturowe ma znaczenie dla Europy. Skrót raportu*, MCK, Kraków 2015.
- Jagodzińska K., Tutak M., *Responsibility of museums towards landscape: Discussion based on case studies from Katowice, Kraków, and Warsaw*, „Prace Etnograficzne”, t. 48, nr 2, 2020, s. 141–158.
- Jarczewski W., Jeżak J., Cholewiński P., Ziobrowski Z., *Rewitalizacja miast polskich*, t. 11: *System monitorowania rewitalizacji*, Instytut Rozwoju Miast, Kraków 2010.
- Jaroszewska-Brudnicka R., *Dziedzictwo kulturowe w rozwoju społeczności małych miast*, „Oeconomia”, nr 9, 2010, s. 177–187.

- Jaskanis P., Kościelecki P., *Poziom i czas zatrudnienia w pracach konserwatorskich przy zabytkach oraz w pracach archeologicznych: wstępne oszacowanie liczby miejsc pracy w 2000 r. na podstawie danych Służby Ochrony Zabytków*, Urząd Generalnego Konserwatora Zabytków, Akapit, Warszawa–Toruń 2002.
- Jażdżewska I., Jasion A., *Projekt interaktywnej mapy Starego Cmentarza w Łodzi jako element edukacji i promocji*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 34, Łódź 2018, s. 95–110.
- Jęczmyk A., *Tradycyjne i regionalne produkty żywnościowe jako element rozwoju gospodarstw agroturystycznych*, „Studia KPZK PAN”, nr 163, 2015, s. 143–154.
- Jigyasu R. et al., *Heritage and resilience: issues and opportunities for reducing disaster risks*, UNESCO, ICOMOS-ICORP, ICCROM, UNDRR, Geneva 2013.
- Kaczmarek A., *Tereny przemysłowe i zurbanizowane jako czynniki rozwoju turystyki miejskiej*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, s. 81–93.
- Kadrow S. (red.), *Raport 2005–2006*, NID, Warszawa 2011.
- Kadrow S. (red.), *Raport 2007–2008*, t. 1, NID, Warszawa 2012.
- Karwińska A. (red.), *Charakterystyka mentalności przedsiębiorców w wybranych dzielnicach Krakowa*, UEK, Kraków 2010.
- Karwińska A., *Potencjał kulturowy społeczeństwa jako zasób rozwojowy*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 1(27), 2014, s. 5–19.
- Kasperska E., *Dziedzictwo kulturowe regionu jako podłoże aktywizacji zawodowej mieszkańców*, „Marketing i Rynek”, nr 10, Warszawa 2014, s. 258–265.
- Key competences for lifelong learning. A European Framework – Recommendation of the European Parliament and of the Council*, nr 2006/962/EC, „Official Journal of the European Union”, 30.12.2006.
- Kijak-Sawska A., *Lokalne dziedzictwo. Miejsce pamięci bitwy pod Wąsoszem (23.04.1863)*, „Turystyka Kulturowa”, 2018, nr 1, s. 62–79.
- Kiniorska I., Wrońska-Kiczor J., *Ocena wykorzystania zasobów lokalnych gmin regionu Gór Świętokrzyskich w kreowaniu i innowacyjności rozwoju turystyki*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 31, 2018, s. 71–86.
- Kisiel R., Zielińska-Szczepkowska J., Tradejna D., *Natural and cultural resources of green Kurpie as drivers of tourism development*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 2(65), 2018, s. 231–245.
- Klasik A., Kuźnik F., *Specjalności regionu w perspektywie studiów prospektywnych i strategicznych*, „Studia KPZK PAN”, nr 170, 2016, s. 45–55.
- Klasik A., Świątkiewicz W., Drobnik A., Wrana K., *Strategia rozwoju kulturalnego Katowic 2020+*, „Biuletyn KPZK PAN”, nr 246, 2011, s. 107–127.
- Klasik A., Wrana K., Budziński M., *Strategia rozwoju kulturalnego Bytomia 2020+*, „Biuletyn KPZK PAN”, nr 246, 2011, s. 129–152.
- Kling S., *Assessing heritage learning outcomes. How do we do it – and why?*, Heritage, Regional Development and Social Cohesion International Conference, Östersund 2010.
- Kłosek-Kozłowska D., *Dziedzictwo kulturowe miast wobec strategii zrównoważonego rozwoju*, „Studia KPZK PAN” nr 142, 2011, s. 293–307.
- Kobyliński Z., Paczuska A., *Poglądy młodzieży liceów warszawskich na temat zabytków: czy teorie konserwatorskie są zgodne z oczekiwaniami społecznymi?*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2007, s. 81–92.
- Kocewiak S. (red.), *Stan infrastruktury budowlanej i zabezpieczeniowej w muzeach*, Biblioteka Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, t. 8, NIMOZ, Warszawa 2015.
- Kołąkowski T., *Projekty turystycznego zagospodarowania obiektów dziedzictwa kulturowego na terenie województwa dolnośląskiego – efekty ekonomiczne i metody ich wyceny*, „Prace Naukowe UE we Wrocławiu”, nr 261, 2012, s. 141–159.
- Kołąkowski T., *Zagospodarowanie obiektów dziedzictwa kulturowego na obszarach miejskich – efekty ekonomiczne i społeczne*, „Studia Miejskie”, t. 10, Opole 2013, s. 91–102.
- Kołodziejczak A., *Inicjatywy klastrowe jako narzędzie regionalnego rozwoju turystyki*, „Studia KPZK PAN”, nr 172, 2016, s. 137–148.
- Kołodziejczyk K., *Przekształcenia zabytkowych zajezdni komunikacji miejskiej we Wrocławiu w obiekty kulturalno-turystyczne*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, 2016, s. 51–78.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, Dz.U. 2011, nr 172, poz. 1016.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*, Dz.U. 1976, nr 32, poz. 190.
- Kopacz-Wyrwał I., *Funkcja turystyczna a poziom przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce*, „Studia KPZK PAN”, nr 163, 2015, s. 49–64.
- Kos A., *Charakterystyka zabudowy na terenie Jury Krakowsko-Częstochowskiej na przykładzie gminy Olsztyn k. Częstochowy*, „Przestrzeń, Ekonomia, Społeczeństwo”, nr 12(2), 2017, s. 67–77.
- Koskowski M. R., *Key challenges for administrators of built heritage tourism destinations in Poland at the beginning of the 21st century*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2020, s. 17–27.

- Koskowski M., Dominik P., *The role of culinary heritage in regional tourism development strategies in Poland in the face of contemporary trends in tourism*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, t. 18, z. 8, cz. 3, 2017, s. 93–104.
- Kowalczyk-Anioł J., *Tourismification of the housing resources of historical inner cities. The case of Krakow*, „Studia Miejskie”, nr 35, 2019, s. 9–25.
- Kozak M., *Dwory, pałace i zamki – kosztowne pamiątki czy zasób w rozwoju?*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1, 2008, s. 92–111.
- Kozak M., *Gotyckie zamki ceglane: szansa czy problem?*, „Turystyka Kulturowa”, 2014, nr 5, s. 50–77.
- Kozak M., *Turystyka i dziedzictwo kulturowe Polski Zachodniej. Ekspertyza sporządzona na potrzeby Założeń Strategii Rozwoju Polski Zachodniej*, Warszawa 2011.
- Kozioł A., *Possibilities to unlock the heritage potential in Polish cities. Results of the social study*, „Studia Regionalia”, t. 49, 2017, s. 111–121.
- Kozioł A., Trelka M., Florjanowicz P., *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych*, NID, Warszawa 2013.
- Kozłowski S., Borowska M., *Rewitalizacja historycznego centrum Łęczycy*, „Studia KPZK PAN”, nr 144, 2012, s. 111–122.
- Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych*, KOBiDZ, Warszawa 2005.
- Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022*, załącznik do uchwały nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r., „Monitor Polski”, 11 września 2019 r., poz. 808.
- Kruczek Z., *Rola turystyki w zachowaniu dziedzictwa przemysłu naftowego w Polskich Karpatach*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 33–52.
- Kruszyńska A., Bojarska A., *Działania promujące region lubelski – Lubelskie. Smakuj życie!*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 15, z. 1, 2014, s. 199–212.
- Kryńska E., Lewicka M. L., *Closed circulation loops in historic buildings. Cultural Diagnosis as one of the major factors in a contemporary designer's workshop*, „Urban Development Issues”, t. 61, 2018, s. 41–50.
- Krzysztofik S., Ślebocka M., Tylman A., *Rewitalizacja jako proces odbudowujący tożsamość miejsca poprzez ochronę dziedzictwa kulturowego – studium przypadku miasta Łodzi*, „Studia Miejskie”, nr 26, 2017, s. 83–93.
- Kubiszewska K., *Finansowanie odnowy zabytków w Polsce przy wykorzystaniu pomocy UE*, „Ochrona Zabytków”, nr 3–4, 2012, s. 59–74.
- Kubiszewska K., *Regionalne zróżnicowanie wydatków gmin na odnowę zabytków w Polsce*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2015, s. 213–227.
- Kubiszewska K., *Rola zabytków w gospodarce – wybrane zagadnienia*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2014, s. 163–176.
- Kucharzewska J., *Współczesne inwestycje w relacji z zabytkowymi układami przestrzennymi na przykładzie bydgoskiego rynku i toruńskich Jordank*, „Biuletyn KPZK PAN”, nr 249, 2012, s. 115–133.
- Kukołowicz T., *Środki zagraniczne w finansowaniu kultury przez samorządy*, NCK, Warszawa 2015.
- Kułaczkowska A. (red.), *Rola dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji*, Ministerstwo Rozwoju, IRM, Warszawa–Kraków 2018.
- Kupidura A., *Landscape heritage protection and perception in urban fringe area: the case of the southern part of Warsaw*, „European Spatial Research and Policy”, t. 22, nr 2, 2015, s. 93–110.
- Kusek R., Purchla J. (red.), *Heritage and society*, MCK, Kraków 2019.
- Kwiątek-Sołtys A., Bajgier-Kowalska M., *The role of cultural heritage sites in the creation of tourism potential of small towns in Poland*, „European Spatial Research and Policy”, nr 26(2), 2019, s. 237–255.
- Kwiatkowski G., *Realizacja działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich w Polsce*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, t. 19, z. 4, cz. 2, 2018, s. 191–205.
- Kwiatkowski P., Nessel-Łukasik B., Grzonkowska J., *Muzeum w społeczności lokalnej. Raport 2018*, NIMOZ, Warszawa 2018.
- Kwiatkowski P., Nessel-Łukasik B., Grzonkowska J., *Seniorzy w muzeum. Raport*, NIMOZ, Warszawa 2019.
- Kwiatkowski T., Nessel-Łukasik B., Grzonkowska J., *Publiczność muzeów w Polsce. Badania pilotażowe. Raport 2017*, NID, Warszawa 2017.
- L'impact économique et social du patrimoine dans le département des Bouches-du-Rhône*, Agence Régionale du Patrimoine Paca, Aix-en-Provence 2007.
- L'impact économique et social du patrimoine en région Provence-Alpes-Côte d'Azur*, Cahier n° 1, Agence Régionale du Patrimoine Paca, Aix-en-Provence 2005.
- Łach J., *Wołoskie tradycje pasterskie Beskidu Małego jako podstawa kreowania liniowego produktu w ramach turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2019, s. 92–111.

- Lamparska M., *Uwarunkowania rozwoju turystyki postindustrialnej w przestrzeni Górnośląskiego Związku Metropolitalnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.
- Lamprecht M., *Ewolucja kwartałów śródmiejskich Łodzi w kontekście kurczenia się miasta. Współczesne wyzwania*, „Studia Miejskie”, t. 23, 2016, s. 99–115.
- le Duc F. (red.), *Culture as a tool for development. Challenges of analysis and action*, ARCADE – ACTED, Paris 2010.
- Legutko-Kobus P., *Bariery i wyzwania w zarządzaniu dziedzictwem w gminach wiejskich*, „Biuletyn KPZK PAN”, nr 262, 2016, s. 66–87.
- Legutko-Kobus P., *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów*, „Studia KPZK PAN”, nr 170, 2016, s. 140–157.
- Legutko-Kobus P., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako element implementacji rozwoju zrównoważonego na poziomie lokalnym*, „Prace Naukowe UE we Wrocławiu”, nr 452, 2016, s. 219–228.
- Lehr U., „Świętowanie niecodzienne” – tożsamościowy fenomen regionalnego dziedzictwa kulturowego (Przykład Podhala i Beskidu Śląskiego), „Zarządzanie w Kulturze”, nr 15, z. 1, 2014, s. 49–58.
- Lehtovuori P., Schmidt-Thomé K. (red.), *Economics and built heritage. Seminar proceedings. Built heritage – value adding sector*, Nordic Council of Ministers, Copenhagen 2007.
- Lemaître M., *Ressources patrimoniales culturelles et développement touristique*, praca doktorska Université Toulouse le Mirail – Toulouse II, 2015.
- Leśniewska-Napierała K., *The potential of cultural heritage of national minorities in small towns – the case of Brzeziny*, „Space – Society – Economy”, 2017, nr 19, s. 105–120.
- Lewandowski P., Mućk J., Skrok Ł., *Znaczenie gospodarcze sektora kultury. Wstęp do analizy problemu. Raport końcowy*, Instytut Badań Strukturalnych, Warszawa 2010.
- Lisowska A., *Stara Kopalnia Centrum Nauki i Sztuki w Wałbrzychu – przykład rewitalizacji obiektów przemysłowych na cele kulturowe*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2016, s. 6–20.
- Lisowska K., Łojko M., *Wioski tematyczne w upowszechnianiu dziedzictwa kulturowego Warmii i Mazur jako przykład edukacji i przedsiębiorczości regionalnej*, „Przedsiębiorczość – Edukacja”, t. 16, nr 1, 2020, s. 184–197.
- Lizak A., *Pijalnie wód mineralnych jako specyficzne dziedzictwo karpaccich uzdrowisk. O ich prawnej ochronie oraz funkcjach w kontekście turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2016, s. 80–98.
- Łongiewska-Wijas E., *Sklep muzealny w Polsce. Niewykorzystana przestrzeń oddziaływania i wyzwanie dla zarządzających instytucją*, „Muzealnictwo”, nr 59, 2018, s. 9–18.
- Łosakiewicz J., Teperek R., *Raport o tańcu ludowym i tanecznym ruchu folklorystycznym w Polsce*, Instytut Muzyki i Tańca, Warszawa 2011.
- Łukaszewski J., *Analiza historycznych, architektonicznych i turystycznych walorów kościoła parafialnego pw. św. Andrzeja Apostoła w Brodach Poznańskich*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, 2014, s. 21–38.
- Lykogianni E. et al., *Material cultural heritage as a strategic territorial development resource: mapping impacts through a set of common European socio-economic indicators. Targeted analysis*, ESPON, Luxembourg 2019.
- Łysoń P. et al., *Analiza walorów turystycznych powiatów i ich bezpośredniego otoczenia na podstawie danych statystycznych m.in. z zakresu bazy noclegowej, kultury i dziedzictwa narodowego oraz przyrodniczych obszarów chronionych. Końcowy raport metodologiczny z wynikami analizy*, Centrum Badań i Edukacji Statystycznej GUS, Warszawa 2015.
- Łysoń P., Szymkowiak M., Wawrowski Ł., *Badania porównawcze atrakcyjności turystycznej powiatów z uwzględnieniem ich otoczenia*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 12, 2016, s. 45–57.
- Maciejczak-Kwiatkowska Z., Retko-Bernatowicz M., Wiśniewski R., *W dialogu z otoczeniem? Społeczne postrzeganie przestrzeni publicznej i architektury w Polsce*, NCK, Warszawa 2018.
- MacLeod M., Van Well L., Sterling J., Kahila P., *The role of cultural heritage in rural development*, Scientific paper no. 5 (2009), [w:] EDORA. European Development Opportunities for Rural Areas. Final report. Annex 1 (Part C: Scientific Working Papers). Version 2, Espon & UHI Millennium Institute, 2011, s. 250–297.
- Majewski P. (red.), *Muzea i uczenie się przez całe życie – podręcznik europejski* (K. Gibbs, M. Sani, J. Thompson), NIMOZ, Warszawa 2013.
- Malkki M., Schmidt-Thomé K. (red.), *Integrating aims – built heritage in social and economic development*, Aalto University, School of Science and Technology, Centre for Urban and Regional Studies, Centre for Urban and Regional Studies Publications B 98, Espoo 2010.
- Małolepszy B., Kaczmarkiewicz L., *Turystyka na obszarze sacrum. Przykłady działań turystycznych i edukacyjnych zrealizowanych w katedrze poznańskiej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2017, s. 59–72.
- Małolepszy B., Kępski M., *Interpretacja dziedzictwa a turystyka kulturowa – w poszukiwaniu relacji*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 7–11.

- Małolepszy B., Kępski M., *Zasady interpretacji dziedzictwa a potrzeby współczesnej turystyki kulturowej: czy i jak zasady interpretacji dziedzictwa odpowiadają potrzebom współczesnej turystyki kulturowej?*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 309–322.
- Marcinek R., Myczkowski Z., *Czas na Nową Hutę – o planie ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta*, „Ochrona Zabytków”, nr 1, 2017, s. 129–161.
- Marconi-Betka A., Sadowska-Mazur K., Włodarczyk J., *Niematerialne dziedzictwo kulturowe*, NID, Warszawa 2014.
- Marks E., Gadomska W., Połucha I., *Obszary niszowe turystyki wiejskiej w woj. warmińsko-mazurskim*, „Studia KPZK PAN”, nr 163, 2015, s. 243–251.
- Matthews P., Xu D., Matusiak M., Prior G., *Taking Part. Findings from the longitudinal survey waves 1 to 3*, TNS BMRB, DCMS, London 2016.
- Mazurek-Kusiak A.K., Sawicki B., *Promotion and educational role of the House of Words – Lublin regional tourism product*, „European Journal of Service Management”, t. 21, nr 1, 2017, s. 27–36.
- Mencwel J. et al., *Koła Gospodyń Wiejskich. Nie tylko od kuchni. Raport z badania*, Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „STOCZNIA”, Warszawa 2014.
- McLoughlin J., Kaminski J., Sodagar B. (red.), *Heritage Impact 2005. Proceedings of the first international symposium on the socio-economic impact of cultural heritage*, Archaeolingua, Budapest 2006.
- McLoughlin J., Kaminski J., Sodagar B. (red.), *Technology strategy, management and socio-economic impact*, Archaeolingua, Budapest 2007.
- Merta-Staszczak A., *Rola gmin w zagospodarowaniu zabytkowych nieruchomości na Dolnym Śląsku*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2016, s. 191–217.
- Mikos von Rohrscheidt A., *Interpretacja dziedzictwa we współczesnej turystyce kulturowej. Cele i założenia, poziomy i wymiary programów, rodzaje podejmowanych działań*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, 2019, s. 61–102.
- Mikos von Rohrscheidt A., *Konteksty i uwarunkowania zarządzania interpretacją dziedzictwa w turystyce kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 41–102.
- Mikos von Rohrscheidt A., *Organizacje zarządzające turystyczną interpretacją dziedzictwa i jej wykonawcy – typologia podmiotów i analiza podejmowanych działań*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, 2020, s. 93–128.
- Mikos von Rohrscheidt A., *Przedmiot interpretacji dziedzictwa we współczesnej turystyce kulturowej – główne typy interpretowanych zasobów i wiodące treści*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2019, s. 65–91.
- Mikos von Rohrscheidt A., Szczepankiewicz-Battek J., *Dzieje i dziedzictwo reformacji luterskiej w Polsce jako potencjał i przedmiot turystyki religijnej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2017, s. 21–61.
- Mikos von Rohrscheidt A., *Zarys dziejów interpretacji dziedzictwa w turystyce i propozycja ich systematyki*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 7–32.
- Mikos von Rohrscheidt A., *Zarys problematyki zarządzania w turystyce kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2017, s. 8–55.
- Milano C., *Overtourism and tourismphobia: Global trends and local contexts*, Ostelea School of Tourism and Hospitality, Barcelona 2017.
- Mills S., *Impact of HLF funding 2005–2009. Report visitor surveys 2005–2009 prepared for HLF*, BRDC, London 2009.
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Działania Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w latach 2008–2015 na rzecz województwa lubuskiego*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2015.
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Działania Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w latach 2008–2015*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2015.
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014–2017*, „Ochrona Zabytków”, dodatek specjalny, Warszawa 2014, s. 47–51.
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Mecenat pełnowymiarowy. Polityka kulturalna państwa 2005–2007*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2007.
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Ocalone dziedzictwo. Ochrona zabytków w latach 2008–2015*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2015.
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Sprawozdanie z wykonania budżetu państwa i budżetu środków europejskich w części 24 i dziale 921 Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego za rok 2016*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2017.
- Ministerstwo Kultury, *Narodowa Strategia Rozwoju kultury na lata 2004–2013*, Ministerstwo Kultury, Warszawa 2004, http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/Narodowa_Strategia_Rozwoju_Kultury.pdf (dostęp: 10.10.2020).
- Ministerstwo Kultury, *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020*, Ministerstwo Kultury, Warszawa 2005.

Ministry of Defence, *MOD Heritage Report 2011–2013. Heritage in the Ministry of Defence*, London 2013.

Modzelewska M., Kukołowicz T., *Finansowanie kultury przez samorządy. Plany, wykonania i realizacja wydatków na kulturę*, NCK, Warszawa 2015.

Modzelewska M., Maciejczak Z., Kukołowicz T., Wiśniewski R., *Świętowanie niepodległości 11 listopada 2017 roku*, NCK, Warszawa 2018.

Moniak A., Suszczewicz M., *Przestrzeń kulturowa i niechciane dziedzictwo garnizonów poradczeckich na pograniczu Polski i Niemiec*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, 2018, s. 40–53.

Moterski F., *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwojowy w kontekście zarządzania zintegrowanego*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, t. 18, z. 2, cz. 3, 2017, s. 95–107.

Moterski F., *Rewitalizacja obiektów poprzemysłowych*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Oeconomica”, nr 261, 2011, s. 319–338.

Mról F., *Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Małopolskiej Drogi św. Jakuba*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, t. 11, 2017, s. 94–130.

Mulkey D., Hodges A.W., *Using IMPLAN to assess local economic impacts*, University of Florida, IFAS Extension 2000, <https://edis.ifas.ufl.edu/pdf/files/FE/FE16800.pdf> (dostęp: 10.02.2020).

Murray S., Graham D., Pearse R., *Survey of listed buildings owners 2015. A final report submitted to Historic England*, ECORYS, Alastair Coey Architects, 2017.

Murzyn M., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym na podstawie wartości*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 17, z. 3, 2016, s. 195–213.

Murzyn M., *Dziedzictwo kulturowe a rozwój miasta*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 587, 2002, s. 65–80.

Murzyn M., *Kazimierz. Środkowoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji*, MCK, Kraków 2006.

Murzyn M., Purchla J. (red.), *Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania*, MCK, Kraków 2007.

Murzyn M., Purchla J. (red.), *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, MCK, Kraków 2008.

Murzyn-Kupisz M., *Barbarzyńca w ogrodzie? Dziedzictwo kulturowe widziane z perspektywy ekonomii*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 3(13), 2010, s. 19–32.

Murzyn-Kupisz M., Działek J., *Cultural heritage in building and enhancing social capital*, „Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development”, nr 1, 2013, s. 35–54.

Murzyn-Kupisz M., Działek J., *Libraries and museums as breeding grounds of social capital and creativity: potential and challenges in the post-socialist context*, [w:] S. Warren, P. Jones (red.), *Creative economies, creative communities: rethinking place, policy and practice*, Ashgate, Farnham, 2015, s. 145–169.

Murzyn-Kupisz M., Działek J., *Muzea a budowanie kapitału społecznego w środowisku lokalnym*, „Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu”, t. 5, 2014, s. 19–40.

Murzyn-Kupisz M., Działek J., *Společne funkce muzeów: kapitał społeczny a praktyka działalności muzealnej w Małopolsce*, [w:] *Institucje muzealne z perspektywy ekonomii kultury*, Universitas, Kraków 2016, s. 309–341.

Murzyn-Kupisz M., Działek J., *Wartościowanie muzeów przez potencjalnych i rzeczywistych odwiedzających: studium przypadku Muzeum-Zamku w Łańcutcie oraz Muzeum Zamkowego w Pszczynie*, [w:] M. Murzyn-Kupisz, *Institucje muzealne z perspektywy ekonomii kultury*, (współpraca J. Działek), Universitas, Kraków 2016, s. 203–307.

Murzyn-Kupisz M., *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2012.

Murzyn-Kupisz M., *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny. Przykład podkrakowskich Niepołomic*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 835, 2010, s. 67–91.

Murzyn-Kupisz M., *Dziedzictwo kulturowe jako endogeniczny zasób rozwojowy jednostek terytorialnych (polskie doświadczenia w ramach dotychczasowych perspektyw planowania unijnego)*, „Studia KPZK PAN”, nr 140, 2011, s. 113–125.

Murzyn-Kupisz M., *Dziedzictwo kulturowe w strategiach rozwoju największych miast województwa podkarpackiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 882, 2012, s. 79–96.

Murzyn-Kupisz M., *Europejskie fundusze pomocowe a konserwacja i adaptacja obiektów zabytkowych. Szanse i zagrożenia*, [w:] B. Szmygin (red.), *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2009, s. 99–112.

Murzyn-Kupisz M., *Fiskalno-prawne uwarunkowania systemu ochrony zabytków w Polsce. Wybrane problemy*, [w:] B. Szmygin (red.), *System ochrony zabytków w Polsce: analiza, diagnoza, propozycje*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2011, s. 119–131.

Murzyn-Kupisz M., *From “Atlantis” to the familiar?*, „East Central Europe”, nr 42, 2015, s. 268–298.

- Murzyn-Kupisz M., Gwosdz K. (red.), *Analiza wpływu inwestycji w infrastrukturę kultury i turystyki dofinansowanych z funduszy strukturalnych na rozwój społeczno-gospodarczy poszczególnych gmin/powiatów województwa śląskiego*, Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego, Katowice 2010.
- Murzyn-Kupisz M., Hołuj D., Działek J., Gorczyca K., *Museums and local governments in Poland: partners in local development?*, „Museum International”, t. 71, nr 3–4, 2019, s. 28–45.
- Murzyn-Kupisz M., *Instytucje muzealne z perspektywy ekonomii kultury* (współpraca J. Działek), Universitas, Kraków 2016.
- Murzyn-Kupisz M., *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, „Studia KPZK PAN”, 2013, nr 152, s. 92–105.
- Murzyn-Kupisz M., *Needs and attitudes of visitors to historic aristocratic residences in Poland*, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 20, nr 3, 2019, s. 315–338.
- Murzyn-Kupisz M., *Podmioty na rynku dziedzictwa kulturowego*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 3(41), 2010, s. 61–80.
- Murzyn-Kupisz M., *Społeczno-ekonomiczne aspekty funkcjonowania muzeów: zatrudnienie, przychody i wydatki placówek muzealnych*, [w:] NIMOZ, *Muzea w Polsce: raporty na podstawie danych z projektu Statystyka muzeów (2013–2015)*, NIMOZ, Warszawa 2016, s. 79–117.
- Murzyn-Kupisz M., *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów oraz ich relacje z otoczeniem*, [w:] NIMOZ, *Muzea w 2018 roku*, „Statystyka Muzeów”, nr 3, 2019, s. 26–73.
- Murzyn-Kupisz M., *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie muzeów*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 2, 2014, s. 49–62.
- Murzyn-Kupisz M., *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania zarządzania obszarami historycznych śródmieść wpisnymi na listę UNESCO oraz możliwości finansowania prac konserwatorskich na ich terenie*, [w:] B. Szmygin (red.), *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, PKN ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa 2015, s. 127–146.
- Murzyn-Kupisz M., *The socio-economic impact of heritage projects conducted by private investors*, „Journal of Cultural Heritage”, t. 14, nr 2, 2013, s. 156–162.
- Murzyn-Kupisz M., *Wieloaspektowość i specyfika relacji muzeów na wolnym powietrzu z ich społeczno-ekonomicznym otoczeniem*, [w:] K. Barańska, J. Świątek, M. Murzyn-Kupisz (red.), *Muzea na wolnym powietrzu: antycypacje*, Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kolbuszowa–Kraków 2020, s. 67–87.
- Murzyn-Kupisz M., *Wpływ przedsięwzięć związanych z odnową obiektów i miejsc zabytkowych na gospodarkę lokalną i regionalną*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–4, 2010, s. 139–146.
- Murzyn-Kupisz M., *Wybrane metody badania wartości przydanych dziedzictwu kulturowemu stosowane przez ekonomistów*, [w:] B. Szmygin (red.), *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Lublin–Warszawa 2015, s. 167–184.
- Musiaka Ł., *Funkcja turystyczna średniowiecznych zamków i jej wpływ na miasta Pomorza, Warmii i Mazur*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.
- Musiaka Ł., *Funkcja turystyczna zamków państwa zakonu krzyżackiego w granicach Polski*, „Turizm”, t. 23, nr 2, 2013, s. 55–64.
- Musiaka Ł., *Medieval cultural heritage of the Pomeranian Voivodeship. Problem or potential?*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 3(47), 2019, s. 247–269.
- Musiaka Ł., *Wpływ średniowiecznego dziedzictwa zakonu krzyżackiego na wybrane aspekty funkcjonowania małych miast w Polsce*, [w:] J. Sanetra-Szeliga, K. Jagodzińska (red.), *Potencjał dziedzictwa. Społeczno-gospodarcze przykłady z Europy Środkowej*, MCK, Kraków 2017, s. 234–267.
- Myczkowski Z., Marcinek R., Siwek A., *Park kulturowy jako forma ochrony krajobrazu kulturowego (historycznego). Analiza skuteczności ochrony krajobrazu za pomocą szczególnej formy ochrony z mocy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz ze sformułowaniem wniosków w zakresie propozycji zmian legislacyjnych*, OT NID, Kraków 2017.
- National Park Services, *Federal tax incentives for rehabilitating historic buildings. Annual report for Fiscal Year 2016*, National Park Services, US Department of the Interior, Washington DC 2017, <https://www.nps.gov/tps/tax-incentives/taxdocs/tax-incentives-2016annual.pdf> (dostęp: 10.02.2020).
- National Park Services, *Federal Tax incentives for rehabilitating historic buildings. Annual report for Fiscal Year 2019*, National Park Services, US Department of the Interior, Washington DC 2020, <https://www.nps.gov/tps/tax-incentives/taxdocs/tax-incentives-2019annual.pdf> (dostęp: 10.02.2020).
- Naylor R., Lungershausen U., Oakley K., Mantella L., *Assessment of the social impact of participation in HLF-funded projects. Final report*, BOP, HLF, London 2009.
- Négrier E., Vidal M., *Les retombées économiques et sociales du patrimoine dans une région française: le Languedoc-Roussillon*, „Economia della cultura”, nr 4, 2009, s. 551–556.
- Nessel-Łukasik B., *Publiczność poza muzeum*, „Muzealnictwo”, nr 58, 2017, s. 307–318.
- Nessel-Łukasik B., *Społeczność lokalna w świetle badań i praktyk*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 20, z. 3 („Badania publiczności w instytucjach kultury”), 2019, s. 363–376.

- NID, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, NID, Warszawa 2017.
- NID, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w województwie dolnośląskim. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, NID, Warszawa 2017.
- NID, *Raport roczny Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, NID, Warszawa 2019.
- NID, *Sprawozdanie z działalności Narodowego Instytutu Dziedzictwa za 2020 rok*, NID, Warszawa 2021.
- Niedziółka A., *Dziedzictwo kulturowo-historyczne obszarów wiejskich Podhala w strategiach rozwoju gmin*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, t. 13, 2019, s. 190–201.
- Niedziółka A., *Zarządzanie strategiczne i marketingowe w turystyce kulturowej na obszarach wiejskich powiatu nowotarskiego*, „Turystyka i Rozwój Regionalny”, t. 8, 2017, s. 73–82.
- Niedźwiecki P., *Inwestycje rozwojowe w muzeach*, „Rocznik Kultury Polskiej”, 2019, s. 117–143.
- Niemczewska Z.E., *The European Union funds in the implementation of the concept of sustainable development in the context of financing projects related to the re-use of Europe's cultural heritage*, „European Journal of Service Management”, t. 27(2), nr 3, 2018, s. 307–313.
- Niezgoda A., Wyszowska I., *Architektura baroku jako inspiracja do uczestnictwa w turystyce miejskiej (na podstawie opinii turystów o wybranych zabytkach Krakowa, Warszawy i Poznania)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, 2020, s. 71–95.
- NIK, *Finansowanie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w województwie lubelskim przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie*, I/13/013/LLU, Delegatura NIK w Lublinie, Lublin 2013.
- NIK, *Gospodarowanie i nadzór nad zabytkami nieruchomymi w latach 2004–2008*, P/09/170, Delegatura NIK w Rzeszowie, Rzeszów 2010.
- NIK, *Ochrona zabytków przez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w latach 2013–2014*, S/14/007/KNO, NIK, Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2016.
- NIK, *Prawidłowość działań administracji publicznej w odniesieniu do roszczeń reprivatyzacyjnych dot. zabytków nieruchomych w latach 1990–2010*, I/10/025/LRZ, Delegatura NIK w Rzeszowie, Rzeszów 2012.
- NIK, *Prawidłowość gospodarowania zabytkami nieruchomymi przez wybrane jednostki samorządu terytorialnego z terenu województwa podkarpackiego*, P/13/172/LRZ, Delegatura NIK w Rzeszowie, Rzeszów 2014.
- NIK, *Realizacja projektów z zakresu ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego współfinansowanych ze środków europejskich*, R/11/006/KNO, NIK, Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2012.
- NIK, *Realizacja przez Gminę Miasto Szczecinek zadań w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami nieruchomymi w latach 2013–2014*, Delegatura NIK w Szczecinie, Szczecin 2015.
- NIK, *Współdziałanie wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz jednostek samorządu terytorialnego*, P/15/100, Delegatura NIK w Szczecinie, Szczecin 2016.
- NIK, *Wydawanie decyzji związanych z realizacją obiektów budowlanych w strefach konserwatorskich w latach 2008–2013 na przykładzie województwa podkarpackiego*, P/14/110/LRZ, Delegatura NIK w Rzeszowie, Rzeszów 2016.
- NIK, *Wykonywanie przez Miasto Lublin zadań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w latach 2009–2012*, I/12/006/LLU, Delegatura NIK w Lublinie, Lublin 2012.
- NIMOZ, *Muzea w 2016 roku*, „Statystyka Muzeów”, t. 1, 2017.
- NIMOZ, *Muzea w 2017 roku*, „Statystyka Muzeów”, t. 2, 2018.
- NIMOZ, *Muzea w 2018 roku*, „Statystyka Muzeów”, t. 3, 2019.
- NIMOZ, *Muzea w 2019 roku*, „Statystyka Muzeów”, t. 4, 2021.
- NIMOZ, *Muzea w Polsce: raporty na podstawie danych z projektu Statystyka muzeów (2013–2015)*, NIMOZ, Warszawa 2016.
- Nitkiewicz-Jankowska A., Jankowski G., *Dziedzictwo kulturowe turystycznej przestrzeni nadrzecznej jako czynnik wpływający na ruch turystyczny*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne problemy usług”, nr 85, 2012, s. 199–211.
- Nowacki M., *Bariery zwiedzania atrakcji turystycznych na przykładzie muzeów i instytucji paramuzealnych*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 12–40.
- Nowacki M., *Interpretacja dziedzictwa w XXI wieku: kreatywność, ko-kreacja i publiczny dyskurs w ekonomii doświadczeń*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 12–40.
- Nowakowska A., Walczak B., *Dziedzictwo przemysłowe jako kapitał terytorialny. Przykład Łodzi*, „Gospodarka w Praktyce i Teorii”, nr 4, 2016, s. 45–56.
- Nowalska-Kapuścik D., *Regiony poprzemysłowe jako trend i atrakcja turystyczna na przykładzie województwa śląskiego i Południowej Walii*, „Turystyka Kulturowa”, nr 8, 2014, s. 20–32.

- Nowicki R.G., *Partycypacja turystów i mieszkańców miejscowości turystycznych w procesie ochrony zabytków architektury*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, 2018, s. 26–39.
- Nowicki R.G., *Zasoby zabytków architektury oraz ich użytkowanie i ochrona w turystyce na podstawie badań w Sudetach*, „Ochrona Zabytków”, nr 3–4, 2015, s. 75–88.
- Nypan T., *Cultural heritage monuments and historic buildings as value generators in a post-industrial economy*, [w:] P. Lehtovuori, K. Schmidt-Thomé (red.), *Economics and built heritage. Seminar proceedings. Built heritage – value adding sector*, Nordic Council of Ministers, Copenhagen 2007, s. 43–50.
- Obłąkowska-Kubiak K., *Pozytywne efekty zewnętrzne działalności muzeów zamkowych i pałacowych w Polsce dla prywatnej działalności gospodarczej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 527, 2018, s. 190–201.
- Obłąkowska-Kubiak K., *Znajomość, zachowania i emocje wobec zabytkowych budynków w perspektywie ich potencjału turystycznego*, „Zeszyty Naukowe Turystyka i Rekreacja”, nr 19, 2017, s. 73–89.
- OECD, ICOM, *Culture and local development: maximising impact. Guide for local governments, communities and museums*, OECD, Paris 2018.
- Olechnicki K., Szlendak T., *Historical re-enactment in Poland: between faithfulness to history and the imperative of spectacularity*, „Polish Sociological Review”, nr 1(209), 2020, s. 3–21.
- Olsson K., *Cultural Heritage as a Resource in Place Marketing*, [w:] M. Malkki, K. Schmidt-Thomé (red.), *Integrating aims – built heritage in social and economic development*, op. cit., s. 253–270.
- Orłowski D., *Polskie kuchnie regionalne i ich miejsce w turystyce kulinarnej na obszarach wiejskich*, „Turystyka Kulturowa”, nr 7, 2018, s. 132–157.
- Orłowski D., Woźniczko M., *Turystyka kulinarna na wiejskim rynku turystycznym*, „Studia KPZK PAN”, nr 163, 2015, s. 121–142.
- Ortus Economic Research, *Heritage economic impact indicators 2017: Technical report*, Historic England, London 2017.
- Orzechowska-Kowalska K., *Szlak kulturowy formą ochrony dziedzictwa przeszłości. Szlaki św. Jakuba*, „Ochrona Zabytków”, nr 3–4, 2015, s. 89–105.
- Orzeł K., *Zachowania zakupowe turystów zagranicznych na przykładzie Krakowa (wyniki badań ankietowych)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług”, nr 54, 2010, s. 91–99.
- Osojca-Kozłowska S.I., *Heritage unwanted and desired. The „Red Baron” as a tourist product of the town of Świdnica*, „Central and Eastern European Journal of Management and Economics”, 2017, t. 5, nr 4, s. 145–167.
- Ove Arup & Partners Ltd, *North East Historic Environment Forum, Economic, social and cultural impact assessment of heritage in the North East. Final Report*, London 2005.
- Ozimek I., Szlachciuk J., Dobkowska A., Przeździecka-Czyżewska N., *Promocja szlaków kulinarnych w Polsce w świetle badań ankietowych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 3(39), 2017, s. 65–75.
- Paluch M., *Dziedzictwo przemysłowe Żyrardowa jako część potencjału turystyki kulturowej Mazowsza Zachodniego*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, 2014, s. 6–35.
- Pastuszko I., Woźniak I., *Badanie na temat kształtowania krajobrazu i estetyki przestrzeni publicznych w gminach. Raport z badań*, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, ASM – Centrum Badań i Analiz Rynku Sp. z o.o., Warszawa 2018.
- Pawleta M., *Przeszłość we współczesności. Studium metodologiczne archeologicznie kreowanej przeszłości w przestrzeni społecznej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016.
- Pawlikowska-Piechotka A., *Dwory o funkcjach turystycznych*, „Ochrona Zabytków”, nr 102, Warszawa 2003, s. 171–181.
- Pawlikowska-Piechotka A., *Funkcje turystyczne zabytkowych rezydencji na Mazowszu*, AWF, Warszawa 2008.
- Pawlikowska-Piechotka A., *Funkcje turystyczne zamków Mazowsza*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–2, 2004, s. 128–142.
- Pawlikowska-Piechotka A., Ostrowska-Tryzno A., Gołębiaska K., *Urban pilgrim tourism – local community and visitors perspective (St. Stanislaus Koszka Sanctuary in Warsaw)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 4(40), 2017, s. 93–101.
- Pawłowska K., Swaryczewska M., *Ochrona dziedzictwa kulturowego: zarządzanie i partycypacja społeczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- Pawłusiński R., Kubal M., *A new take on an old structure? Creative and slow tourism in Krakow (Poland)*, „Journal of Tourism and Cultural Change”, t. 16, nr 3, 2018, s. 265–285.
- Petric L., Hell M., van der Borg J., *Process orientation of the world heritage city management system*, „Journal of Cultural Heritage”, nr 46, 2020, s. 259–267.
- Pielesiak I., *Managing “ordinary heritage” in Poland: Łódź and its post-industrial legacy*, „European Spatial Research and Policy”, t. 22, nr 2, 2015, s. 73–92.

- Pietrzak M., Angiel M., *The symbolic dimension of the city – the presence of a dragon in the urban space of Krakow*, „Urban Development Issues”, t. 57, 2018, s. 41–52.
- Pilarska M., *Zapomniane dziedzictwo – szlakiem siemianowickich ewangelików*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 115–141.
- Płaziak M., *The commercialisation of Polish socialist heritage – tourist, entertainment and collectable products and souvenirs in the vintage style*, „Przedsiębiorczość – Edukacja”, t. 16, nr 1, 2020, s. 355–368.
- Płazińska K., Wójtowicz B., *Dziedzictwo kulturowe Podkarpacia jako istotny element rozwoju przedsiębiorczości w regionie*, „Przedsiębiorczość – Edukacja”, t. 14, 2018, s. 282–291.
- Plebańczyk K., *Dziedzictwo kulinarne wykorzystane. Wybrane elementy zarządzania dziedzictwem kulinarnym we współczesnej Polsce*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 16, z. 2, 2015, s. 165–185.
- Pokojska W., *Współczesne wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w działalności o charakterze kreatywnym* [w:] Ł. Gawęł, W. Pokojska, A. Pudełko (red.), *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, Attyka, Kraków 2016, s. 203–225.
- Polko A., *Zabrze miastem dziedzictwa kulturowego i turystyki przemysłowej*, „Biuletyn KPZK PAN”, z. 246, s. 71–88.
- Poloczek E., Tomiczek P., *„Szyjemy na miarę lokalnych potrzeb”: działalność Stowarzyszenia Działań Lokalnych „Spichlerz” w zakresie interpretacji dziedzictwa historycznego na Górnym Śląsku*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 179–194.
- POLONIKA jako nowa instytucja kultury. Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA*, „Rocznik Kultury Polskiej”, 2019, s. 78–97.
- Ponzini D., Bianchini F., Georgi-Nerantzia Tzortzi J., Sanetra-Szeliga J. (red.), *Mega-events and heritage: The experience of five European cities*, MCK, Kraków 2020.
- Powęska H., *Self-government budgets as a source of funding of culture and cultural heritage in Poland: a regional perspective*, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia”, r. 18, nr 4, 2019, s. 85–94.
- Prats M., *Les retombées économiques du patrimoine culturel en France*, [w:] *Le patrimoine, moteur de développement: Enjeux et projets*, ICOMOS, Paris 2011.
- Przybyła M., *Rewitalizacja przemysłowego obszaru Zabłocie*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1(21), 2013, s. 103–113.
- Pudełko A., *Dziedzictwo kulturowe a rewitalizacja obszarów miejskich*, [w:] Ł. Gawęł, W. Pokojska, A. Pudełko (red.), *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, Attyka, Kraków 2016, s. 229–259.
- Pudełko A., *Krajobraz kulturowy Katowic jako czynnik kształtowania potencjału rozwojowego*, „Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1(29), 2015, s. 47–62.
- Pukowiec K., Kurda W., *Potencjał turystyczny wybranych dworców kolejowych w Polsce*, „Turystyka Kulturowa”, nr 10, 2015, s. 6–20.
- Purchla J. (red.), *Dziedzictwo a turystyka*, MCK, Kraków 1999.
- Purchla J. (red.), *Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, NCK, Warszawa 2009.
- Purchla J. (red.), *Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa w Polsce i w Norwegii*, MCK, Kraków 2011.
- Purchla J., *Dziedzictwo a transformacja*, MCK, MSAP, Kraków 2005.
- Purchla J., *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 2(12), 2010, s. 69–81.
- Pye Tait Consulting, *Skills Needs Analysis 2013. Repair, maintenance and energy efficiency retrofit of traditional (pre-1919) buildings in England and Scotland*, Historic Scotland, English Heritage, CITB, London 2013.
- Pytanie 88: Niełatwa ekonomika turystyki kulturowej – jak w praktyce rozwiązywane są/mogą być napięcia między opłacalnością a dziedzictwem kulturowym?*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2020, s. 139–169.
- Raport z badania ankietowego uczestników XII Małopolskich Dni Dziedzictwa Kulturowego*, Kraków 2010, <http://mik.krakow.pl/wydawnictwa/raport-z-sondazu-ankietowego-uczestnikow-xii-mddk/> (dostęp: 5.12.2017).
- Rapport sur la valorisation du patrimoine culturel*, Présidence de la République, Paris 2010, <http://lesrapports.ladocumentation-francaise.fr/BRP/104000524/0000.pdf> (dostęp: 10.11.2017).
- Ratajczyk-Piątkowska E., *Wpływ oceny wartości zachowanego kulturowego dziedzictwa materialnego na proces inwestycyjny na terenach Stoczni Gdańskiej objętych programem rewitalizacyjnym*, „Studia KPZK PAN”, t. 192, *Urbanistyczne aspekty transformacji miast*, 2018, s. 254–268.
- Reilly S., Nolan C., Monckton L., *Wellbeing and the historic environment*, Historic England, London 2018.

- Rembowicz-Dziekiowska A., *Stare Miasto i centrum Bydgoszczy – poprawa atrakcyjności obszaru*, „Studia Miejskie”, t. 11, 2013, s. 27–38.
- Rickman D.S., Schwer R. K., *A comparison of the multipliers of IMPLAN, REMI, and RIMS II: benchmarking ready-made models for comparison*, „The Annals of Regional Science”, nr 4, s. 363–374.
- „Rocznik Kultury Polskiej”, 2016.
- „Rocznik Kultury Polskiej”, 2017.
- „Rocznik Kultury Polskiej”, 2018.
- „Rocznik Kultury Polskiej”, 2019.
- Rosicka B., *Atrakcje turystyczne dziedzictwa przemysłowego ziemi wałbrzyskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 2(42), 2018, s. 225–232.
- Rosicka B., *Funkcja turystyczna zamku Książ*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 473, 2017, s. 468–475.
- Rouba R., Cudny W., *Monitorowanie zabytkowych rezydencji funkcjonujących na rynku usług hotelarskich w Polsce w latach 2002–2011*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–4, 2010, s. 183–198.
- Rouba R., *Hotelarstwo w zabytkowych rezydencjach jako czynnik modyfikujący otoczenie*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2010.
- Rouba R., *Hotele w obiektach zabytkowych*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–2, 2004, s. 143–164.
- Russo A., Smith I., Atkinson R., Servillo L., Madsen B., Otgaar A., *ATTREG. The attractiveness of European regions and cities for residents and visitors. Final report*, ESPON & University Rovira i Virgili, Tarragona 2012.
- Rypkema D., Cheong C., Mason R., *Measuring Economic Impacts of Historic Preservation: A Report to the Advisory Council on Historic Preservation*, Place Economics, University of Pennsylvania, Washington DC 2013.
- Sakowicz J., *Miasto tkaczy w Zgierzu. Park kulturowy jako instrument ochrony i rewitalizacji krajobrazu kulturowego*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2009, s. 8–20.
- Sanetra-Szeliga J., Jagodzińska K. (red.), *Potencjał dziedzictwa. Społeczno-gospodarcze przykłady z Europy Środkowej*, MCK, Kraków 2017.
- Sanetra-Szeliga J., *Kultura – zasób strategiczny?* „Kultura i Rozwój”, nr 4(5), 2017, s. 81–93.
- Sanetra-Szeliga J., *Kultura jako element składowy jakości życia w mieście*, „Kultura i Rozwój”, nr 1(2), 2017, s. 45–59.
- Sanetra-Szeliga J., *Retropolis: Heritage and Development*, [w:] J. Purchla, K. Jagodzińska (red.), *The Limits of Heritage. The 2nd Heritage Forum of Central Europe*, MCK, Kraków 2015, s. 453–453.
- Sawka K., *Cyfrowa prezentacja dziedzictwa kulturowego Kresowian (przykład wicynian)*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy”, nr 25, 2017, s. 77–88.
- Schröder-Esch S. (red.), *Practical aspects of cultural heritage – presentation, revaluation, development*, Bauhaus-Universität, Weimar 2006.
- Schröder-Esch S. (red.), *The politics of heritage and regional development strategies – actors, interests, conflicts*, Bauhaus-Universität, Weimar 2006.
- Servillo L., Atkinson R., Russo A., Smith I., Sykora L., Demazierre C., Hamdouch A., *TOWN, small and medium sized towns in their functional territorial context. Final report*, ESPON, Luxembourg 2014.
- Siechowicz P., Wiśniewska A., *„Ciekawe czasy” finansowania kultury samorządowej*, NCK, Warszawa 2015.
- Sieczko A., *Tworzenie rynku produktów tradycyjnych i regionalnych*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego”, nr 4(19), 2008, s. 397–407.
- Sieroń-Galusek D., *Animacja jako sztuka pamiętania. Doświadczenia Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów” w Sejnach*, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 17, z. 2, 2016, s. 159–165.
- Siwek A., *Programy ochrony i opieki nad zabytkami – niedoceniony element polskiego systemu ochrony zabytków*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” nr 1(15), 2016, s. 107–115.
- Skaldawski B., Chabiera A., Lisiecki A., *System ochrony zabytków w wybranych krajach europejskich*, „Kurier Konserwatorski”, nr 1, 2011, s. 11–33.
- Skalska T., Koskowski M., *Rola organizacji pozarządowych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym dla potrzeb turystyki*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2017, s. 68–79.
- Skrobot W., *Zintegrowane wartości przyrodniczo-kulturowe Wzgórz Dylewskich. W stronę Centrum Interpretacji Dziedzictwa w Glaznotach*, „Turystyka Kulturowa”, 2020, nr 3, s. 154–178.
- Skrzyńska A., *Przykłady społecznych inicjatyw w rewitalizacji dawnych obiektów i systemów obronnych dla celów współczesnej turystyki*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–2, 2004, s. 189–199.
- Skulimowska M., *Informacja i promocja turystyczna na szlaku drewnianych świątyń wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w województwie małopolskim i podkarpackim*, „Turystyka Kulturowa”, nr 7, 2018, s. 43–61.

- Słaby T., *Rynek pracy w kulturze 1998–2002*, Instytut im. A. Mickiewicza, Warszawa 2005.
- Słoniewski M., *Dziedzictwo materialne ostatnich Romanów szansą rozwoju turystyki kulturowej w Spale i Białowieży*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, 2017, s. 110–126.
- Smoleń M., *Dziedzictwo kulturowe Krakowa jako czynnik identyfikacji regionalnej w Małopolsce*, „Zarządzanie w Kulturze”, nr 1, 2000, s. 55–64.
- Smółka-Franke B., *Inteligentne specjalizacje szansą rozwoju obszaru górnośląskiego. Kilka uwag o rozwoju funkcji metropolitalnych miast*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie”, z. 105, 2017, s. 391–402.
- Smółka-Franke B., *Przyczynki do studium miasta w procesie zmian społeczno-kulturowych na przykładzie Bytomia*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie”, z. 112, 2017, s. 333–344.
- Smółka-Franke B., *Urban revitalization as a strategy for creating a regional product*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie”, z. 139, 2019, s. 541–550.
- Stach E., *Obszary poforteczne w Polsce – przykłady zagospodarowania*, „Studia KPZK PAN”, nr 161, 2015, s. 355–361.
- Stanowicka A., *Możliwości wykorzystania atrybutów rynku żywności w Polsce w kształtowaniu wizerunku i rozwoju wybranych regionów*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego”, nr 107, 2014, s. 35–46.
- Stanowicka A., *Możliwości wykorzystania dziedzictwa kulturowego w kreowaniu wizerunku regionu*, „Studia Ekonomiczne i Regionalne”, nr 2, 2013, s. 47–55.
- Stanowicka A., *Rola turystyki w stymulowaniu rozwoju miasta w opinii przedstawicieli urzędów miast województwa warmińsko-mazurskiego*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1(67), 2017, s. 65–80.
- Stanowicka-Traczyk A., *Kształtowanie wizerunku miasta na przykładzie miast polskich*, Branta, Bydgoszcz 2008.
- Stefanowska A., Malec K., *Wpływ rewitalizacji na atrakcyjność turystyczno-rekreacyjną obszaru na przykładzie Zamościa*, „Turystyka Kulturowa”, nr 8, 2015, s. 6–19.
- Storhammar E., Tohmo T., *The nexus between culture and economics – culture as a contributory factor in the competitiveness of regions*, [w:] M. Malkki, K. Schmidt-Thomé (red.), *Integrating aims – built heritage in social and economic development*, Aalto University, School of Science and Technology, Centre for Urban and Regional Studies, Centre for Urban and Regional Studies Publications B 98, Espoo 2010, s. 45–60.
- Stowarzyszenie Twórców Ludowych, *Twórcy ludowi i ginące zawody (według bazy danych STL za 2013 rok)*, STL, Lublin 2013, <http://docplayer.pl/5611477-Raport-statystyczny-tworcy-ludowi-i-ginace-zawody-wg-bazy-danych-stl-za-2013-rok.html> (dostęp: 14.12.2020).
- Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.). Dokument przyjęty uchwałą Rady Ministrów w dniu 14 lutego 2017 r.*, Ministerstwo Rozwoju, Warszawa 2017.
- Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. Uchwała nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. w sprawie przyjęcia „Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020”*, „Monitor Polski”, 16 maja 2013, poz. 378 oraz załącznik nr 1 do *Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2011–2020. Konsultacje Społeczne. Diagnoza*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2011.
- Strategia Rozwoju Kraju 2020: aktywne społeczeństwo, konkurencyjna gospodarka, sprawne państwo*, załącznik do *Uchwały Rady Ministrów nr 157 z dn. 25 września 2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kraju 2020*, „Monitor Polski”, 22 listopada 2012, poz. 882.
- Strauss C.H., Lord B.E., *Case Study. Economic impacts of a heritage tourism system*, „Journal of Retailing and Consumer Services”, nr 8, 2001, s. 199–204.
- Studnicki G., *Oddolne działania w zakresie ochrony niematerialnego dziedzictwa Śląska Cieszyńskiego. Szanse i zagrożenia*, [w:] M. Kwiecińska (red.), *Niematerialne dziedzictwo miasta. Muzealizacja, ochrona, edukacja*, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2016, s. 127–140.
- Surdej A., *Rola muzeów w rozwoju społeczno-gospodarczym państwa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 2 (950), 2016, s. 93–107.
- Suszczewicz M., *Dziedzictwo poprzemysłowe i techniczne województwa lubuskiego jako podstawa nowego regionalnego szlaku turystyczno-kulturowego*, „Turystyka Kulturowa”, nr 8, 2015, s. 20–40.
- Swensen G., Haupt T., *Coastal cultural heritage in Norway: Between function-deprivation and over-utilization – Exemplified by two coastal villages: Nyksund and Kalvag*, [w:] *Integrating aims – built heritage in social and economic development*, Aalto University, School of Science and Technology, Centre for Urban and Regional Studies, Centre for Urban and Regional Studies Publications B 98, Espoo 2010, s. 61–83.
- Świnarska E., *Ochrona dóbr kultury przed zagrożeniami środowiskowymi w kontekście zarządzania bezpieczeństwem ekologicznym*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zarządzanie”, t. 44, nr 4, 2017, s. 171–185.

- Szajnowska-Wysocka A., Sobala M., *Rewitalizacja przestrzeni miejskiej w Konurbacji Śląskiej*, „Studia Miejskie”, t. 11, 2013, s. 9–25.
- Szczepańska A., *Finansowanie ochrony zabytków*, „Rocznik Kultury Polskiej”, 2019, s. 108–116.
- Szeląg M. (red.), *Edukacja muzealna w Polsce: sytuacja, kontekst, perspektywy rozwoju: raport o stanie edukacji muzealnej w Polsce*, NIMOZ, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012.
- Szlachciuk J., Bobola A., Ozimek I., Czyż E., *Znajomość polskich produktów regionalnych i tradycyjnych wśród młodych konsumentów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 3(39), 2017, s. 77–88.
- Szmygin B. (red.), *Historyczne ruiny – ochrona, użytkowanie, zarządzanie*, PKN ICOMOS, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2018, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego”, nr 6, 2018.
- Szmygin B. (red.), *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2016.
- Szmygin B. (red.), *Pomniki historii – ochrona, zarządzanie, promocja*, PKN ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2019, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego”, nr 7, 2019.
- Szmygin B. (red.), *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2011.
- Szmygin B. (red.), *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Lublin–Warszawa 2015.
- Szmygin B. (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2012.
- Szmygin B. (red.), *Wartościowanie zabytków architektury*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2013.
- Szmygin B. (red.), *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2015.
- Szmygin B. (red.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr Światowego Dziedzictwa*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2011.
- Szmygin B. (red.), *Założenia systemu służb konserwatorskich w Polsce*, Politechnika Lubelska, ICOMOS, Warszawa–Lublin 2016.
- Szmygin B., *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO: charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2016.
- Szmygin B., *Współczesne problemy ochrony miasta historycznego Kazimierz Dolny nad Wisłą*, „Ochrona Zabytków”, nr 3–4, 2004, s. 7–28.
- Szopa R., *Ocena kuchni śląskiej w aspekcie wzrostu atrakcyjności turystycznej regionu w opinii mieszkańców*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 2(42), 2018, s. 233–240.
- Szromek A.R., Herman K., Naramski M., *Turystyka dziedzictwa przemysłowego jako czynnik rozwoju obszaru na przykładzie miasta Zabrze*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria Organizacja i Zarządzanie”, z. 86, 2015, s. 103–114.
- Szromnik A., *Cultural heritage objects on the market: features, conditions and functioning concepts*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 3(49), 2019, s. 35–52.
- Szromnik A., *Market and marketing within the concept of functioning and development of cultural heritage sites*, „International Entrepreneurship Review”, t. 5, nr 3, 2019, s. 79–94.
- Szulik M., *Methods of promoting post-industrial sites on the example of the Industrial Monuments Route in the Silesian Voivodeship*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie”, z. 134, 2019, s. 285–294.
- Szuta A.F., Szczepański J., *The difficult heritage. The reuse of former prison buildings*, „Czasopismo Techniczne”, t. 8, 2019, s. 71–82.
- Szuta A.F., *Abandoned heritage – the first European airports*, „Czasopismo Techniczne”, t. 3, 2019, s. 105–118.
- Taczanowski J., *Museumsbahnen in Polen*, „Würzburger Geographische Manuskripte”, nr 86, 2018, s. 59–67.
- Talandier M., Navarre F., Cormier L., Landel P.-A., Ruault J.-F., Senil N., *Outstanding heritage sites. A resource for territories*, Editions du PUCA, 2019.
- Targowski W., *Dziedzictwo substancji materialnej miasta jako czynnik budujący warunek kontynuacji w kształtowaniu tożsamości gdańszczanina*, „Studia KPZK PAN”, t. 192, 2018, s. 367–383.
- TBR, Pomegranate Seeds and Middlesex University, *Place branding and heritage: appendices*, Report for Historic England, Newcastle upon Tyne, 2016.
- TBR, *The historic environment and cultural heritage skills survey*, TBR, Creative & Cultural Skills and English Heritage, Purfleet 2013.
- The Heritage Alliance, *The Heritage Alliance research for Heritage Counts 2011. Strengthening Civil Society: the Role of Heritage*, English Heritage, London 2011.

- The National Trust for Scotland, *Annual Review 2016–2017*, Edinburgh 2017.
- The Outspan Group, *Socio-Economic Benefits Framework Applied to the Cultural Sector*, Amherst Island, Ontario 1999.
- Thibault J.-P., *Petit traité des grands sites : réfléchir et agir sur les hauts lieux de notre patrimoine*, ICOMOS France, Actes Sud, Paris 2009.
- Tomaszewska-Bolałek M., *Kulinaria w turystyce rekonstrukcji historycznej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, 2019, s. 60–75.
- Tomczyk E., *Miejsce i rola kultury oraz dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji na Mazowszu*, „Urban Development Issues”, t. 66, 2020, s. 189–196.
- Tomczyk-Miczka E., *Turystyka kulinarna – strawa dla ducha i ciała. Turystyczne sacrum i profanum*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula”, nr 54(3), 2017, s. 90–97.
- Tomporowska I., Bubak A., *Przeszłość jako pasja. Raport z jakościowego badania pasjonatów historii*, IPSOS, NCK, Warszawa 2017.
- Tracz M., Bajgier-Kowalska M., Wójtowicz B., *Przemiany w sferze usług turystycznych Krakowa i ich wpływ na percepcję turystyki przez mieszkańców*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego”, t. 33, nr 1, 2019, s. 164–177.
- Tracz M., Bajgier-Kowalska M., *Zmiany w ruchu turystycznym w wybranych miastach dziedzictwa kulturowego państw Grupy Wyszehradzkiej (V4)*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego”, t. 34, nr 3, 2020, s. 67–83.
- Treyz F., Treyz G.I., *The evaluation of programmes aimed at local and regional development: methodology and twenty years of experience using REMI policy insight*, [w:] *Evaluating local economic and employment development*, OECD, Paris 2004, s. 151–189.
- Trojanowski A., *Możliwości turystycznego wykorzystania nekropolii wojennych w Polsce – uwagi w świetle zasad interpretacji dziedzictwa Freemana Tildena*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2020, s. 214–238.
- U.S. Department of Commerce, *Regional multipliers: A User Handbook for the Regional Input-Output Modeling System (RIMS II)*, U.S. Department of Commerce, Washington DC 1997, <http://www.bea.gov/scb/pdf/regional/perinc/meth/rims2.pdf> (dostęp: 10.02.2020).
- Uchwała Nr 125/2014 Rady Ministrów z dnia 24 czerwca 2014 r. w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014–2017*, „Ochrona Zabytków”, dodatek specjalny, Warszawa 2014.
- UNESCO, *Culture 2030 indicators. Thematic indicators for culture in the 2030 agenda*, UNESCO, Paris 2019.
- Urban Practitioners, English Heritage, *The heritage dividend methodology. Measuring the impact of heritage projects. Valuing the historic environment 2*, English Heritage, London 2005.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568 z późn. zmianami.
- Vahtikari T., *Valuing world heritage cities*, Routledge, London 2017.
- van Balen K., Vandesande A. (red.), *Community involvement in heritage*, Garant, Antwerp 2015.
- Wałkowska J., *Nieczynne cmentarze protestanckie: kłopotliwe dziedzictwo czy niewykorzystany potencjał turystyczny?*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 163–179.
- Wasserman E., *The Europeanization of Holocaust and World War II Memory in Poland – General Remarks*, „Studia Europejskie”, nr 2, 2019, s. 9–25.
- Wiśniewski R., Kukołowicz T., Maciejczak-Kwiatkowska Z., Modzelewska M., Węglarska K., Zarzecki M., *O 11 listopada pewnego roku. Świątowanie stulecia odzyskania niepodległości w ujęciu socjologicznym*, NCK, Warszawa 2019.
- Wójcik M., *Regionalizm w rozwoju wiejskiej turystyki w Polsce*, „Studia KPZK PAN”, nr 172, 2016, s. 63–71.
- Wojtoń E., *Dziedzictwo przemysłowe – szansa czy balast? Problem Sosnowca na tle aglomeracji katowickiej*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–4, 2010, s. 157–172.
- Wyrzykowska M., *Koncepcja rewitalizacji i aktywizacji turystycznej pocysterskiego zespołu klasztorowego w Lubiążu w kontekście teorii interpretacji dziedzictwa Freemana Tildena*, „Turystyka Kulturowa”, 2020, nr 3, s. 195–213.
- Zajadacz A., Lubarska A., *Development of a catalogue of criteria for assessing the accessibility of cultural heritage sites*, „Studia Periegetica”, nr 2(26), 2019, s. 91–101.
- Zajfert M., *Ekonomiczne perspektywy funkcjonowania kolei wąskotorowych w Polsce jako atrakcji turystycznej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 1(38), 2017, s. 147–157.
- Zalewski P., Bielinis-Kopeć B. (red.), *Spółczeństwo obywatelskie a ochrona zabytków na pograniczu polsko-niemieckim*, Stowarzyszenie Wspierające Odbudowę Kościoła Farnego w Gubinie, Guben–Gubin 2014.

Zaprucka J.I., Nawrocka E., Baumann J., *The use of cultural institutions in tourism as an incentive for local development – the case of National Museum in Wrocław*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, nr 1(45), 2019, s. 73–83.

Ziarkowska J., *Dziedzictwo uznane – wpis na Listę UNESCO a atrakcyjność turystyczna (na przykładzie Tarnowskich Gór)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2019, s. 53–76.

Ziobrowski Z., Jarczewski W. (red.), *Rewitalizacja miast polskich – diagnoza*, t. 8, Instytut Rozwoju Miast, Kraków 2010.

Ziółkowska-Weiss K., *Industriada – święto szlaku zabytków techniki województwa śląskiego jako przykład dziedzictwa przemysłowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 3(39), 2017, s. 177–189.

Ziółkowska-Weiss K., Popiel M., *Rozwój turystyki dziedzictwa na wybranych przykładach w Polsce*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, Folia 170, Studia Geographica VII, 2014, s. 133–147.

Zmysłony P., Kowalczyk-Anioł J., *Urban tourism hypertrophy: who should deal with it? The case of Krakow (Poland)*, „International Journal of Tourism Cities”, nr 5, 2019, s. 247–269.

Żakowska S., Podhorodecka K., *Rozmieszczenie walorów turystycznych a lokalizacja noclegowej bazy turystycznej w województwie łódzkim*, „Turizm”, t. 28, z. 2, 2018, s. 73–84.

Żołnierczuk M., *Uwarunkowania planowania przestrzeni wokół muzeum na wolnym powietrzu*, [w:] K. Barańska, J. Święch, M. Murzyn-Kupisz (red.), *Muzea na wolnym powietrzu: antycypacje*, Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagellonica”, Kolbuszowa–Kraków 2020, s. 135–151.

Żołnierczuk M., *Zakres i skuteczność planów ochrony parków kulturowych*, „Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula”, nr 1(59), 2019, s. 50–59.

Żukowska-Łyko J. M., *Kolegiata stargardzka p.w. Najświętszej Maryi Panny Królowej Świata jako potencjalny cel turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 9, 2015, s. 54–67.

Żyto A., *Gry turystyczne jako narzędzie promocji dziedzictwa militarnego Poznania*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2018, s. 26–46.

Żyto A., *Śladami poznańskich ewangelików*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, 2017, s. 96–116.

Strony internetowe

<http://form.stat.gov.pl/formaty/zmienne-zestaw.php?rok-pbssp=2021&rok-p=2022&idzst=946> (dostęp: 10.01.2021).

<http://www.impact-patrimoine.fr/> (dostęp: 13.11.2017).

<https://bazekon.uek.krakow.pl/> (dostęp: 31.07.2020).

<https://dane.gov.pl/pl/dataset/1130> (dostęp: 10.02.2021).

<https://dane.gov.pl/pl/dataset/210> (dostęp: 10.02.2021).

<https://dane.gov.pl/pl/dataset/223,zestawienie-danych-statystycznych-z-rejestru-zabytkow-zabytki-ruchome> (dostęp: 10.02.2021).

<https://historicengland.org.uk/research/heritage-counts/> (dostęp: 10.03.2018).

<https://historicengland.org.uk/research/heritage-counts/regions/> (dostęp: 15.12.2020).

<https://muzeumpartycypacyjne.pl/> (dostęp: 15.01.2021).

<https://spis.gov.pl/lista-pytan-w-nsp-2021/> (dostęp: 5.01.2021).

<https://www.canada.ca/en/canadian-heritage/corporate/publications/general-publications/culture-arts-heritage-sport-economic-impact-model.html> (dostęp: 25.11.2020).

<https://www.pot.gov.pl/do-pobrania/l/materialy-do-pobrania/badania-i-analazy> (dostęp: 5.01.2020).

www.szlaki.sgpm.krakow.pl (dostęp: 20.11.2019).

Autorzy

Monika Murzyn-Kupisz – doktor habilitowany nauk ekonomicznych, magister nauk humanistycznych, profesor w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Absolwentka Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie oraz Uniwersytetów w Brukseli, Tilburgu, Bilbao i Loughborough, a także podyplomowych studiów „Akademia Dziedzictwa”. Członek Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS, Association for Cultural Economics International oraz Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Jej wielodyscyplinarne zainteresowania naukowe koncentrują się wokół kwestii ochrony, interpretacji i współczesnego wykorzystania dziedzictwa kulturowego oraz roli sztuki, instytucji kultury, artystów i przemysłów kreatywnych w przekształceniach współczesnych miast, ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Europy Środkowej. Jest autorem lub współautorem ponad 100 publikacji naukowych, w tym monografii: *Artyści w przestrzeni miejskiej Krakowa i Katowic* (2017, współautor J. Działek), *Instytucje muzealne z perspektywy ekonomii kultury* (2016, współpraca J. Działek), *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny* (2012) oraz *Kazimierz. Środkowoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji* (2006).

Dominika Hołuj – doktor nauk ekonomicznych, pracownik naukowy w Katedrze Historii Gospodarczej i Społecznej na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie. Absolwentka Akademii Ekonomicznej w Krakowie (kierunek gospodarka i administracja publiczna). W latach 2001–2010 pracownik Regionalnej Izby Obrachunkowej w Krakowie. W działalności naukowej koncentruje się na: rozwoju miast, ekonomice dziedzictwa oraz partycypacji społecznej, w szczególności jako elementu procesu zarządzania zasobami dziedzictwa kulturowego. Autorka ponad 30 publikacji naukowych, w tym jednej monografii. Uczestniczka projektów badawczych związanych z kulturą, dziedzictwem kulturowym i zrównoważonym rozwojem, finansowanych m.in. przez OECD, NCN oraz ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego.

Jarosław Działek – doktor habilitowany w dyscyplinie geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna, adiunkt w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Absolwent geografii i socjologii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Obecnie jego zainteresowania badawcze skupiają się na dynamice zjawisk artystycznych w obszarach miejskich (monografia *Geografia sztuki. Struktury przestrzenne zjawisk i procesów artystycznych*, 2021). Jest autorem lub współautorem ponad 50 publikacji naukowych dotyczących m.in. działalności artystycznych i kreatywnych w Krakowie i Katowicach, znaczenia instytucji kultury w budowaniu i wzmacnianiu kapitału społecznego, roli wsparcia społecznego w przygotowaniu i reagowaniu na klęski żywiołowe oraz zróżnicowania zasobów kapitału społecznego w Polsce.

Książka jest ważnym kompendium wiedzy na temat prorozwojowego znaczenia dziedzictwa kulturowego. Wpisuje się w badania realizowane na gruncie międzynarodowym – i sytuuje w tym kontekście przykłady z Polski. Autorzy przedstawiają nie tylko stan badań, ale też rekomendacje, które stanowią wezwanie do działania dla organów państwa i jednostek badawczych. Jest to obowiązkowa pozycja z zakresu studiów nad dziedzictwem dla wszystkich zajmujących się szeroko pojętym dziedzictwem kulturowym, rozwojem gospodarczym i społecznym, przedsiębiorczością – w sferze badawczej i praktycznej, z perspektywy pracy w urzędach na szczeblu ministerialnym, regionalnym, miejskim oraz w wyspecjalizowanych instytucjach i organizacjach. Materiał przedstawiony jest w sposób niezwykle przejrzysty: z jednej strony syntetyczny, a z drugiej – przystępnie tłumaczący procesy rządzące funkcjonowaniem dziedzictwa kulturowego.

Fragment recenzji dr Katarzyny Jagodzińskiej
(Instytut Studiów Europejskich
Uniwersytetu Jagiellońskiego)